DUMITRU ŢEICU

GEOGRAFIA ECLEZIASTICĂ

A BANATULUI MEDIEVAL

Timişoara 2007

CUPRINS

1. Probleme ale geografiei ecleziastice a Banatului medieval
2. Surse istorice pentru o geografie ecleziastică a Banatului

3. Istoriografia

4. Repertoriul mănăstirilor medievale

5. Repertoriul bisericilor medievale

6. Indice de locuri

I. PROBLEME ALE GEOGRAFIEI ECLEZIASTICE A BANATULUI MEDIEVAL

1. *Banatul medieval o regiune de frontieră*

Obiectul cercetării noastre de geografie-istorică îl constituie Banatul, un spaţiu geografic delimitat natural la extremitatea apuseană a Dunării de jos şi, în egală măsură, o provincie cu o evoluţie şi individualitate istorică proprie, definită cu acest nume în istoriografie încă din veacul al XVIII-lea.

Noţiunea de Banat, generalizată la nivelul întregii provincii istorice, este un concept modern care a apărut la învăţaţii epocii Luminilor din veacul al XVIII-lea, care s-au ocupat de trecutul şi starea naturală a acestui spaţiu. Francesco Griselini, cel dintâi istoriograf al Banatului a oferit la 1780 o istorie politică şi naturală a *Banatului Timişan,* „*o provincie însemnată*, după propria sa opinie, *al cărei teritoriu întins se mărgineşte spre soare-răsare cu Ardealul şi Ţara Românească. Mai bine zis, cu Banatul de odinioară al Severinului spre miază-noapte şi soare-apune ea se învecinează cu Ungaria de jos şi Slavonia, iar spre miazăzi cu Serbia*[1]". Originea numelui provinciei trebuie căutată însă în epoca medievală. Regii arpadieni au creat în anii 1232-1233, în sud-estul Banatului şi vestul Olteniei, o unitate administrativ-militară specifică regiunilor de frontieră, *Banatul de Severin*. Sub o formă sau alta acesta s-a perpetuat astfel încât în veacul al XVI-lea aici întâlnim Banatul de Lugoj şi Caransebeş.

Banatul este o *regiune*, în accepţiunea geografică a termenului, delimitată de *frontiere naturale*, care sunt apele Dunării, Tisei şi Mureşului şi de Munţii Banatului şi care cuprinde între aceste graniţe o suprafaţă de 30.000 km^2. În segmentul cronologic de la începutul veacului al XI-lea şi până la mijlocul veacului al XVI-lea, în care urmărim reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului, această regiune se defineşte cu o *identitate regională* clară, distinctă, în cadrul unui spaţiu geografic şi administrativ mai vast, Regatul maghiar medieval, din care a făcut parte. Existenţa unei structuri politico-administrative la cumpăna dintre mileniul I şi al doilea în spaţiul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş şi-a lăsat amprente în cronicile latine ale vremii, Cronica lui *Anonimus* şi Legenda *Sfântului Gerard,* care constituie sursele istorice de primă importanţă despre *ducatul* bănăţean condus de Glad şi mai apoi de Ahtum[2].

Aşezat pe cursul apusean al Dunării de jos, de la confluenţa Tisei cu fluviul şi până la Orşova, Banatul poate fi considerat o regiune dunăreană care a avut, din această perspectivă, rolul unei plăci turnante. Prin poziţia sa geografică

[1] Griselini, 1984, p. 22, Suciu,1977,p22-23
[2] Pop, 1997, p. 115-132

Banatul a fost o punte de legătură între Câmpia Panonică şi spaţiul sud-est european, peste vadurile fluviului. Dunărea însăşi fiind un coridor european care a legat două mari spaţii geografice: bazinul panonic de cel pontic. Munţii Banatului ce aparţin lanţului nord dunărean al Carpaţilor Porţilor de Fier închid asemenea unui arc frontiera estică a Banatului. Dealurile piemontane bănăţene şi Câmpia Mureşului şi a Timişului, dispuse în trepte spre vest, conferă reliefului regiunii bănăţene aspectul unui amfiteatru deschis spre vest, asemănător, la o scară mai mică, amfiteatrului natural al Ardealului[3].

Dacă Dunărea şi Tisa au reprezentat graniţe naturale, pe care s-au format, pe parcursul perioadei medievale de care ne ocupăm, şi graniţele administrative, Mureşul, în schimb a avut mai degrabă rostul unui culoar de legătură cu Ardealul. De-a lungul cursului inferior al Mureşului, pe lăţimi cuprinse între 10 şi 30 de km la nord şi la sud s-au format graniţele comitatelor Cenad şi Arad. În cursul Evului Mediu, de la începutul veacului al XIII-lea, extremitatea estică a Banatului Montan a fost un ţinut administrativ distinct în cadrul Regatului arpadian, numit *Banatul de Severin*.

Poziţia geografică a Banatului, la Dunărea de jos apuseană şi pe extremitatea sudică a Carpaţilor apuseni, i-a conferit acestuia rostul unei *regiuni de frontieră*. Conceptul de frontieră aplicat perioadei evului mediu are o cu totul altă întelegere, spre deosebire de perioada modernă, care l-a şi generat dealtminteri. Frontiera medievală a fost definită de Jaques Le Goff asemenea unei stări fluide ce pendulează între realitate şi reprezentare, fiind tocmai imaginea contrară a limesului roman ce apărea sub forma unei frontiere strict liniare[4]. Neavând o delimitare precisă pană în sec.XII-XIV când apar punctele de vamă , ea poate fii văzută ca o zonă periferică cu multe trăsături proprii, ce îi conferă o identitate aparte. Aceste spaţii de frontieră au dat naştere la un mod de viaţă specific, cu privilegii speciale, cu libertăţi şi particularităţi de dezvoltare, religie şi justiţie pe care nu le întâlnim în alte spaţii ale lumii medievale[5]. Abordat din această perspectivă conceptuală asupra frontierelor, spaţiul regatului maghiar cu societatea sa au fost privite bunăoară ca o societate de frontieră[6]. Veacul al XIII a marcat o „ dilatare" a spaţiului de frontieră, pentru lumea creştină latină prin misiunile ordinelor latine înspre Europa de răsărit şi sud-est, prin cruciada târzie în urma cărora Sfântul Scaun şi-a instituit o zonă de competenţă. Din această perspectivă Banatul , începând cu veacul al IX, odată cu încheierea misiunii lui Gerard, prin înfiinţarea diocezei Cenadului, a devenit o regiune de pe frontiera latină a Europei. Anterior *Anului O Mie*, în sec. IX-X, această regiune a adăpostit o formaţiune statală slavo-română, un ducat, condusă iniţial de Glad apoi de Ahtum la începutul veacului al XI-lea. De la începutul veacului al XI-lea şi până la constituirea Banatului de Severin în 1232, în mod treptat această

[3] Mihăilescu, 1978, p. 22-23, 28
[4] Le Goff, 2003 ; Tunuş, 2001, p.
[5] Tourbet, 1992, p.13-16
[6] Berend, 2001, p.17-37

regiune a fost integrată administrativ şi confesional Regatului arpadian maghiar. S-au impus în această regiune unităţi administrative specifice feudalismului apusean, *comitatele* regale, al Cenadului, atestat la 1165, al Aradului, amintit în anul 1214, comitatul Caraş consemnat în anul 1200, Keve şi Timiş, ultimul atestat în anul 1172.

Aspectul multiconfesional al Banatului în secolele XI-XVI, reflex al situaţiei multietnice, a imprimat o identitate regională determinantă a provinciei. Geografiile istorice de până acum au fost realizate pe comitate, structuri administrative ale regatului maghiar medieval, ori pe sangeacuri, unităţile administrative impuse în Banat după 1552 de Imperiul Otoman. În cazul reconstituirii de geografie ecleziastică, propusă de Ortvay, acest demers s-a realizat, în cazul bănăţean, în limitele episcopiei Cenadului şi a privit exclusiv lumea catolică. În demersul nostru propunem o abordare confesională globală, atât a structurilor catolice cât şi ale bisericii răsăritene, aşa cum au funcţionat ele de fapt, concomitent, pe parcursul Evului Mediu, într-o regiune geografică delimitată natural. Această regiune s-a numit Banat din secolul al XVIII-lea. Ea a fost definită în istoriografia pozitivistă maghiară sub denumirea *Délmagyarország* şi acum foarte recent a fost inclusă într-un spaţiu mai larg cuprins sub numele *Dél-Alföld.*[7]

2. Se cuvin oferite explicaţii pentru *limitele cronologice* adoptate: secolele XI-XVI, care delimitează un interval istoric lung. Atât momentul de început cât şi cel final, adoptat în cercetarea noastră au motivaţii importante şi precis determinate atât în istoria confesională a provinciei cât şi în evoluţia istorică generală a acesteia. Cele două repere cronologice delimitează un interval istoric în care Banatul a făcut parte din structurile Regatului maghiar. Cucerirea şi integrarea în structurile Regatului arpadian are loc în primele decenii ale veacului al XI-lea în timp ce anul 1552 marchează organizarea unei bune părţi a Banatului într-un vilayet otoman, desigur pe fondul general al dezagregării suferite de Regatul maghiar. Acelaşi interval istoric lung, de la începutul secolului al XI-lea şi până la mijlocul secolului al XVI-lea, se constituie într-o perioadă cu contururi bine delimitate din istoria confesională a Banatului. Începuturile organizării bisericeşti latine în Banat se regăsesc în cursul deceniului al treilea al secolului al XI-lea, marcate de activitatea călugărului misionar Gerard, cel ce va pune de altfel şi bazele episcopiei de Cenad. Mijlocul veacului al XVI-lea a marcat însă şi prăbuşirea regimului confesional din Transilvania şi Banat. Cucerirea Banatului şi organizarea vilayetului în anul 1552 a dus la încetarea de facto a activităţii episcopiei. Dealtminteri, hotărârile dietei Transilvaniei din anul 1552 de la Turda şi a celei de la Mediaş din anul 1556 au marcat căderea vechiului regimului confesional al Transilvaniei şi triumful Reformei[8]. Din perspectiva confesiunii ortodoxe, mijlocul secolului al XVI-lea aduce elemente definitorii prin extinderea structurilor episcopale ale

[7] Krişto, 2000, p.9-17
[8] Lupşa,1929, p. 2; Szegedi, 2002, p. 38-40.

Patriarhiei sârbeşti de Ipek în spaţiul bănăţean. Românii ortodocşi din Banat, împreună cu bisericile şi mănăstirile lor, după 1557, vor fi integraţi oficial în episcopatele sârbeşti ale reînfiinţatei Patriarhii sârbeşti de la Ipek. Acest proces istoric, care s-a derulat după toate probabilităţile pe durata mai multor decenii, până spre finele veacului al XVI-lea sau chiar în primul deceniu al veacului al XVII-le, a a avut urmări extrem de importante pentru istoria confesională a românilor bănăţeni, care s-a resimţit până după separarea bisericească dintre sârbi şi români declanşată de Andrei Şaguna la 1865.

3. *Metoda de lucru* pe care am adoptat-o a pornit de la starea etno-demografică a Banatului, în care elementul românesc a format un bloc omogen etnic în spaţiul de deal şi montan, în vreme ce spaţiul de câmpie din nord-vestul Banatului era ocupat de o zonă compactă de aşezări cu parohii catolice aparţinând maghiarilor sau unor colonişti stabiliţi în provincie. Sârbii s-au stabilit în valuri succesive de la finele veacului al XIV-lea şi până în secolul al XVI-lea îndeosebi în spaţiul câmpiei bănăţene. Abordarea problemei geografiei istorice a spaţiului bănăţean, făcută de Felix Milleker, Pesty Frigyes ori mai recent de Gy. Györffy, a evitat să ţină seama de aspectul etno-demografic al Banatului în perioada medievală, toate aşezările fiind prezentate exclusiv cu denumirea maghiară întâlnită în documentele de cancelarie medievale. Utilizarea denumirii aşezărilor întâlnită în sursele medievale este o chestiune principial corectă. Am acceptat dintru-început acest principiu, după care se constituie baza de date pentru reconstituirea geografiei istorice a zonei. Abordările recente ale geografiei istorice a Regatului arpadian propuse de Gy. Györffy au avut în vedere această metodă de lucru, utilizată însă rigid, fără a avea în vedere starea etno-demografică a provinciei, în cazul comitatelor bănăţene bunăoară[9]. El propunea în cazul aşezărilor dispărute, care nu pot fi localizate după alte surse istorice, utilizarea denumirii întâlnite în documentele medievale; în cazul unor aşezări dispărute, dar care pot fi localizate pe teren, folosirea în repertoriul întocmit a denumirii întâlnite în documentele medievale cu precizarea şi a numelui actual al localităţii în hotarul căreia se identifică satul medieval pustiit şi, în sfârşit, pentru aşezările care şi-au păstrat numele din perioada medievală până acum folosirea denumirii maghiare întâlnite în document[10]. Apare o problemă pentru aşezările situate în nord-estul, răsăritul şi sudul Banatului ce aparţineau elementului ortodox românesc ori sârbesc, deoarece ele sunt consemnate în formă maghiară în documente. Această chestiune a fost sesizată şi prezentată în coordonatele reale, ce pornesc tocmai de la starea etno-demografică a Banatului, de către istoricul Pál Engel într-o reconstituire a geografiei istorice a sangeacului de Timişoara şi Moldova[11]. Într-o regiune cu o configuraţie multietnică, cum este în speţă şi cazul bănăţean, regula redării numelor de aşezări numai prin prisma grafiei maghiare întâlnite în

[9] Györffy, 1959, p. 169 şi urm; idem, 1990, p. 6-7.
[10] Györffy, 1959, p. 169.
[11] Engel, 1996, p. 10.

documente nu mai este valabilă, remarca Pál Engel, „aici numele aşezărilor sunt de origine română sau sârbă şi chiar cele maghiare au fost deformate în limba sârbă. Consider că ar fi corect să scriem forma română sau sârbă a numelui aşezărilor şi formele de pronunţie maghiare unde este cazul”[12].

Pornind de la aceste acumulări în chestiunea geografiei istorice şi având în vedere constatări mai vechi, pe care le-am susţinut cu privire la aspectul etno-demografic al Banatului Montan, am întocmit repertoriul bisericilor şi mănăstirilor medievale din Banat, sub forma unui lexicon, în care acestea au fost prezentate în ordine alfabetică. S-a urmărit prezentarea succintă, în ordine cronologică, a datelor şi evenimentelor legate de istoria fiecărei biserici şi mănăstiri şi a încadrării acesteia în contextul istoric al microzonei în care se afla. Problema localizării cât mai exacte pe teren a fost o preocupare esenţială. Pornind de la informaţiile izvoarelor scrise, de la cele oferite de microtoponimie şi de hărţile Banatului din sec. XIX-XX am încercat, prin cercetări de teren făcute pe microzonele formate de văile râurilor şi depresiuni intracolinare ori colinare, să identificăm urmele bisericilor şi mănăstirilor pustiite. Sigur n-am reuşit să străbatem spaţiul bănăţean aşa cum ar fi fost necesar şi aş fi dorit, dar am consemnat de fiecare dată caracterul şi amploarea cercetărilor de teren. Datele oferite de arheologia medievală privind planimetria monumentelor şi cronologia acestora au fost esenţiale în cazul bisericilor şi mănăstirilor cercetate în mediul ortodox din estul Banatului şi pe temeiul acestora s-au făcut prezentările monumentelor.

Numele aşezărilor cu biserici sau al mănăstirilor a fost o chestiune abordată dintr-o singură perspectivă şi redat până acum exclusiv prin grafia maghiară. Informaţiile din documentele papale sau alte izvoare scrise au constituit sursa esenţială pentru numele aşezării cu biserică ori mănăstire, alături de care am luat în considerare informaţiile din sursele otomane, toponimie şi hărţi. În funcţie de aceste date au apărut situaţii de caz grupate în câteva direcţii asupra cărora ne vom opri. Aşezările ce au avut biserici în secolele XIII-XVI, care au supravieţuit până la momentul actual şi care şi-au păstrat numele consemnate în actele medievale sunt menţionate cu acest nume, în forma lui românească, maghiară ori sârbă. Iată bunăoară, Ilidia era consemnată la 1232 sub grafia maghiară *Elyed,* la 1334 *Elyad*, în documentele turceşti la 1569, *Iladya*, această aşezare românească, ce a avut o parohie catolică la 1334, se regăseşte în abordarea noastră sub forma *Ilidia*. În cazurile similare din Banatul de câmpie la Bašahid, bunăoară, Cebza, Felnac, Szöreg s-a procedat în acelaşi mod.

Bisericile parohiale şi mănăstirile dispărute, ce n-au lăsat urme în toponimie ori în alte surse istorice, au fost consemnate cu numele şi forma întâlnită în documentele medievale. Mănăstirea şi biserica parohială *Bizere,* din valea Mureşului,, o altă biserică parohială *Bizere* din secolul al XV-lea de pe

[12] Engel, 1996, p. 10

valea Bistrei, biserica din *Chery* ori *Remethe*, de pe valea Bârzavei, bisericile din *Sanctus Rex*, *Santa Crux* etc. pentru a ilustra sumar aceste situaţii, au fost redate sub numele latin ori maghiar din documente.

O altă situaţie întâlnită se referă la bisericile dispărute al căror nume a fost consemnat încă în defterele turceşti şi în toponimie. În acest caz am utilizat numele întâlnite în izvoarele turceşti ori în toponimie, care, am considerat noi, reflectă o situaţie mai apropiată de realităţile bănăţene ale perioadei pentru care propunem această reconstituire.

În cazul bisericii parohiale din *Meeg*, atestată sub acest nume la 1393, în sursele otomane la 1554 satul pustiit a fost înscris *Mig'iya*, iar la 1666 apare ca o aşezare cu populaţie ortodoxă cu numele *Medj*, toponimia păstrând amintirea aşezării pustiite sub forma *Medya*. Am optat pentru înscrierea ei sub forma *Migia* care reflectă, după opinia noastră, numele aşezării. Satul *Kerestes*, atestat sub acest nume la 1323, iar în actele otomane la 1554 cu numele *Qiristur*, toponimul *Kristuri* şi o ruină de biserică din apropiere de Percosova au perpetuat numele aşezării şi al bisericii medievale dispărute. Am optat şi în acest caz pentru înscrierea în repertoriu a bisericii dispărute sub forma *Migia*.

Aşezări cu biserici parohiale dispărute, despre care nu există informaţii ulterioare în alte surse, au fost consemnate sub forma în care se întâlnesc consemnate în documentele din secolele XIV-XV.

S-a întâlnit şi situaţia în care o aşezare medievală a avut la un moment dat două denumiri, din care una s-a transmis până în perioada contemporană. În această situaţie am optat pentru forma care s-a perpetuat, cazul cetăţii şi aşezării *Ersomlia*, atestată documentar sub această formă din anul 1227 şi care se localizează în spaţiul actual al oraşului Vârşeţ. Un document otoman din anul 1579 menţiona că *Ersomlia* se mai numea şi Vârsac[13]. Mănăstirea ortodoxă de la Şemlacu Mic se identifică cu mănăstirea Moraviţa, înscrisă în documentele fiscale otomane din anul 1567. Aceleaşi surse otomane confirmă că Şemlac în anul 1597 a avut şi denumirea de Moraviţa[14]. În cele două cazuri exemplificate mai sus, dar şi în altele de natura lor, am optat pentru denumirile aşezărilor care au supravieţuit şi s-au transmis până în perioada contemporană.

Documentele otomane au consemnat în ultima jumătate a secolului al XVI-lea mai multe aşezări pustiite al căror nume se leagă negreşit de existenţa unor biserici. Au fost înscrise între anii 1554-1579 nu mai puţin de patru sate cu numele de *Čirvina Čirqiva* în districtele otomane Ciacova, Caraş-Vicinic, Semlac şi Bečej. Ele au fost menţionate în această formă deoarece ele consfinţeau şi transmiteau o informaţie despre aşezări cu biserici din perioada anterioară a secolelor XIV-XV din spaţiul bănăţean.

4. *Episcopia Cenadului*

Apariţia acestui centru episcopal de sub obedienţa Romei în anul 1030 a marcat momentul instituţionalizării controlului bisericii latine în spaţiul

[13] Halasi Kun, 1976, p. 298.
[14] Pesty, Krassó, IV, p. 493 „*Somlyng alias Morawa*“

bănăţean. El se înscrie în dinamica unui proces istoric, bine cunoscut de altfel, ce a cuprins Regatul arpadian în vremea regelui Ştefan şi ale cărui momente de vârf le-au constituit crearea arhiepiscopiei de Strigoniu în anul 1001 şi a celei de a doua arhiepiscopii la Kalocsa în anul 1008. Episcopia Cenadului s-a aflat dintru început sub ascultarea canonică a arhiepiscopiei de Kalocsa[15].

Mult discutat în istoriografie a rămas momentul apariţiei diocezei Cenadului. Informaţia din *Annales Posoniensis*[16] conform căreia Gerard s-a aflat în scaunul episcopal de la Cenad în anul 1030, a fost acceptat de un larg segment în scrisul istoric. Se regăseşte adoptat momentul 1030 în abordările de istorie ecleziastică ale lui Ortvay[17] Szentkláray[18] şi Koloman Juhász[19], dar a fost preluată şi în abordările istoriografice consacrate Banatului de L. Böhm[20], Borovsky[21], mai recent la Gy. Györffy[22]. În istoriografia română găsim adoptat momentul 1030 în scrierile lui I.D. Suciu şi R. Theodorescu, atunci când discută evoluţia confesională a Banatului la începuturile evului mediu[23]. Marcat de informaţiile lacunare, de indicii contradictorii din alte surse documentare, cronologia apariţiei diocezei Cenadului se regăseşte la momente diverse în discursul istoriografic consacrat acestei teme. S-a plasat acest eveniment în anii 1004 sau 1008[24], după cum vom regăsi opinii care încearcă să susţină creaţia episcopiei latine la Cenad în anii 1035-1036 sau chiar în perioada 1037-1038[25]. Recent, Radu Constantinescu, într-un studiu ce prefaţa una din scrierile Sfântului Gerard, a adus argumente ce nu pot fi neglijate pentru susţinerea opiniei că fundaţia episcopală s-a săvârşit târziu, în anul 1038[26].

Episcopia Cenadului s-a organizat în deceniul al IV-lea al veacului XI-lea în spaţiul dintre Tisa, Mureş şi Dunăre, care era la momentul acela un spaţiu de frontieră al Regatului arpadian, pe de o parte, şi în acelaşi timp, un spaţiu în care coexistau structuri proprii ale populaţiei româno-slave, asupra căreia biserica bizantină îşi exercitase influenţa prin structurile monahale şi episcopale proprii. Arhiepiscopia de Kalocsa a fost, se pare, după opinia lui Istvan Baán, la origini o structură ecleziastică aflată sub obedienţa Bisericii răsăritene[27].

Hotarele episcopiei Cenadului s-au suprapus iniţial în graniţele ducatului lui Ahtum, o structură politică şi teritorială ce cuprindea un teritoriu

[15] Koszta, 2000, p. 41-42;
[16] SRH, I, 1937, p.125
[17] Ortvay, 1892, p. 358-359
[18] J. Szentkláray, 1898, p. 1 aminteşte anii 1029-1030
[19] Iuhász, 1930, p.41-42
[20] Böhm,1867, I, p. 87
[21]Borovszky, *Torontal*, p. 370
[22] Györffy, I[3], 1987, p.852
[23] Suciu, 1977, p.38; Theodorescu, 1974, p.78,79
[24] Iuhász, 1930, p.39
[25] Iuhász, 1930, p.39
[26] Constantinescu, 1984, p.47
[27] Baán, 1997, p.70-71
[28] Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.45

impresionant ”de la râul Criş până în părţile Ardelului şi până la Vidia şi Severin”[28].

Spaţiul în care îşi exercita autoritatea canonică episcopia Cenadului era, după cum precizam şi mai înainte, un spaţiu de frontieră, delimitat natural de Dunăre, Tisa şi Munţii Banatului spre răsărit[29]. Limitele teritoriale ale acestui vast spaţiu al episcopiei trebuie înţelese nuanţat în sensul exercitării unui control formal asupra întregului teritoriu şi nicidecum sub imaginea unor delimitări teritoriale exacte deoarece, în jumătatea de răsărit a spaţiului dar şi în sudul provinciei, s-a aflat un bloc omogen românesc cu opţiuni confesionale ortodoxe. Ştiri din documente de la finele veacului al XIII-lea şi începutul veacului al XIV-lea oferă posibilitatea unei reconstituiri mai nuanţate în această privinţă, odată cu consemnarea arhidiaconatelor ce funcţionau în cadrul diocezei Cenadului. Râul Tisa delimita la vest spaţiul episcopiei Cenadului de cel al episcopiei de Bacs. Întreaga zonă de răsărit a Banatului este dominată de un relief montan şi deluros, ce o înconjoară asemenea unui brâu de la Mureş şi până la Dunăre. Registrele colectorilor papali din anii 1333-1335 fac dovada unui număr de parohii în fiecare dintre arhidiaconatele de Caraş, Sebeş şi Keve organizate în spaţiul de sud şi în răsăritul Banatului. Acest spaţiu era o zonă omogen românească şi ortodoxă[30]. Documentele de cancelarie din veacul al XIV-lea şi din prima jumătate a secolului următor oferă argumente pentru susţinerea acestei imagini cu privire la situaţia etno-confesională a Banatului montan[31]. Limita nordică a episcopiei se întindea şi la nord de Mureş unde se învecina cu arhidiaconatul de Pâncota din cadrul episcopiei de Agria[32].

Episcopia Cenadului s-a organizat după normele de drept canonic în arhidiaconate şi decanate, proces istoric cu extrem de puţine informaţii despre perioada de început a secolelor XI-XII. Debutul acestui proces de formare a structurilor arhidiaconale se constată pe ansamblul regatului arpadian în a doua jumătate a veacului al XI-lea şi se consideră că a durat până către sfârşitul veacului al XII-lea[33]. Procesul în sine a fost determinat de cauze naturale, cum ar fi creşterea numărului parohiilor, dar şi de alte motive politico-administrative derulate în acest interval al secolelor XI-XII. Se are în vedere, la acest din urmă aspect, procesul de organizare a comitatelor. Arhidiaconatele, structuri ecleziastice, au fost suprapuse peste decupajul politico-administrativ al comitatelor[34]. A existat fără doar şi poate o împletire strânsă între deciziile politico-administrative şi construcţiile instituţionale religioase petrecut la începuturile evului mediu. Revenind la situaţia episcopiei Cenadului, credem că observaţiile făcute de Ortvay cu mai bine de un veac în urmă cu privire la

[29]Iuhász, 1930, p.203; Ortvay, 1892, p.361-370

[30] Achim, 1996, p.41-42.
[31] Ţeicu, 2002, p. 146-148
[32] Iuhász, 1930,p.39; Ortvay, 1892, p.361; Barany, *Torontalvaŕmegje*, p.12,128
[33] Koszta, 2000,p.50
[34] Koszta, 2000,p.50

apariţia arhidiaconatelor îşi păstrează încă actualitatea[35]. Informaţiile din scrierile despre viaţa Sfântului Gerard nu pot constitui un argument ferm care să susţină organizarea episcopiei la începutul secolului al XI-lea în şapte arhidiaconate, aceasta fiind mai degrabă o interpretare abuzivă a textului[36]. Documentele de cancelarie indică existenţa arhidiaconatelor numai către sfârşitul veacului al XIII-lea, ceea ce vine să confirme că procesul structurii ecleziastice s-a realizat numai după impunerea structurii comitatelor în spaţiul bănăţean.

Nu există o consensualitate în scrisul istoric în privinţa momentului istoric în care regalitatea a creat comitatele bănăţene. Iată bunăoară cazul comitatului Caraş, unde s-a susţinut apariţia acestuia imediat după anul 1008, existând şi opinii pentru plasarea acestui moment în a doua jumătate a veacului al XII-lea sau chiar după invazia tătară de la 1241[37]. Opinia noastră în această chestiune susţinea o creaţiune a acestei structuri administrative într-o perioadă anterioară mijlocului secolului al XII-lea[38]. Arhidiaconatul de Caraş apare în documente numai în 1285, iar cel de Arad şi Keve în anul 1288[39]. Numai la începutul secolului al XIV-lea apar consemnate în acte arhidiaconatele de Timiş, la 1323, cel de Torontal la 1329 şi Sebeş 1334[40]. În momentul consemnării ei documentare în cadrul episcopiei Cenadului, la finele veacului al XIII-lea, instituţia arhidiaconatului se bucura de prestigiu, privilegii şi putere[41]. Ea a acumulat treptat această poziţie în perioada veacului al XII-lea, încât în cursul veacului următor arhidiaconii s-au mutat în centrul episcopal, de unde îşi conducea districtele arhidiaconale. Ei au devenit membrii ai capitlurilor catedrale[42]. Structura episcopiei Cenadului a avut un număr de şapte districte arhidiaconale, despre care avem informaţii cu privire la numărul parohiilor şi la funcţia economică a acestora numai de la începutul secolului al XIV-lea. Arhidiaconatul Arad s-a constituit de o parte şi de alta a Mureşului, în extremitatea estică a diocezei. A avut un număr de 44 de parohii consemnate în listele papale din 1333-1335, din care 17 se aflau la sud de Mureş[43]. Dispunerea acestora în spaţiul arhidiaconatului era inegală însă, majoritatea concentrându-se în zona câmpiei vestice a Mureşului. Dealtminteri, jumătatea de răsărit a comitatului Arad ocupa zona dealurilor Lipovei, la sud de Mureş, în timp ce Munţii Zarandului închideau dinspre nord cursul Mureşului. Parohiile de la nord de Mureş erau grupate în cadrul arhidiaconatului de peste Mureş, ce nu face obiectul discuţiei noastre.

[35] Ortvay, 1892, p.380
[36] Szentkláray, 1908, p.4; Ortvay, 1892, p.380
[37] Györffy, 1987, III, p.471; Kristó, 1988, p.459-461
[38] Ţeicu, 1988, p.418
[39] Ortvay, 1908, p.380-381; Györffy, I[3], 1987, p. 170-171; III, 1987, p. 312
[40] Ortvay, 1892, p.381-382; Bàrány,1848,p.404-409
[41] Szentkláry, 1908, p. 7-8.
[42] Koszta, 2000, p.51
[43] Györffy,I[3], 1987, p.168

Conturul arhidiaconatului Cenadului se decupează pe spaţiul nord vestic al comitatului, fiind delimitat la nord de râul Mureş spre vest de Tisa, în timp ce hotarul sudic şi vestic se pliază pe cursul Arancăi. Parohiile de la *Szöreg* şi *Kerekegyháza* delimitau hotarul nordic, pe Mureş, al arhidiaconatului, în timp limitele parohiilor de la Satu-Mare, Variaş, *Hegyesegyház,* situate la est de cursul râului Aranca jalonează hotarul estic. Parohia de la Akaćs marchează extremitatea sudică a limitei arhidiaconatului de Cenad. Au fost inventariate un număr de 26 de parohii existente la momentul 1333-1335[44].

Arhidiaconatul Timişului, prin cele 84 de parohii dispuse într-un teritoriu nu foarte întins, a constituit de departe zona cu cea mai consistentă concentrare de aşezări catolice din cuprinsul diocezei Cenadului. Limita nordică se afla pe cursurile pârâurilor Vinga şi Şimand, care delimitau arhidiaconatul Timişului de cel de Arad. Râul Bârzava, ce constituia hotarul sudic, despărţea arhidiaconatul Timişului de cel al Caraşului. Hotarul vestic era delimitat pe un traseu artificial prin câmpia bănăţeană, de-a lungul căruia se jalonează parohiile Teremia Mare, Checea, Bobda, Ciacaş pe râul Timiş, Rudrue, Macedonia, Foeni, Giulvăz, Ivoda, Sânmartin, Pecica. Hotarul de răsărit se afla într-o zonă deluroasă şi piemontană. Numărul mare al parohiilor a impus structurarea arhidiaconatului în trei decanate: de dincoace de Timiş, dintre cele două Timişuri şi decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Informaţiile din listele colecţionarilor papali din anii 1333-1335 sunt utile în reconstituirea hotarelor acestor districte decanate ale arhidiaconatului Timişului. Un număr de 30 de parohii, situate aproape toate la nord de râul Bega, formau districtul de *dincoace de Timiş*. Râul Bega a fost consemnat în izvoarele medievale cu numele de Timişul Mic, ori numai Timiş. Parohiile din Beregsău, Besenova, Cioca lângă Timişoara, Gearmata şi Pischeia în aceeaşi zonă, Jadani marcau hotarele decanatului. Decanatul dintre *cele două Timişuri* avea 26 de parohii şi, după cum este numit în acte, el administra spaţiul din râurile Timiş şi Bega. Decanatul dintre Timiş şi Bârzava avea 27 de parohii.

Arhidiaconatele de Caraş şi Sebeş, ce mărgineau în sud arhidiaconatul Timişului, ocupau zona montană din sudul şi estul Banatului. Pliat pe decupajul geografic al comitatului Caraş, arhidiaconatul omonim avea un număr restrâns de numai zece parohii. Acestea se grupau în zona de câmpie a Bârzavei la Denta şi în centrele de putere locală de la Haram, vechea cetate a comitatului Caraş, Mezeusumlo şi Ersmulov (Vârşeţ), cetăţile de la izvoarele Caraşului (Krasso) şi Ilidia.

Arhidiaconatul Sebeşului apare în listele colectorilor papali la 1333-1334 cu doar şapte parohii, într-un spaţiu foarte întins ceea ce reprezintă cea mai modestă structură arhidiaconală din cadrul diocezei Cenadului. Nu este greu de găsit o explicaţie pentru o astfel de situaţie, dacă se are în vedere situaţia etno-confesională a zonei, formate dintr-un bloc omogen românesc.

[44] Szentkláray, 1908, p.31-33; Juhász, 1930,p.272.

Arhidiaconatul de Keve este cunoscut din documentele veacului al XIII-lea, existenţa şi jurisdicţia acestuia fiind legate indiscutabil de cea a comitatului omonim[45]. El nu se regăseşte în actele din anii 1333-1335, parohiile din arhidiaconat regăsindu-se acum în arhidiaconatul Torontal. El a avut un număr restrâns de parohii, în reconstituirea cadrului geografic istoric al comitatului Keve propusă de Gy. Györffy regăsindu-se un număr de numai şase parohii[46] (Baka, Ittebe, Modos, Torac, Urhido, Zeli). Acestea se află înscrise în arhidiaconatul Torontal în listele colectorilor papali din anii 1333-1334. Arhidiaconatul Keve a fost desfiinţat, parohiile acestuia contopindu-se până în 1329 în arhidiaconatul de Torontal, îin parte, cât şi în cel al Timişului[47]. Din acest motiv în listele colectorilor papali în extremitatea sud-vestică a diocezei Cenadului, unde s-a aflat comitatul Keve, apare în anii 1333-1334 o structură arhidiaconală mai bine definită - arhidiaconatul Torontal. El este delimitat de apa râului Tisa la vest, de Dunăre la sud, în timp ce limita estică era închisă de arhidiaconatul de Caraş şi Timiş, având hotare comune cu arhidiaconatul Cenadului la extremitatea de nord.

Structural episcopia Cenadului a avut, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, un număr de şapte districte arhidiaconale: Arhidiaconatul Arad, Cenad, de dincolo de Mureş, arhidiaconatul de Sebeş, Caraş, Timiş şi Torontal. Situaţia statistică în aceeaşi perioadă înscrie un număr de 212 parohii care se concentrau într-o covârşitoare majoritate la sudul Mureşului, în zona diocezei de la nordul Mureşului se aflându-se doar arhidiaconatul de dincolo de Mureş cu un număr de 5 parohii şi un număr restrâns din parohiile arhidiaconatului de Arad[48]. Arhidiaconatul Timişului concentra un număr de 84 de parohii la momentul anilor 1333-1335, urmate de cel al Cenadului cu 40, Arad cu un număr de 45 parohii şi Torontal cu 25 parohii şi arhidiaconatele Caraşului şi Sebeşului cu cel mai mic număr de parohii 11 şi respectiv şapte parohii[49]. Această situaţie etno-confesională se va menţine până în prima jumătate a veacului al XV-lea, când impactul cu puterea otomană stabilită pe linia Dunării va fi resimţit şi în privinţa aspectului demografic şi confesional din zonele de câmpie ale Banatului[50]. Emigraţia şi colonizarea sârbească, pornită în cursul veacului al XIV-lea sub presiunea Imperiului Otoman, va fi un alt factor care va schimba aspectul etno-demografic şi confesional al Banatului până în veacul al XV-lea. Restrângerea numărului parohiilor în cursul veacului al XV-lea s-a răsfrânt în mod direct şi asupra situaţiei diocezei Cenadului.

Ordinele călugăreşti apusene au constituit o componentă structurală a vieţii religioase din Banat la începuturile Evului Mediu. Într-un spaţiu de frontieră, situaţia în care se regăseşte şi provincia bănăţeană începând din veacul

[45] Ortvay, I, 18892, p.382-383?; Juhász, 1930,p.272
[46] Györffy, 1987, III, p.310
[47] Ortvay, 1892, p.382-383: Szentkláray, 1908, p.40; Györffy, 1987, III, p.310
[48] Szentkláray, 1908, p.46
[49] Szentkláray, 1908, p.46; Ortvay, 1892,p.
[50] Engel, 1996, p. 6

al XI-lea, ordinele monahale apusene au fost chemate să joace un rol de primă importanţă în impunerea ordinii ecleziastice latine, pe de o parte, şi de susţinere a proiectelor politice de extindere către răsărit a frontierei regatului apostolic arpadian. Scrisoarea regelui Bela al IV-lea din noiembrie 1250 adresată papei defineşte limpede şi sugestiv aceste obiective, atunci când spunea că doreşte să întindă „*mlădiţele credinţei catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană*"[51].

Prezentarea sumară a ordinelor monastice latine este realizată în evoluţia ei cronologică de la începutul veacului al XI-lea, odată cu organizarea celui dintâi aşezământ benedictin la Cenad de către Gerard şi până la limita cronologică superioară a perioadei pe care o discutăm. S-au transmis puţine informaţii scrise despre începuturile organizării monastice în secolele XI-XII, iar arheologia medievală face abia acum primele cercetări sistematice în această direcţie, încât reconstituirile propuse pe această temă, precum şi atribuirea mănăstirilor unui ordin este o chestiune ce trebuia abordată cu multă prudenţă. Monahismul latin în secolele XI-XII îşi extinde dinspre vest către spaţiul Dunării de jos apusene influenţa şi structurile proprii, prin cele două mari ordine monastice ale vremii: ordinul benedictin şi mai apoi prin cistercieni în veacul al XII-lea.

Benedictinii ajung la sfârşitul veacului al XI-lea la apogeul expansiunii lor teritoriale în spaţiul european, având la acel moment nu mai puţin de 1184 de aşezăminte[52]. Acest lucru a conferit abatelui de la Cluny aflat în fruntea ordinului "*statutul unui adevărat monarh*", ale cărui frontiere ale regatului creştin se delimitau din Scoţia până în Italia şi din Portugalia până în Ungaria[53]. S-a impus prin ei în Europa un ideal creştin, un model de organizare monastică şi nu în ultimul rând, corespunzător idealului monastic s-au vehiculat structurile unitare ale unei arhitecturi ecleziastice. Benedictinii au jucat un rol important în răspândirea formelor arhitecturii romanice în Ungaria şi Transilvania. Se cunosc puţine urme ale arhitecturii benedictine din sec. XI-XII, ceea ce face dificilă o evaluare în această privinţă[54]. Există mai multe informaţii despre arhitectura benedictină, despre caracteristicile regionale ale acesteia, despre centrele locale şi influenţa acestora[55]. Ordinul a fondat în Ungaria în veacul al XI-lea un număr de şase mănăstiri, între care şi cea întemeiată de Gerard la Cenad şi a ajuns să aibă ridicate 50 de mănăstiri numai în sudul regatului (*Délalföld*), care reprezentau circa 30% din totalul aşezămintelor benedictine[56]. Documentele aduc în conul de lumină mănăstirile bănăţene la începutul veacului al XIII-lea, detaşându-se limpede în această privinţă cursul inferior al văii Mureşului, prin numărul important de aşezăminte. Se presupune că unele au fost fondate în

[51] DIR, C, veac XI, XII, XIII, I, p. 346
[52] Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 80
[53] Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 81
[54] Toth, 2001, p. 229 şi urm.
[55] Marosi, 2001, p. 275
[56] Karácsony, 1906, p. 58-59; Koszta, 2000, p. 51

perioada de sfârşit al veacului al XI-lea, mult mai probabil însă că majoritatea au fost fondate la începutul veacului al XII-lea[57]. Informaţiile lacunare nu îngăduie o discuţie punctuală şi precisă în această privinţă. Perioada de avânt economic şi expansiune pentru mănăstirile din valea Mureşului a fost veacul al XII-lea până la invazia tătară din 1241[58]. Mănăstirea de la *Hudus* este atestată la 1233, cea la *Isou* la 1233, iar Bizere apare într-un act din 1183. Informaţii certe despre apartenenţa la ordinul benedictin există doar despre mănăstirile de la Bulci, Bizere, Eperjes şi Szöreg, o bună parte aparţinând unui ordin pe care nu-l cunoaştem[59]. Aceeaşi incertitudine persistă, din cauza surselor lacunare, şi în ceea ce priveşte fondatorul mănăstirilor benedictine din spaţiul bănăţean. Sfântul Gerard, întâi stătătorul diocezei Cenadului, călugăr benedictin el însuşi, a întemeiat cea dintâi mănăstire benedictină la Cenad, imediat după 1030. Mănăstirea închinată *Fecioarei Maria* de la Cenad a fost ridicată cu sprijinul regalităţii, aşa cum s-a întâmplat dealtminteri pentru majoritatea aşezămintelor benedictine din regatul arpadian. Fondarea mănăstirilor în veacul al XII-lea s-a datorat în bună parte şi familiilor nobile puternice, care au avut domenii funciare importante în spaţiul nordic al Banatului.

Mănăstirile aparţinând neamurilor nobile au cunoscut o răspândire remarcabilă în secolele XII-XIII, spaţiul bănăţean integrându-se din această perspectivă pe o direcţie a evoluţiei vieţii monastice, ce a cuprins regatul arpadian încă din perioada secolelor XI-XII. Au fost identificate pentru această perioadă, la nivelul întregului Regat arpadian, un număr de 91 de mănăstiri familiale, adică ale unui clan ori neam nobil, de unde şi consemnarea lor în documente drept *monasterium proprium*. Ele au fost fondate de 35 de familii nobile din cele 108 de familii nobile mai importante ale regatului, din care unele neamuri au avut două şi chiar până la cinci mănăstiri familiale[60]. Ele au fost fondate cu un scop pios, respectând prevederile canonice, printre care important era şi acordul episcopului local, asigurându-li-se o donaţie importantă în bunuri şi bani. Dreptul de înmormântare în biserică constituia unul din privilegiile fondatorului. *Mănăstirile familiale* constituiau în acest fel o necropolă comună pentru întregul neam nobil[61]. În rândul mănăstirilor familiale au fost înscrise, de Juhász bunăoară, aşezămintele de la *Ajtonimonostur*, Isou, Rohoncea, Chemenche, Pardani şi Galad. Nobilii din neamul Cenad au fondat *mănăstirile familiale* de la *Kanisa*, *Kemenche* şi *Orozlanos*, aceasta din urmă fiind în acelaşi timp loc de înmormântare pentru întreg neamul. Actul de partaj din 17 decembrie 1256 între nobilii de Cenad stipula hotărârea lor „să stăpânească împărţind în două părţi egale mănăstirea Kanisa, cu satele ce ţin de ea, precum şi o altă mănăstire Kémenche, tot împreună cu toate folosinţele sale.

[57] Koszta, 2000, p. 54
[58] Juhász, 1927, p. 6-7; Koszta, 2000, p. 54
[59] Juhász, 1927, p. 5-7
[60] Fűgedi,1991,p. 36-37
[61] Fűgedi, 1991, p.55

Iar mănăstirea numită Orozlamus să fie *comună întregului lor neam.* Şocul tătar din 1241, care a dat o lovitură teribilă aşezămintelor monastice din valea Mureşului, pe care mănăstirile mici „ale neamurilor" l-au resimţit cel mai greu, ale cărui efect asupra aşezămintelor de la Cenad şi a celui cistercian de la Igriş nesunt cunoscute prin relatarea călugărului Rogerius. Revoltele cumanilor din 1288 au desăvârşit în această privinţă efectele şocului mongol, după care au supravieţuit doar mănăstirile mari de la Bizere, Bulci, Cenad[62]. Comerţul cu sare din Transilvania pe care-l derulau mănăstirile de pe valea Mureşului spre sudul regatului explică, pe de o parte numărul mare al aşezămintelor monastice, fondarea de timpuriu a acestora la finele veacului al XI-lea în acest spaţiu, acelaşi comerţ cu sare reprezentând explicaţia stabilităţii lor economice până la mijlocul veacului al XIII-lea[63]. Privilegiile regale acordate mănăstirii benedictine Bizere, cunoscute din anul 1183, căreia îi confereau dreptul să care sare pe Mureş, precum şi cel din anul 1230 acordat mănăstirii cisterciene de la Igriş oferă argumente solide în această privinţă. Privilegiul sării din anul 1235 confirmă o dată în plus importanţa arterei văii Mureşului în comerţul cu sare pentru mănăstirile din Banat. În conexiune directă cu amplasarea mănăstirilor benedictine s-a remarcat deja dispunerea spaţială a acestora în bazinele unor ape mari de la Dunăre, Mureş şi Tisa. Benedictinii au ridicat o mănăstire pe cursul inferior al Timişului la Ittebe, printre puţinele aşezăminte din interiorul spaţiului bănăţean.

Cistercienii au adus o revigorare a vieţii monastice a veacului al XII-lea, întemeiată pe organizare, revigorarea normelor benedictine, pe o împletire severă dar armonioasă a exerciţiului spiritual cu munca fizică[64]. Expansiunea ordinului de la Cîteaux spre Europa Centrală şi orientală a avut conotaţii economice, numele lor fiind mereu asociat cu introducerea noilor tehnici agricole ori industriale, cu creşterea animalelor şi comerţul medieval[65]. Obiectivele acestui ordin reformator al monahismului latin era prioritar spiritual iar cistercienii s-au implicat total, împletind cu fermitate pe cele spirituale şi cele lumeşti[66]. Mănăstirea Igriş de pe malul Mureşului a fost fondată în anul 1179 de un grup de călugări cistercieni veniţi de la Pontigny. Regele Andrei I şi soţia sa de origine franceză au sprijinit ridicarea aşezământului de la Igriş, într-o iniţiativă mai amplă de susţinere a ordinului în cadrul regatului, iar Igriş a fost ales ca loc de veci pentru familia regală[67].

Veacul al XII-lea s-a derulat ca o perioadă de acumulări pentru mănăstirile benedictine şi cea cisterciană din Valea Mureşului, până la şocul mongol din 1241. Dispariţia Imperiului Bizantin de pe linia Dunării după 1185 a creat un vid de putere şi a deschis o competiţie între Regatul arpadian şi

[62] Koszta, 2000, p. 54
[63] Koszta, 2000, p. 55
[64] Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 85-87
[65] Duzinchievici, 1928, p. 126; Turcuş, 2001, p. 253
[66] Turcuş, 2001, p. 253
[67] Karácsony, 1906, p. 59; KMTL, p. 59

Imperiul româno-bulgar, la începutul secolului al XIII-lea, în care curia papală de la Roma a fost atrasă de cei doi competitori politici. Expansiunea pe linia Dunării a regelui Bela al IV-lea a fost susţinută de ordinul nou apărut al dominicanilor la începutul veacului al XIII-lea.

Ordinul dominican şi cel al franciscanilor, cunoscute în abordările ecleziologice ca ordine medicante, sunt expresia transformărilor suferite de monahismul occidental la începutul secolului al XIII-lea, pe de o parte cât şi în egală măsură expresia revigorării şi reluării pe o scară mai amplă a doctrinei misionare a bisericii romane asumată activ din acel moment[68].

Ordinul dominican (*Ordro fratrum Praedicatorum*) ajunge în spaţiul regatului arpadian în scurtă vreme după constituirea sa în anul 1216 cu misiunea de a lupta împotriva ereziilor ce bântuiau zona de sud a Franţei. Au ridicat la Ersomlio (Vârşeţ) în spaţiul piemontan al Banatului, încă în primul val, înaintea invaziei tătare din 1241, un aşezământ monahal. Se cunosc puţine informaţii despre mănăstirea dominicană de la Vârşeţ din veacul al XIII-lea[69]. Apariţia aşezământului dominican în spaţiul sud bănăţean, printre foarte puţinele mănăstiri latine, alături de cea benedictină de la Ittebe, în veacul al XIII-lea îşi găseşte explicaţia în politica misionară spre sud şi sud-est promovată de regele Bela al IV-lea. Prezenţa dominicanilor la Severin, la scurt timp după constituirea Banatului de Severin în 1233, se lega fără îndoială de misiunea lor de convertire a populaţiei. Terenul de misiune dominicană se afla atât în interiorul regatului, în regiunile de frontieră, cum era şi spaţiul bănăţean dar şi în rândul unor populaţii păgâne ori în lupta împotriva ereziei bogomile[70]. În cursul veacului al XIV-lea dominicanii aveau un aşezământ la Timişoara.

Ordinul franciscan, *Ordo fratrum minorum* primeşte confirmarea papală în anul 1223 într-o perioadă apropiată de cea a creării ordinului dominican în anul 1216, amândouă fiind expresia mişcării de reformă a monahismului latin de la începutul veacului al XIII-lea. Aprobând crearea acestor ordine medicante scaunul pontifical de la Roma răspundea noilor provocări legate de asistenţa socială a săracilor, bolnavilor ori pelegrinilor, pe de o parte, cât a încercării de elaborare a unui program spiritual menit să contracareze focarele de erezie cu care se confrunta[71]. Bucurându-se de protecţia casei regale în vremea lui Bela al IV-lea ei şi-au organizat într-un timp scurt un număr de 25 de conventuri[72]. Regii angevini Carol Robert şi Ludovic I au sprijinit cu generozitate ordinul, care a ridicat în vremea lui Ludovic nu mai puţin de 20 de mănăstiri în Bosnia, Banatul de Severin şi Mačva[73]. Dealtminteri, ordinul şi-a organizat *provincia Bosnia*, din care făcea parte şi Banatul având ca principala misiune lupta împotriva ereziei bogomile şi convertirea populaţiei ortodoxe româneşti din

[68] Turcuş, 2001, p.281-282.
[69] Györffy III, 1987, p. 493
[70] Karácsony, 1906, p. 62; KMTL, p. 171-172; Turcuş, 2001, p. 284-289
[71] Achim, 1996, p. 397; Turcuş, 2001, p. 277-278
[72] KMTL, p. 218
[73] KMTL, p. 218; Achim, 1996, p. 396-399; Dujčev, 1965, p. 405

această zonă. Documentele menţionează, după anul 1366, în răsăritul Banatului, opt sedii franciscane la Severin, Orşova, Caransebeş, *Chery*, Cuieşti (Bocşa), Armeniş, Haram şi Cuvin, din care jumătate au fost create cu sprijinul nemijlocit al regelui Ludocic I[74]. Conflictele cu turcii în veacul al XV-lea au afectat sediile franciscanilor observanţi, astfel încât ei solicită papei Eugeniu IV, într-un document din 7 decembrie 1437, să ridice şapte mănăstiri locale în locul celor 16 biserici arse de turci[75]. Ordinul a instituit *grupa terţiară*, adică o confraternitate, unde aveau acces laici ce au îmbrăţişat spiritual şi normele de viaţă ale ordinului promovate de ordinul franciscan. Printre cei dintâi membri terţiari au fost înscrişi regele Bela al IV-lea şi soţia sa. Nobili români din districtul Sebeşului, Iacob de Măcicaş şi soţia sa, Ioan de Mâtnic şi soţia precum şi Mihai de Mâtnic[76] au devenit membri ai ordinului minorit în cursul veacului al XV-lea.

Regele Bela al IV-lea a fondat o mănăstire de *pustnici augustini*, cunoscută dintr-un act din 1271, la Mezensumlov (Şemlacu Mare) pe valea Bârzavei. Ea se înscrie în rândul ordinelor sihastrice[77]. Ordinul a suferit o mutaţie statutară în anul 1256 devenind un ordin medicant, astfel încât aşezământul de la Mezensumlov şi Soimoş poate fi încă încadrate alături de dominicani şi franciscani, în rândul ordinelor medicante. Călugării augustini n-au îmbrăţişat însă de la franciscani conduita severă şi ascetică.

5. *Biserica răsăriteană*

Problema existenţei structurilor ecleziastice bizantine în Banat, în cursul secolelor XI-XII, se regăseşte mereu în discursul istoriografic din ultima jumătate de veac consacrat provinciei sau poate fi întâlnită în abordări ecleziologice la nivelul regatului arpadian maghiar ori în cele privitoare la zona Dunării de Jos, în perioada menţionată mai sus[78]. Este evident faptul că nu poate fi vorba de o ordine canonică răsăriteană aici, la Dunărea de jos apuseană, în absenţa structurii de putere politică care să o preceadă, căci, mai mult decât oricând, acum la începuturile Evului Mediu, orice creaţie religioasă era în strânsă legătură cu o structură politică[79].

Politica ofensivă a împăratului bizantin Vasile al II-lea (976-1025) a adus în anul 1018 frontiera nordică a imperiului pe linia Dunării, odată cu crearea *themei* bizantine *Paradunavon*. Actele împăratului Vasile al II-lea din anii 1019-1020, ce au avut menirea de a reglementa situaţia administrativă şi canonică a arhiepiscopiei de Ohrida care îngloba de fapt teritoriul fostei patriarhii bulgare din vremea ţarului Samel, aduc lumini şi asupra structurilor ecleziastice din

[74] KMTL, p. 219; Karácsony, 1906, p. 67; Achim, 1996, a, p. 43; Dujčev, 1965, p. 413-415
[75] Lukcsics, II, 1938, p. 155.
[76] KMTL, p.219.; Gross, 1996,p.7-10.
[77] Koszta, 2000, p.68.
[78] Gyöni, 1947, p. 42-45; Gyöni, 1948, p. 148-159; Moravcsik, 1967, p. 246-250; Moravcsik, 1970, p.116,122.; Báan, 1997, p. 67-73; Báan, 1999, p. 45-53; Madgearu, 2001, p. 14-21
[79] N. Iorga, 1984, p. 95

spaţiul bănăţean[80]. Actele imperiului bizantin au fost emise cu un scop precis la cererea arheiepiscopului Ioan şi ele conţin informaţii cu privire la episcopiile sufragane şi la „castrele" aparţinătoare acestora[81]. Diploma din 1019 a consemnat pe frontiera dunăreană episcopia de la Branicevo cu „castrele" episcopale la Morava, Semendria, Gročka, *Tivisco* şi *Brodskopolje*[82], urmată de episcopia de Belgrad cu „castre" la Gradac, lângă Valjevo şi Bela Crkva[83]. A doua chartă a împăratului bizantin din 1020 a consemnat în zona dunăreană şi episcopia de Vidin între cele 30 de dioceze ce formau spaţiul administrativ şi canonic al arhiepiscopiei de Ohrida[84].

Integrarea Banatului în structurile canonice şi administrative ale arhiepiscopiei de Ohrida, în mod global ori numai formal, la începuturile veacului al XI-lea, a fost mult discutată în istoriografie, pornind de la informaţiile izvoarelor diplomatice bizantine amintite mai sus. Identificarea „castrului" episcopal *Dibiscos* a suscitat opinii diverse, fiind plasat, de obicei la Jupa, anticul *Tibiscum*[85] dar şi la Timişoara[86]. Istoricul maghiar Mathias Gyöni, cel ce a abordat în mod special localizarea acestuia a adus argumente filologice şi istorice din cronici mai târzii din secolul al XV-lea, pentru localizarea sa la Kovin, la vărsarea Timişului în Dunăre[87]. Opinia sa a fost recent reluată şi susţinută în istoriografia română de Al. Madgearu[88]. Desigur absenţa oricărei dovezi arheologice despre o locuire în secolele X-XII la Jupa, după mai bine de patru decenii de cercetări, constituie un argument dificil de înlăturat într-o pledoarie de localizare aici, în anticul Tibiscum, a unui centru episcopal în secolul al XI-lea. Amplasarea „castrului" episcopal Bela Târkva, din episcopia de Belgrad, în sudul Banatului am susţinut-o cu ceva vreme în urmă, pornind de la sugestia întâlnită la Gyöni, pe de o parte şi susţinută de argumente arheologice[89]. O privire atentă asupra spaţiului geografic al episcopiei Belgradului în veacul al XI-lea, unde prezenţa bizantină a fost importantă şi consistentă, sugerează că jurisdicţia acesteia se întindea înspre sud, pe valea Savei, unde era dealtminteri şi celălalt centru episcopal Bela Crkva la nord-vest de Valjevo[90].

Deciziile luate de împăratul bizantin Vasile al II-lea în domeniul ecleziastic au vizat o schimbare de statut a patriarhiei bulgare de la Ohrida într-o arhiepiscopie dar, în acelaşi timp, ele confirmau structuri ecleziastice mai vechi

[80] Gyöni, 1947, p. 49
[81] Madgearu, 2001, p. 14-15
[82] Gyöni, 1948, p. 148-149
[83] Gyöni, 1948, p. 151
[84] Gyöni, 1948, p. 152
[85] Moravcsik, 1970, p. 110; Theodorescu, 1974, p. 77; Ţeicu, 1998, p. 460
[86] Suciu, 1977, p. 39-41; Suciu, Constantinescu I, 1981, , p. 21; Iambor, 1980, p. 167-168
[87] Gyöni, 1967, p. 45-49
[88] Madgearu, 2001, p. 19
[89] Ţeicu, 1998, p. 460; Gyöni, 1948, p. 151, (Bela Crkva-Palanka)
[90] Wasilewski, 1964, p. 465 şi urm; Popović, 1991, p. 171-182; Popović – Ivanisević, 1988, p. 126 şi urm; Popović,1991,p.170-183

din veacul al X-lea, din vremea ţarului Samuel[91]. Influenţa ecleziastică a centrelor episcopale de la Vidin şi Branicevo la nordul Dunării s-a exercitat aşadar încă de la finele veacului al X-lea şi la începutul veacului al XI-lea.

O mărturie din *Legenda Sfântului Gerard* vine să confirme mai vechile legături existente între episcopatul din Vidin şi ducatul lui Ahtum. Principele bănăţean, cu nume turanic sau poate bulgăresc, „care fusese botezat după credinţa grecească în cetatea Vidinului" a zidit o mănăstire închinată Sfântului Ioan Botezătorul „*unde erau călugări greci, care făceau slujbă după rânduiala şi obiceiurile lor*"[92]. Mărturia din cronica latină despre călugării greci a fost discutată şi adoptată în favoarea prezenţei, de fapt, a unor călugări bulgari, fără a constitui însă un argument solid despre exercitarea unei jurisdicţii efective a episcopiei Vidinului asupra Banatului la finele veacului al X-lea şi la începutul veacului al XI-lea[93]. Mărturiile bizantine şi latine invocate mai sus despre legăturile feudalilor din Banat cu biserica bulgară se circumscriu într-un fenomen istoric mai amplu, ce a avut loc în cursul veacului al X-lea , când liturghia slavă şi mai apoi limba slavă au fost adoptate pe o scară generală în lumea românească.[94]. Impunerea liturghiei slave în veacul al X-lea a fost susţinută prin influenţa Imperiului Bulgar la nordul Dunării, pe de o parte, şi în egală măsură prin existenţa unei aristocraţii slave care a coabitat cu populaţia romanică şi pentru care această limbă era încă limba vie[95].

Problema structurilor bisericii răsăritene în secolele XI-XII în spaţiul de care ne ocupăm nu poate fi abordată decât în contextul general al relaţiilor bizantino-maghiare, când cele două state ajung să aibă o frontieră comună, iar în timpul dinastiei comnenilor s-au înfiripat chiar proiecte de uniune dinastică între cele două state[96]. Influenţa Bizanţului a fost mai intensă în regiunea sudică şi sud-estică a regatului, unde populaţia era majoritar ortodoxă. Episcopiile de la Branicevo, Belgrad şi *Sirmium* din vremea împăratului Vasile al II-lea au continuat să funcţioneze până către mijlocul secolului al XIII-lea[97]. Dealtminteri a fost pusă în discuţie o origine bizantină a arhiepiscopiei de Kalocsa, a două arhidieceză a Ungariei creată în anul 1009[98].

Problema mănăstirilor orientale din Banat

Abordarea acestei chestiuni comportă două planuri distincte. Cel dintâi aspect se opreşte asupra începuturilor monahismului oriental din sec. XI-XIII în timp ce interfaţa acestuia s-a axat îndelung asupra organizării monahale de la finele sec. al XIV-lea şi din cursul sec. al XV-lea. Istoriografia multiculturală, ce a abordat aceste chestiuni legate de istoria ecleziastică a Banatului, reflectă fidel

[91] Gyöni, 1947, p. 45
[92] Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 47; SRH, II, 1938, p. 493
[93] Madgearu, 2001, p. 16-17
[94] Panaitescu, 1994, p. 49
[95] Panaitescu, 1994, p. 49-50; Panaitescu, 2000, p. 172-173, problema slavonismului cultural la români
[96] Moravcsik, 1967, p. 314-315, 319
[97] Moravcsik, 1967, p. 62
[98] Báan, 1997, p. 70-71

amploarea spaţiului consacrat în discursul istoriografic celor două planuri semnalate mai sus.

Începuturile monahismului oriental în Banat se regăsesc în cursul veacului al X-lea când acest spaţiu a făcut parte din structurile Patriarhiei bulgare cu sediul la Ohrida, transformată şi reorganizată de împăratul bizantin Vasile al II-lea în anii 1019-1020 într-o arhiepiscopie autocefală în cadrul Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol. Mănăstirea fondată de Ahtum la Cenad, pe malul Mureşului, apare în lumina documentelor de la începutul veacului al XI-lea. *Legenda Sancti Gerhardi* a fixat momentul zidirii mănăstirii *Sfântului Ioan Botezătorul* după creştinarea lui Ahtum la Vidin („*construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannis Baptiste ... cum monachis Grecis, iuxo ordinum et ritum ipsorum*")[99]. Aceeaşi sursă precizează că în vremea de la începutul secolului al XI-lea aceasta era singura mănăstire din întreaga provincie iar Ahtum fondatorul acesteia a închinat o treime din cetatea de la Mureş pentru întreţinerea mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul*. Călugării „greci" au fost mutaţi din cetatea de pe malul Mureşului, după înfrângerea lui Ahtum, în mănăstirea ridicată pentru ei la Orozlanos. „*monasterium in honore beati Georgi martiris edificabat…Grecum abatem cum monachis suis transtulit in Orozlanos"*[100]. Documentele de cancelarie ori cele arheologice nu aduc informaţii explicite despre existenţa altor mănăstiri orientale în spaţiul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş în cursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea. Sigur s-au făcut supoziţii privind originea orientală a unor mănăstiri în contextul în care în dioceza Cenadului apar consemnate în acte un număr de 12 mănăstiri, despre care aparţinenţă la un ordin nu există precizări[101]. Cele două mănăstiri răsăritene din Banat se înscriu în rândul celor şapte aşezăminte bazilite cunoscute în cadrul Arhiepiscopiei de Kalocsa.

Mănăstirea de la Szöreg, a cărei aparţinenţă la un ordin nu o cunoaştem, s-a presupus că a fost iniţial o mănăstire bazilită[102]. Mănăstirea Galad, al cărei nume se află într-o puternică rezonanţă cu numele ducelui Glad, ar putea fi înscrisă în rândul mănăstirilor greceşti din veacul al XI-lea[103] Apariţia mănăstirilor aparţinând creştinismului răsăritean, organizate după *regula Sfântului Vasile* de unde şi numirea lor de *mănăstiri bazilite,* este firească într-o zonă în care biserica răsăriteană exercita o influenţă efectivă în cursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea prin structuri proprii. Izvoarele bizantine dovedesc existenţa unei structuri ecleziastice de rang superior intitulată „*mitropolia Turcia"* în Regatul arpadian din secolul al XI-lea şi până către finele veacului al XII-lea[104]. Această structură metropolitană, atestată din 1028, s-a aflat sub jurisdicţia Patriarhiei din Constantinopol. Discutând recent aspecte ale

[99] SRH, II, p. 490
[100] SRH, II, p.493
[101] Juhász, 1927, p.165
[102] Juhász, 1927, p.22; Koszta, 2000, p.70
[103] Juhász, 1927, p.22-23 ;
[104] Baán, 1999, p.45-46 ; idem 1997, p.67; Oikomonides, 1971, p.529, 531.

organizării bisericii bizantine în Ungaria în veacul al XI-lea, istoricul István Baán aduce în atenţie o posibilă origine bizantină a celei de a doua arhidioceze catolice a regatului, a arhiepiscopiei de la Kalocsa[105]

Biserica răsăriteană bizantină a exercitat o influenţă bine recunoscută în Regatul arpadian în cursul secolelor XI-XII, când şi relaţiile politice între regii arpadieni şi împăratul ortodox de la Constantinopol au cunoscut momente de mare apropriere[106]. Momentul de vârf al acestor relaţii s-a consumat în vremea dinastiei Comnenilor când regele Bela al III-lea (1172-1196) a fost extrem de aproape de tronul imperiului, ulterior intrând în relaţii matrimoniale prin căsătoria fiicei sale Margareta cu Isac al II-lea Angelor (1185-1195)[107]. Politica confesională a regilor arpadieni în cursul veacurilor XI-XII a fost o politică de înţelegere şi toleranţă în care Biserica răsăriteană şi monahismul bizantin s-au putut dezvolta nestingherite, ceea ce şi explică dealtminteri numărul extrem de generos de mănăstiri „greceşti", de circa 400, estimat la nivelul Regatului arpadian[108]. Perioada de sfârşit a veacului al XII-lea şi începutul secolului al XIII-lea, cu cele două momente cheie anul 1185 şi anul 1204, vor marca prăbuşirea dramatică a Imperiului bizantin de pe linia Dunării, culminând cu cucerirea Constantinopolului şi instituirea aici a Imperiului latin din anul 1204[109]. Schimbările survenite în peisajul geopolitic al Dunării de Jos la începutul veacului al XIII-lea au determinat modificări radicale şi în planul structurilor ecleziastice ale zonei, prin apariţia bisericilor „naţionale" la sârbi şi bulgari, pe de o parte, cât şi prin noua politică a bisericii latine de a atrage sub obedienţa Romei, prin unire, vechile structuri ale bisericii bizantine[110].

Structurile ecleziastice bizantine din regatul maghiar, semnalate în documentele din prima jumătate a secolului al XIII-lea, s-au găsit brusc rupte de suportul administrativ care putea să întreţină atât lăcaşurile de cult cât şi structurile ecleziastice episcopale.

Dintr-un act din 16 aprilie 1204 transpare cu evidenţă starea de abandonare în care se găseau mănăstirile „greceşti" cât şi tendinţa de subordonare a acestora bisericii romane dintr-un act din 16 aprilie 1204. Scrisoarea papei Inocenţia din aprilie 1204 aduce în discuţie propunerea făcută de regele maghiar Emeric de a „înfiinţa un episcopat din sânul aceloraşi <Greci> care să ne fie supus nemijlocit nouă sau să fie aşezaţi în acele <biserici> abaţi ori prepoziţi latini"[111]. Este vorba de unul din stareţii mănăstirilor greceşti despre care regele Emeric îl influenţa pe papă că „*unele biserici ale monahilor greci aflătoare în Regatul Ungariei se ruinează de tot prin lipsa de grijă a episcopilor*

[105] Baán, 1997, p. 71-72
[106] Moravcsik, 1970, p. 306-308
[107] Moravcsik, 1967, p.316-318; Tăutu, 1956, p. 51; Ostrogorski, 1956, p. 411; Laurent, 1941, p. 111-113
[108] Moravcsik, 1970, p.114; Papacostea, 1993, p.70; Tăutu, 1965, p.43 şi urm.
[109] Papacostea, 1993, p. 71-72
[110] Achim, 2002, p. 118-119; Papacostea, 1998, p. 81;Turcuş, 2001, p.150-153; Laurent, 1941, p. 109
[111] DIR, C, XI, XII, XIII, p. 28

diocezei şi din pricina acelor greci"[112] Scaunul papal, după conciliul din 1215 de la Lateran, a dus o politică consecventă de refacere a bisericii creştine prin atragerea şi unirea episcopatelor greceşti din această zonă a Europei răsăritene.

Scrisoarea papală din 21 martie 1232, adresată episcopului de Cenad, este relevantă în această privinţă. Curia papală impune o reglementare fermă a statutului episcopiilor bulgare de la Belgrad şi Branicevo, cerându-i episcopului de Cenad „*să înduplece pe sus zişii episcopi, ca, revenind la unitatea bisericii romane .... să i se supună şi să se îndrepte spre ea cu ascultare. Dacă înştiinţaţi astfel, n-ar voi, totuşi să asculte să supui episcopatul lor ... episcopului de Sirnium*"[113]. În aceste condiţii de evoluţii politice şi confesionale de la începutul secolului al XIII-lea, rupte de suportul instituţional şi material pe care Imperiul bizantin l-ar fi putut oferi şi care n-a putut fi preluat, se pare, de către structurile româneşti din Banat, mănăstirile „greceşti" au fost treptat asimilate de către cele latine aflate sub obedienţa Romei.

Dispariţia vechilor mănăstiri basilite n-a însemnat încetarea activităţii monahale de tradiţie răsăriteană în spaţiul dintre Mureş şi Dunăre, în rândul populaţiei româneşti. Existenţa unor sihăstrii este sugerată de toponimie şi de amenajările creştine cu caracter rupestru de la Ilidia şi Coronini[114]. Scrierile lui Bartolomeu de Alvena, călugărul franciscan ce a condus vicariatul Bosniei confirmă faptul că ţinta predilectă a acţiunilor misionare ale franciscanilor o reprezentau călugării ortodocşi ce acţionau în rândul populaţiei româneşti şi slave din această zonă[115]. Ştiri sigure despre ridicarea unor mănăstiri la fruntariile estice ale Banatului se regăsesc în izvoare din ultimul sfert al veacului al XIV-lea.

Biserica mănăstirii Vodiţa I din valea Dunării, din apropierea Orşovei, zidită de călugărul sârb Nicodim, cândva la 1371-1373, cu sprijinul domnului Ţării Româneşti, şi refăcută cu un plan triconc complex la 1390-1400 reprezintă un reper ferm în organizarea vieţii monahale din lumea feudală românească. Activitatea lui Nicodim desfăşurată timp de aproape trei decenii în spaţiile de la fruntariile Banatului, marchează în fapt, după opinia lui Panaitescu, ce o împărtăşim întru totul, sfârşitul evoluţiei unui proces istoric de organizare a vieţii monahale în spaţiul învecinat al Ţării Româneşti.[116].

Mănăstirile ortodoxe din Banat au constituit un subiect sensibil în discursul istoriografiei bănăţene. El se regăseşte încă de la începutul secolului trecut în preocupările istoriografiei sârbeşti, reluat periodic până în momentul actual şi preluat mai recent în abordările scrisului istoric românesc. Mănăstirile bănăţene au fost un obiect de partaj judiciar derulat între anii 1907-1914 între biserica ortodoxă sârbă şi cea românească ca urmare a separaţiei ierarhice

[112] DIR, C, XI, XII, XIII, p. 28
[113] DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 256
[114] Iorga, 1931, p. 3-4; Rusu, 2000, p. 22
[115] Papacostea, 1988, p. 210-216
[116] Panaitescu, 2000, p. 314-315; Păcurariu, 1991, p. 301

petrecute la 1865[117]. Tendinţa de a revendica în folosul bisericii ortodoxe sârbe toate mănăstirile existente cât şi cele dispărute a marcat fără doar şi poate discursul istoriografic. Includerea într-un repertoriu al mănăstirilor sârbeşti a monumentelor de la Vodiţa, Tismana, Cozia din spaţiul Ţării Româneşti şi a celei de la Prislop din Ardeal ilustrează exagerările la care se poate ajunge uneori în scrisul istoric[118].

Abordările de până acum au eludat discutarea unor chestiuni esenţiale, după opinia mea, legate de momentul cronologic al apariţiei mănăstirilor, de starea etno-demografică a spaţiului bănăţean la momentul zidirii acestor mănăstiri, problema ctitorului care le-a fondat şi le-ar fi putut ajuta să existe şi nu în ultimul rând trebuie răspuns la întrebarea dacă putem discuta o conotaţie etnică fermă a mănăstirilor bănăţene, încă din momentul zidirii lor în secolele XIV-XV.

Documentele scrise aduc puţină şi slabă lumină cu privire la începutul mănăstirilor ortodoxe din Banat. Arheologia medievală este singura în măsură să ofere repere în această privinţă, iar cercetările arheologice la monumente sunt abia la început şi se derulează, uneori, cu mare dificultate. Întreaga cronologie de început a aşezămintelor s-a discutat în arheologie numai pe baza tradiţiei păstrate în mănăstiri la finele veacului al XVIII-lea Conscripţia mănăstirilor bănăţene făcută în anul 1775 de autorităţile austriece solicita, între altele, precizări privind anul întemeierii. Conform acestui act mănăstirea Voiloviţa ar fi fost întemeiată în secolul al XIV-lea, mănăstirea Hodoş în vremea lui Sigismund de Luxemburg, toate celelalte mănăstiri (Bezdin, Sângeorge, Partoş, Şemlac, Mesici, Baziaş, Zlatiţa şi Cusici) fiind ridicate în anul 1623[119]. Marea majoritate a monumentelor existente au fost atribuite perioadei de început a veacului al XVI-lea ori sfârşitului veacului al XV-lea Se regăsesc în acest interval cronologic bisericile mănăstirilor de la Bezdin (1539), Sângeorge (1488, 1503), Voiloviţa (1526), Mesici (1493-1502), Partoş (1503), doar mănăstirea Baziaş şi Şemlac fiind încadrate în veacul al XV-lea. Situaţia devine încă mai complexă dacă luăm în discuţie un grup de circa 12 monumente cunoscute exclusiv din sursele otomane din anii 1554-1579 dar care evident au începuturi mai timpurii, cel puţin în primii ani ai secolului al XVI-lea dacă nu într-o perioadă anterioară din sec. XV.

Dezbateri în această chestiune se pot face pe baza planului, a arhitecturii monumentului şi a informaţiilor oferite de arheologie la monumentele de la Cusici, Zlatiţa, Baziaş şi Sirinia şi de la Şemlacu Mic. Deşi n-au oferit o documentaţie consistentă şi cu repere ferme cu privire la monumente şi informaţiile arheologice despre bisericile mănăstirilor de la Cusici, Zlatiţa, Sirinia, Şemlacu Mic şi Baziaş pledează pentru o încadrare cronologică a

[117] Meteş, 1936, p. 230-232
[118] Petković, 1950, p. 112, 324,341
[119] Suciu, Constantinescu, 1980, p. 344

acestora în prima jumătate a veacului al XV-lea[120]. Existenţa unor similitudini între planul bisericii Vodiţa II, ridicată în jurul anului 1400 sau poate chiar mai devreme şi cel al bisericilor mănăstirilor Cusici, Baziaş, Sirinia şi Mraconia ceea dovedeşte sigur o înrâurire tipologică şi o apropiere cronologică între momentul fondării acestor mănăstiri.

Drumul „triconcului sârbesc" către lumea românească de la nordul Dunării a străbătut în siguranţă sudul Banatului Montan. Apariţia acestor mănăstiri în prima jumătate a veacului al XV- lea, în sudul Banatului, un spaţiu de frontieră prin excelenţă, nu credem că este deloc întâmplătoare. Epoca lui Sigismund de Luxemburg a marcat pe de o parte o afirmare a elitelor româneşti în lupta militară antiotomană, ce va culmina cu diploma de recunoaştere a privilegiilor celor opt districte româneşti în anul 1457, în acelaşi timp epoca lui Sigismund fiind reflexul unei stări de toleranţă confesională faţă de ortodoxie. Conciliul de la Ferara din 1437 prin care se încerca o apropriere în vederea unirii celor două biserici sub obidienţa Romei, reprezintă un moment care nu a rămas fără urmări în istoria românilor ortodocşi din Banat[121].

Documentele privilegiale obţinute de mănăstirea *Sfântul Antonie,* de la Vodiţa, între anii 1418 şi 1444 de la Sigismund de Luxemburg şi mai apoi de la Iancu de Hunedoara, afirmă o cale de a înţelege felul în care erau percepute mănăstirile ortodoxe la nivelul elitelor catolice ale regatului şi a modului în care ele au putut să apară în lumea românească din Banat la începutul secolului XV. Actul din 28 octombrie 1429 garanta mănăstirii *Sfântul Antonie* de la Vodiţa şi celei de la Tismana moşiile şi bunurile: „*să le fie slobode şi satele şi toate hotarele ce au şi viile şi morile şi nucii şi livezile…şi pescăriile şi vârtejurile ce au la Dunăre, toate să fie slobode cum au fost şi mai întâi*"[122]. Ceea ce este remarcabil este faptul că actul sus menţionat garanta libertatea de credinţă şi de mişcare în negoţ a călugărilor ortodocşi: „*fraţii din ordinul lor, pe care i-am luat să-i păzim şi să-i apărăm, pentru slujba şi dreapta lor credinţă cu care ne slujesc…şi ei să rămână în credinţa lor şi să păstreze şi legea lor în bisericile lor şi să nu aibă voie nimeni şi să-i prigonească sau să-i tulbure pentru legea lor pentru care le-am dat credinţa mea şi a întregii Ţări Ungureşti"*[123]. Scrisoarea privilegială din 20 septembrie 1444 dată la Orşova de Iancu de Hunedoara confirmă privilegiile mai vechi, menţionând explicit cele 27 de sate ale mănăstirii Vodiţa. Actul întăreşte, în final , libertatea de credinţă de care se bucurau. Nimic nu ne împiedică să vedem aici aceeaşi atitudine tolerantă a regelui Sigismund de Luxemburg şi a urmaşilor acestuia în privinţa mănăstirilor bănăţene, ridicate începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea în mediul românesc din sudul Banatului şi în centrul districtelor româneşti din Clisura Dunării.

[120] Ţeicu, 2003, p. 126-133
[121] Achim, 2000, p.154-155; Rusu, 1999, p. 80-81
[122] DRH, D, I, 1977, p.211
[123] DRH, D, I, p.212; 386

Bisericile cu plan triconc de la mănăstirile Baziaş, Sirinia şi Vodiţa din Clisura Dunării, cât şi cea a mănăstirii Cusici din Valea Nerei se integrează într-un lot de monumente ale cărei origini şi legături culturale trebuie căutate în arta sârbească a veacului al XIV-lea ce a înflorit în Valea Moraviei. Influenţele şcolii morave de arhitectură de la finele veacului al XIV-lea asupra arhitecturii ecleziastice româneşti, prin momentele de la Tismana şi Cozia a fost unanim acceptată în discursul istoriografiei române[124]. Analogiile pentru bisericile cu plan triconc din spaţiul Banatului cât şi pentru bisericile cu transept de la Şemlacul Mic, Mesici şi Zlatiţa denotă evidente legături culturale cu lumea sârbească, cu călugări-constructori veniţi din valea Moravei, ori care cunoşteau foarte bine realizările artistice sârbeşti. Introducerea bisericii cu plan triconc în strânsă legătură cu tradiţia muntelui Athos şi totodată cu normele de viaţă monahală şi spirit isihast, venite din acelaşi centru sacru al ortodoxiei care-l reprezenta Athosul, sunt toate în strânsă legătură cu activitatea călugărului Nicodim[125]. Activitatea de ctitor de mănăstiri a lui Nicodim, în ultimele trei decenii ale veacului al XIV-lea, poate fi urmărit de la Vodiţa şi Tismana şi până în Haţeg unde a întemeiat spre sfârşitul vieţii mănăstirea de la Prislop[126].

Dealtminteri pictura unor momente haţegane din veacul al XIV-lea de la Strei şi SântăMărie Orlea, bunăoară, denotă puternice legături culturale ale zonei învecinate a Banatului cu pictura sârbească[127]. Nicodim a ajuns la nordul Dunării venind din regiunea Crainei la puţină vreme după conflictul din anii 1365-1369 pentru ocuparea Vidinului de către Ludovic I, conflict ce a îmbrăcat şi un caracter confesional. Activitatea sa misionară de întărire a ortodoxiei, poate fi privită şi prin prisma conflictului confesional cu puterea catolică a regatului angevin maghiar[128].

Problema ctitoriei mănăstirilor ortodoxe din Banat a fost pusă de obicei până acum doar în termenii tradiţiei istorice, eludându-se în evaluarea istoriografică starea etno-demografică a provinciei cât şi stăpânirile româneşti de sate şi moşii în zona de sud a Banatului, unde au apărut mănăstiri după anul 1400. Ştefan Meteş a remarcat de altfel cu mulţi ani în urmă termenii distorsionaţi în care a fost abordată problema în istoriografia sârbă, şi care nu s-au schimbat principial până acum. El constata că „nu cunoaştem întemeietorii celor mai multe mănăstiri din Banat. Sârbii bazaţi pe tradiţie şi documente din vremi mai noi, făurite cu interese vădite, au început să strecoare în toate părţile părerea că toate mănăstirile bănăţene sunt opera despoţilor sârbi sau a altor fruntaşi sârbi începând cu secolul XIII”[129]. Ridicarea unei biserici ori a unei mănăstiri consemnată în acte prin termenul de *ctitorire*, pătruns la noi prin

[124] Ghica Budeşti, 1927, p.129-130; Vătăşianu, 1959, p.141; Theodorescu, 1974, p.298-299
[125] Iorga, 1993, III, p.211; Theodorescu, 1974, p.297; Radojičić, 1956, p.15; Onciul, I, 1968, p.378
[126] Iorga, III, 1993, p.211;
[127] Vătăşianu, 1959, p. 402; Bratu, 1985, p.207; Popescu-Tugiaru, 1985, p.238; Iorga, 1993, III, p.188; Iorga, 1931, p.5
[128] Lăzărescu, 1965, p.262, 266, 277
[129] Meteş, 1936, p.XVII

intermediul limbii greceşti ori slave în secolele XIII-XIV, se face respectând vechile norme canonice[130]. Fondarea unei mănăstiri se făcea în temeiul unui act de ctitorire, adică a documentului de fundaţie în care erau stipulate drepturile şi obligaţiile ctitorului[131]. Ea avea la bază o dotaţie în bunuri pentru lăcaşul ce urma a fi zidit cu scop pios, dotaţie care avea un caracter irevocabil. Ctitorul avea dreptul de inscripţionare a numelui pe plăci comemorative ori de a avea chipul zugrăvit în tablourile votive în biserică, de pomenire în slujbele religioase, dreptul de a fi înmormântat în interiorul bisericii[132]. Ei aveau îndatorirea de a preda dotaţia la care s-au obligat prin actul de ctitorire şi de a se îngriji ca bunurile dotate să fie utilizate în scopul fixat prin actul de fundaţie[133].

Apare limpede chiar din această succintă enumerare a prevederilor canonice şi de drept feudal ce stăteau la baza fondării unei mănăstiri, existenţa unei dotaţii în bunuri, moşii şi bani pentru zidirea bisericii şi întreţinerea vieţuitorilor acestuia, ce puteau veni doar din partea elitelor feudale care aveau stăpâniri funciare. Se poate admite prin urmare că despotul George Branković care a avut importante moşii în comitatul Torontal şi Caraş, a fost ctitorul unora dintre mănăstirile bănăţene. Domeniile lui Branković în comitatul Torontal înglobau cetăţile de la Becsei, Bećkerek cu satele aparţinătoare şi locurile de vamă de la Basahid şi Arača ajunse prin moştenire după 1427, în timp ce în sudul Banatului a preluat în condiţii obscure la 1448 cetatea Ersomlio (Vârşeţ) împreună cu domeniul acesteia. Dealtfel, un act din 1455 notifica solicitarea lui Branković pentru a ridica un număr de nouă mănăstiri pe domeniile sale din Regatul maghiar[134]. Considerăm că o parte din mănăstirile din sudul Banatului, din preajma Vârşeţului ori din valea Caraşului unde se identifică cetatea Ersumlia, au fost fondate de Branković imediat după mijlocul secolului al XV-lea.

Documentele de cancelarie din veacul al XV-lea fac dovada unor stăpâniri româneşti la Clisura Dunării cât şi a funcţionării unor instituţii medievale, precum districtele Haram şi Liubcova specifice lumii româneşti[135]. Nobilii români din familia Cerna, Mihail şi Vasile alături de Musina şi Sandor de Densus şi puternicul feudal bănăţean Nicolae de Bizere erau implicaţi în mijlocul anului 1439, în vremea regelui maghiar Ladislav, în refacerea şi apărarea cetăţilor de pe linia Dunării de la Severin, *Peeth*, Sviniţa şi Orşova . Ei au obţinut prin donaţie stăpânirea cetăţii Drencova cu satele aparţinătoare acesteia, prin actul din 7 iunie 1451[136]. Nicolae de Bizere a avut stăpâniri şi în extremitatea estică a Clisurii, în apropiere de Baziaş, asupra târgului românesc

[130] Muntean, 2005, p.79-81; Cronţ, 1960, p.97-98
[131] Cronţ, 1960, p.83
[132] Cronţ, 1960, p.83
[133] Cronţ, 1960, p.83; Muntean, 2005, p.76-77
[134] Pesty, 1877, p. 35,38Thalloczy,1907, p. 48; Fermendžin, 1892, p. 225
[135] Ţeicu, 1998, p. 444, 447-448
[136] Pesty, *Szörény*, III, p. 44, 58-59

Kuzeg[137]. Implicarea elitelor româneşti în conflictele antiotomane, foarte evidente în prima jumătate a veacului al XV-lea, a atras recunoaşterea privilegiilor mai vechi pentru autonomiile româneşti bănăţene. Diploma regelui din 1457, privitoare la districtul Comiat şi apoi actul din acelaşi an 1457, confirmă pentru cele opt districte româneşti drepturile vechi de care se bucurau. Fondarea unora dintre mănăstirile din Clisură în prima jumătate a veacului al XV-lea, cea de la Sirinia bunăoară ori şi a celei de la Baziaş cu donaţii provenind de la nobilii români din familia Cerna, apare drept o consecinţă firească a stării etno-demografice a zonei cât şi a stăpânirilor exercitate acolo. Zidirea acestor mănăstiri în vremea lui Sigismund de Luxemburg şi a urmaşilor săi a fost posibilă şi datorită unei stări de destindere şi toleranţă confesională. Presiunea militară islamică de pe linia Dunării, exercitată constant încă de la începutul secolului al XV-lea, a determinat o mai mare toleranţă confesională între creştini[138]. Nu putem să nu remarcăm şi faptul că mai toate mănăstirile din Clisură de la Baziaş, Moldova Veche, Sviniţa şi Sirinia se află foarte aproape de cetăţile ridicate în prima jumătate a veacului al XV-lea intens reparate atunci. Hramul mănăstirilor bănăţene, atât cât îl cunoaştem din documentele târzii otomane din anii 1564-1574, relevă o predilecţie pentru sfinţii militari şi mai puţin a hramurilor legate de marile sărbători împărăteşti ori de ciclul marianic. Patru din monumente (Moldova Veche, Sredişte, Voiloviţa şi Gorni Uzdine) au fost închinate *Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavril* , alte trei purtau numele *Sfântului Mucenic Gheorghe* (Rudna, Remetea Mare şi Sângeorge) şi doar cea de la Cuvin era închinată *Sfântului Mucenic Dimitrie*.

Discuţia despre mănăstirile medievale din Banat nu poate ocoli un subiect precum cel legat de *monahism* şi *etnie*, pe care-l regăsim mereu în discursul istoriografic despre mănăstirile bănăţene, adus uneori în mod tacit şi câteodată impus în mod explicit. Discuţiile despre monahism şi etnie se circumscriu într-o abordare globală privitoare la confesiune, biserică şi naţiunea medievală[139]. Întrebarea la care istoricii ar fi trebuit să răspundă explicit în cazul bănăţean era aceea dacă toate mănăstirile ortodoxe, fondate la finele veacului al XIV-lea şi până la începutul secolului al XVI-lea, au fost exclusiv mănăstiri sârbeşti, constituite din călugări sârbi şi patronate de feudali sârbi. Sursele istorice privitoare la mănăstirile din Banat în sec. XV-XVI nu oferă suport pentru nici un fel de supoziţii în această privinţă. Documentele otomane din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au consemnat doar numele mănăstirii şi, uneori date despre numărul vieţuitorilor din mănăstiri. Prin urmare stabilirea unei conotaţii etnice pentru aşezămintele monahale în sec. XV-XVI întâlnită în scrisul istoric, este forţată şi fără susţinere documentară. Recursul la aceleaşi surse târzii din veacul al XVIII-lea proiectează imaginea unora din mănăstirile bănăţene cu o structură etnică compozită în care se regăsesc şi călugări români.

[137] Csánki, II, 1894, p.97
[138] Zeremski, 1907,p.30; Rusu, 1999, p. 95-96
[139] Pop, 1998, p. 115, 141, 174

Mănăstirile ortodoxe bănăţene au putut să aibă şi o conotaţie etnică după integrarea lor în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în structurile episcopale sârbeşti create în Banat în cadrul Patriarhiei sârbeşti de la Ipek, care a generat un sentiment de solidaritate al naţiunii sârbeşti constituind premisele manifestării unei conştiinţe naţionale în amurgul Evului Mediu. Un document târziu din 1625 face referire la egumenul mănăstirii *Sfântul Nicolae* de pe malul Mureşului „*de pe pământ sârbesc*", ce lasă să transpară că între monahism şi etnie, în cazul bănăţean fiind vorba de etnia sârbească, s-a realizat o asimilare.

Integrarea Banatului în structurile Patriarhiei sârbeşti de la Ipek

Anul 1557, în care a fost reînfiinţată Patriarhia sârbească de la Ipek, marchează un moment semnificativ din istoria bisericii răsăritene din spaţiul Europei de sud-est, cu consecinţe de lungă durată, sesizabile până într-o perioadă recentă. Patriarhia de la Ipek, desfiinţată în anul 1459 la prăbuşirea statului sârbesc, a fost reactivată în anul 1557 cu implicarea nemijlocită a lui Mehmet Sokolović (1508-1579), sârb bosniac de origine care a ajuns să ocupe funcţia de mare vizir al Imperiului Otoman[140]. Macarie, egumenul mănăstirii Hilandar de la Athos şi frate mai mic al marelui vizir Sokolović, a fost numit patriarh la Ipek. Structura ecleziastică nou creată a cuprins între hotarele sale, la finele secolului al XVI-lea, un spaţiu vast ce încorpora Serbia, vestul Bulgariei, Muntenegru, Bosnia, Herţegovina, o parte a Dalmaţiei şi Croaţiei precum şi partea regatului maghiar medieval ocupat de turci după 1551. Hotarele patriarhiei de la Ipek se delimitau de pe valea Vardarului şi Strumei şi până pe Dunăre, la Buda[141].

Banatul care a fost ocupat în parte la 1552 de turci a fost integrat, după 1557, din punct de vedere ecleziastic în structurile Patriarhiei sârbeşti de la Ipek. Românii din Banat s-au regăsit înglobaţi astfel alături de bulgari, croaţi şi alte neamuri într-un vast conglomerat etnic peste al cărui decupaj s-a suprapus jurisdicţia canonică a patriarhiei sârbeşti. S-au organizat episcopii într-un ritm alert, cu precădere în teritoriile dunărene ale fostului regat maghiar medieval[142]. Documentele fiscale otomane au consemnat circa 20 de mănăstiri ortodoxe din spaţiul bănăţean, între anii 1554-1579, care au fost aduse sub obedienţa canonică a patriarhiei de Ipek.

Crearea patriarhatului sârbesc a contribuit substanţial la geneza şi dezvoltarea unui *sentiment naţional sârbesc* şi a unei conştiinţe naţionale, expresia unei coeziuni confesionale şi a unei solidarităţi între biserica şi naţiunea medievală sârbească. Istoricii sunt unanimi a recunoaşte rolul patriarhatului sârbesc la geneza sentimentului naţional[143]. Fenomenul istoric al solidarităţii sârbeşti în amurgul Evului Mediu şi în care biserica a jucat rolul primordial, se circumscrie într-un curent general european în care pot fi regăsite rădăcinile

[140] Hadrovics, 1947, p. 48-49; Gruić, 1995, p. 85
[141] Hadrovics, 1947, p. 51-52; Fichelle, 1959, p. 837; Gruić, 1995, p. 86; Anuichi, 1979, p. 884
[142] Anuichi, 1962, p. 433; Suciu, 1977, p. 88-89
[143] Hadrovics, 1947, p. 112-113; Gruić, 1995, p. 86

Europei moderne[144]. Teritoriul patriarhatului era considerat *pământ sârbesc* şi, treptat, acest concept de *pământ sârbesc* a fost impus de structurile ecleziastice ale patriarhiei nu numai în teritorii în care etnia sârbească era majoritară dar şi asupra unor spaţii unde sârbii erau minoritari, astfel încât conceptul de *pământ sârbesc* să coincidă cu spaţiul patriarhatului sârbesc[145].

Spaţiul bănăţean aflat sub ocupaţie otomană a fost organizat în a doua jumătate a veacului al XVI-lea în patru episcopii aflate sub obedienţa patriarhatului sârbesc. Informaţiile despre momentul organizării episcopiilor de la Vârşeţ, Becskerek, Lipova şi Timişoara nu s-au păstrat, actele fondaţionale ale acestor structuri ecleziastice fiind necunoscute. Organizarea episcopală s-a produs alert după 1557, considerând că procesul s-a încheiat deja până la finele deceniului al şaptelea al secolului al XVI-lea. Episcopia Vârşeţ a fost organizată sigur la o dată anterioară anului 1594 când apare consemnată documentar[146]. Încercarea de acreditare a existenţei unui episcop Partenie în veacul al XV-lea a fost demontată cu multă vreme în urmă[147]. Spaţiul jurisdicţional al episcopiei Vârşec , în a doua jumătate a secolului al XVI-lea se plia, după opinia noastră, pe conturul sangeacului de Moldova ce ocupa o bună parte a Banatului Montan.

Episcopia Becskerek a fost documentar atestată doar în anul 1594, fiind organizată în spaţiul câmpiei bănăţene mult la o dată anterioară[148]. Existenţa unei episcopii pe cursul inferior al Mureşului cu sediul la Lipova este confirmată în acte încă în deceniul al şaselea al secolului XVI. Se cunoştea numele unui episcop Daniel, ce a achiziţionat o casă în Lipova în anul 1563, iar documente otomane din 1554 şi 1579 au înscris la Lipova pe vlădica Nestor[149]. Aceste informaţii lacunare fac extrem de dificilă o reconstituire a împrejurărilor în care a luat naştere centrul episcopal de la Lipova cât şi delimitarea teritorială în care şi-a exercitat autoritatea canonică. Cu o situaţie identică ne confruntăm atunci când abordăm organizarea episcopiei sârbeşti de la Timişoara. O inscripţie din 1608 cu numele episcopului Neofit invocată de Zeremski, ne obligă să luăm în considerare o organizare a acesteia la o dată anterioară momentului consemnării[150]. Patriarhia de la Ipek se afla implicată în anul 1572, atunci când patriarhul Macarie l-a sfinţit pe Eftimie, în organizarea Episcopiei Ardealului[151]. Aşadar, constatăm că o bună parte a teritoriului Banatului şi Ardealului , locuit de români se afla sub dependenţa canonică a patriarhatului sârbesc. Structurile episcopale sârbeşti din Banat, create în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi-au exercitat jurisdicţia canonică asupra mănăstirilor şi bisericilor din întreg spaţiul bănăţean, până la separaţia ierarhică din anul 1865. Bisericile şi

[144] Pop, 1998, p. 9 şi urm.
[145] Gruić, 1995, p. 86; Hadrovics, 1947, p. 112
[146] Szentkláray, 1902, p. 12; Radonitch, 1919, p. 44; Zeremski, 1907, p. 35
[147] Suciu, 1977, p. 9,
[148] Szentkláray, 1908, p. 12; Zeremski, 1907, p. 35
[149] Szentkláray, 1908, p. 12; Bunea, 1904, p. 198; Zeremski, 1907, p. 35; Fodor, 1997, p. 330
[150] Zeremski, 1907, p. 36; Bunea, 1904, p. 197 unde a demontat încercările lui Ioan Puşcariu de a identifica o episcopie ortodoxă la Timişoara şi Lipova la mijlocul sec. XIV
[151] Hurmuzaki, XV/ I, p. 655-656; Bunea, 1904, p. 25, 37

mănăstirile din spaţiile locuite de români, fondate de obştiile săteşti româneşti ori de o parte a elitelor feudale româneşti, au rămas ancorate în aceste structuri bisericeşti create târziu în finalul Evului Mediu.

Evoluţii în peisajul geografiei ecleziastice a Banatului

Documentaţia, nu foarte consistentă pentru începuturi, oferă totuşi repere pentru evoluţia şi dinamica peisajului ecleziastic bănăţean pe parcursul unei perioade lungi din evoluţia istorică a provinciei . Provincie de frontieră de la Dunărea de jos apuseană, Banatul a fost încă de la începutul veacului al XI- lea un spaţiu de interferenţă al bisericii răsăritului cu biserica latină. Structurile parohiale şi monahale ale celor două confesiuni creştine s-au menţinut şi au interacţionat pe tot parcursul perioadei investigate pentru a se impune asupra întregului spaţiu bănăţean. Multiculturalitatea provinciei a constituit o dominantă a peisajului cultural şi confesional. Biserica latină a avut sub obedienţa sa un număr de 38 de mănâstiri în Banat, ridicate de la începutul secolului al XI-lea şi pînă către a doua jumătate a veacului al XVI –lea. Sursele lasă să se întrevadă o evoluţie a dinamicii fenomenului monahal al cărui vîrf poate fi plasat în veacul al XVI-lea cu cele 14 conventuri latine. Veacul anterior, al XIII-lea ,cu cele 13 aşezăminte consemnate , marchează în fapt cuprinderea întregului spaţiu bănăţean în sfera de interes şi control ecleziastic a bisericii romane. Sigur, începuturile organizării unora din mănâstirile latine consemnate în secolul al XIII-lea , au fost cu siguranţă anterioare ,de aceea credem că numărul mănâstirilor latine în secolul al XII-lea a fost mai mare decât cele cinci conventuri pe care le cunoaştem din însemnările documentare. Veacul al XI-lea, al începuturilor organizărilor monahale latine în Banat , are înscris în statistica noastră un număr de patru aşezăminte. Urmărind dispunerea geografică a acestora, reiese o predilecţie a benedictinilor şi cistercienilor, în secolele XI – XII, pentru marele artere higrografice din spaţiul câmpiei bănăţene. Activitatea ordinelor medicante, a dominicanilor şi franciscanilor, în secolul XIII-XIV, se va extinde la nivelul întregii provincii, activând conform propriei doctrine pentru convertirea blocului românesc din sudul şi estul Banatului. Ordinul franciscan a fost extrem de activ în această privinţă prin cele 7 conventuri pe care le-a ridicat în Banat, ei au fost sprijiniţi de regele Ludovic de Anjou , a cărui politică confesională au promovat-o cu fervoare la rândul lor.

Dinamica reţelei parohiale latine se înscrie într-un grafic asemănător celui discutat anterior la situaţia monahismului latin. Documentele au consemnat până în veacul al XIII-lea un număr modest de 11 biserici, în timp ce în veacul al XIV apar înscrise 226 de parohii. O parte din bisericile consemnate în acte în secolul ala XIV –lea au fost fondate încă din secolul al XIII-lea. Apariţia structurilor arhidiaconale în a doua jumătate a veaculuzi ala XIIIlea marchează fără doar şi poate o creştere a numărului parohiilor latine din dioceza Cenadului .Se întâlnesc în acte mai târzii din secolul XV-XVI un număr de circa 25 de aşezări al căror nume indică prezenţa unui monument de cult ce nu poate fi însă plasat într-o perioadă istorică mai exact delimitată.

Informaţiile venind din sfera bisericii răsăritene, privind bisericile şi mânăstirile proprii sunt extrem de lacunare. Cunoaştem datorită unui izvor otoman , de la mijlocul secolului al XVI –lea, numele , uneori hramul şi numele călugărilor, celor 31 de mânâstiri ortodoxe din spaţiul Banatului. Arhitectura monumentelor păstrate şi arheologia pledează pentru începuturile unor dintre mânăstiri încă în prima parte a secolului al XV-lea. Prezenţa bisericilor săteşti şi a unor capele de curte ridicate de către cnezimea românească, este documentată arheologic şi istoric de la mijlocul veacului al XIV-lea. Aceleaşi surse îngăduie să identificăm un număr de 25 de biserici ortodoxe , din secolele XIV –XV , aflate cu predilecţie în spaţiul estic şi de sud al Banatului .

Peisajul ecleziastic al geografiei bănăţene a suferit transformări dramatice până la începuturile epocii moderne. Statisticile întocmite le mijlocul veacului al XVIII prezintă pentru lumea ortodoxă o imagine exactă a stării în care se aflau bisericile şi mânăstirile din Banat . Existau, conform unei surse adesea invocate în anul 1957 , în Eparhia Caransebeşului un număr de 37 de sate fără biserică, 115 aşezări aveau biserică din lemn şi numai 18 târguri şi sate aveau înscrisă o biserică din zid, despre alte 60 de sate nu se fac informaţii, multe , probabil , fără biserică. Arhitectura ecleziastică medievală, din piatră şi cărămidă , a fost aproape complet distrusă, absolut toate bisericile parohiale dispărând până în amurgul evului mediu , iar din cele 69 de mânăstiri au supravieţuit doar 5. Monumente modeste din chirpici ,nuiele şi bârne, semn al unei degradări majore ce a cuprins peisajul ecleziastic al provinciei bănăţene, se regăsesc la mijlocul veacului al XVIII în întreg Banatul. Un decupaj al aceloraşi documente târzii din anul 1958 ,oferă o secvenţă a stării în care a ajuns arhitectura ecleziastică bănăţeană. Astfel, biserica din Sângeorge era din chirpici, cea din Iglişi era din nuiele lipite cu lut, cea din Saravale a fost făcută din răchită lipită, ca şi cea din Cenad dealtfel. Bisericile din Bălăteaz şi Calacea erau din bârne acoperită cu şindrilă ,în timp ce biserica din Seceani era din bârne acoperită cu paie[152].

Cauzele ce au creat acest aspect al peisajului ecleziastic al geografiei bănăţene sunt multiple şi cu o lungă evoluţie în timp. Rădăcinile lor se regăsesc încă din veacul al XV-lea când spaţiul bănăţean a început să devină teatrul unor conflicte militare cu imperiul otoman. Bisericile din Banat indiferent de confesiune au resimţit din plin efectele acestor conflicte militare , ceea ce poate explica distrugerea în totalitate a bisericilor parohiale şi a unei bune părţi a mânăstirilor. Conflictele turco-austriece din veacul al XVIII –lea au desăvărşit efectele războaielor din veacul al XVI –lea.

[152] Suciu ,Constantinescu, I, p.274, 276,281

II. SURSE ISTORICE PENTRU O GEOGRAFIE ECLEZIASTICĂ A BANATULUI

Abordarea globală, la nivelul provinciei istorice bănăţene, a geografiei ecleziastice a Banatului medieval este un angajament nu tocmai uşor de realizat având în vedere sursele istorice disponibile şi limitele acestora. Chestiunea, din punctul de vedere al surselor de informaţii şi al abordării metodologice, se circumscrie în cercul mai vast al geografiei istorice a Banatului medieval. Amploarea numărului bisericilor parohiale medievale se leagă indiscutabil de evoluţia şi dinamica habitatului medieval într-o perioadă istorică lungă de la începutul veacului al XI-lea şi până la mijlocul veacului al XVI-lea.

Fenomenele de pustiire a satelor bănăţene în secolele XIV-XV, datorate unor cauze naturale, sociale şi de altă natură, stabilizarea unui front de război cu otomanii pe linia Dunării începând din 1390 şi până la cucerirea Banatului în 1552, migraţiile slave din sud în acest interval de timp, au imprimat o dinamică, nu uşor de urmărit, habitatului medieval bănăţean. Aceste fenomene demografice din interiorul provinciei bănăţene suprapuse de valurile de colonizare sârbească din secolele XIV-XVI au avut consecinţe, sesizate istoriografic deja, în structura confesională a provinciei.

Izvoarele documentare deţin un loc privilegiat în reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului medieval. Se detaşează, prin aportul de informaţii, documentele papale din secolele XIV-XV. Ele au oferit dealtminteri structura de bază în reconstituirea geografiei ecleziastice a Ungariei la începutul veacului al XIV-lea propusă de Theodor Ortvay. Iacob Berengari şi Raimond Bonifato au întocmit listele cu parohiile catolice din diocezele catolice ale regatului maghiar, în anii 1332-1337, care au plătit dijmele papale. Acest document intitulat „*Rationes Iacobi Berengarii et Raimundi de Bonifato collectiorum decimarum sexannalium in Regno Hungariae 1332-1337*" în care Banatul se regăseşte în listele referitoare la „Regestrum trium annorum ecclesiae Chanadiensis"[153] oferă o bază de date solidă pentru istoria bisericii catolice din regatul maghiar la începutul veacului al XIV-lea în care se regăseşte şi episcopia Cenadului, ce

[153] Mon Vat., I, 1, p.146-161

făcea parte din arhiepiscopia de Calocea. Au fost menţionate în aceste liste un număr de 168 de parohii catolice, pentru spaţiul bănăţean, aflate în structura diocezei Cenadului. Listele colectorilor papali din anii 1333-1335 oferă informaţii cu privire la numărul parohiilor, şi la dispunerea lor în cadrul arhidiaconatelor existente în cadrul diocezei Cenadului. Găsim menţionate în structura instituţională a episcopiei Cenadului arhidiaconatele de Cenad, Arad, Torontal, Caraş, Sebeş, Timiş şi Keve. Datorită întinderii sale mari în cadrul arhidiaconatului de Timiş erau menţionate mai multe decanate. Alături de numele parohiilor apar în liste numele capitlurilor existente, ale unor mănăstiri care au plătit dijmele datorate. Numele parohiilor întâlnite reprezintă sursa esenţială pentru întocmirea geografiei istorice a Banatului[154] Listele au, din acest punct de vedere, şi o importanţă statistică, utilizată frecvent şi pentru evaluări de demografie istorică[155] Documentul nu poate fi utilizat însă ca o sursă absolută deoarece el omite numele unor biserici care se regăsesc în documente de cancelarie contemporane. Explicaţia unor omisiuni se regăseşte în faptul că numai acele comunităţi care au avut venituri de peste două mărci puteau să obţină statutul de biserică parohială[156] Un document din 24 februarie 1358 reflectă o astfel de situaţie când nobilul Nicolae Lachk a făcut demersuri pentru obţinerea statutului de biserică parohială, pentru unul din aşezămintele bisericeşti de pe moşia sa[157]

Listele colectorilor papali din 1333-1335 oferă prin sumele consemnate la fiecare parohie şi o sursă pentru viaţa economică a zonei deoarece ele reflectă forţa economică a fiecărei comunităţi locale. Importanţa istorică a acestor documente este de netăgăduit prin informaţiile istorice, de geografie locală şi economică pe care le aduc pentru istoria ecleziastică a Banatului la începutul veacului al XV-lea[158]

Lumea ortodoxă românească din Banat, care ocupa spaţii omogene în zona de sud şi în nord-estul provinciei, a rămas în afara sferei de cuprindere de pe listele papale. Astfel un număr important de sate medievale româneşti din Banat, din care unele sigur au avut în veacul al XIV-lea biserici, cum au dovedit-o cercetările arheologice, nu se regăsesc în documentele papale ceea ce reprezintă un element dificil de surmontat în reconstituirea reconstituirea evoluţiei de ansamblu a situaţiei confesionale a provinciei în secolele XIV-XV. O problemă de istorie socială şi economică, care o reprezintă în esenţă plata decimelor, poate constitui în cazul românilor ortodocşi din Regatul maghiar, şi un aspect al geografiei ecleziastice. Discutând această chestiune a raporturilor românilor cu obligaţia decimei în cazul Banatului, Viorel Achim afirma că această obligaţie

[154] Ortvay, I, 1892, p. XII-XIII; XX
[155] Wagner, 1987, p. 201, 207
[156] Ortvay, II, 1892, p. XXII
[157] DRH, C, XI, 1981, p. 234-235; *unam ecclesiam in villa sua in Scarwad qui locus a parrochhiali ecclesia sua bene distat …dictam distanciam, quam inundacionea aquarum, multi sine confessione et aliis sacramenti: pluries sepeliuntur – dicta ecclesea erigere in parochialem …*; Csilla, 2006, __
[158] Ortvay, 1892, p. XXXV şi urm; Györffy, I[3], 1987, p. 844; III, 1987, p. 312-313

n-a fost impusă în Banat în vremea lui Ludovic I iar tentativele ulterioare de impunere din veacul al XV-lea relevă pe de o parte constrângeri economice intervenite în situaţia episcopiei catolice a Cenadului şi, în egală măsură, aspecte ale transformărilor etno-demografice din spaţiul bănăţean în veacul al XV-lea[159] .

Documentele papale din veacul al XV-lea aduc întregiri la reconstituirea geografiei ecleziastice a diocezei Cenadului. Se regăsesc informaţii cu privire la biserici parohiale, la veniturile acestora, căror sfinţi din calendarul bisericii catolice le-au fost închinate[160].

Acţiunile energice de convertire a populaţiei ortodoxe româneşti din sudul Banatului de misionarii franciscani, sprijiniţi ferm de regele Ludovic I cât şi de papalitate se regăsesc oglindite în documente ale papei Grigore al XI-lea (1370-1378 şi ale regilor Ludovic I şi Sigismund de Luxemburg[161]

Izvoarele diplomatice din veacul al XIII-lea şi al XIV-lea emise de cancelaria regală maghiară cât şi de foruri locale reprezintă suportul major, alături de documentele papale, într-un astfel de demers istoriografic. Rolul fundamental al acestei surse de informaţii istorice este de neînlocuit indiferent de unghiul din care este abordată istoria medievală a Transilvaniei şi Banatului şi a fost evidenţiat mereu în toate abordările multiculturale ale istoriografiei transilvane şi bănăţene[162] A existat o preocupare evidentă pentru publicarea documentelor diplomatice în istoriografia pozitivistă maghiară de la finele veacului al XIX-lea. Se distinge în această privinţă travaliul deosebit al istoricului Pesty Friges care a publicat între anii 1878-1884 colecţiile de documente referitoare la comitatul Caraş, la Banatul de Severin şi a elaborat colecţia de documente referitoare la comitatul Timiş, publicată de Ortvay Tivadar. Colecţiile *Documente privind istoria României*, seria C şi *Documenta Romaniae Historica*, seria C, realizate într-un lung interval de timp cuprind izvoare diplomatice din veacul al XI-lea şi până în anul 1375, din care o parte se referă şi la istoria Banatului[163]. Documentele diplomatice din veacul al XIII-lea aduc în conul de lumină al istoriei prezenţa ordinelor călugăreşti apusene în spaţiul bănăţean, a abaţiilor ridicate de acestea cu precădere în Valea Mureşului şi în Câmpia Bănăţeană. Diploma regelui Andrei al II-lea din anul 1233 prin care a reglementat comerţul de sare din Transilvania pe Mureş aduce informaţii esenţiale pentru istoria mănăstirilor catolice din Banat. În a doua jumătate a veacului al XIII-lea aceeaşi sursă documentară reflectă procesul înfiinţării şi răspândirii structurilor locale, a arhidiaconatelor din cadrul episcopiei Cenadului. Astfel, în anii 1216-1217 au fost consemnate arhidiaconatele la Cenad şi Arad, în 12855 la Keve şi 1288 în Caraş[164]. Documentele diplomatice

[159] Achim, 1996, p. 10.-11; idem, 2005, p. 169 şi urm.
[160] Mon.Vat. I/3, 1888, p. 184, 213; I/4,1889, p. 170, 223,238, 244; Lukcsics I, 1931; II, 1938
[161] Fermendžin, 1892, p. 38, 105, 127-130, 289-290; Tăutu, 1996, p. 154-155; Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 88-90
[162] Jako, 1999, p. 15-16
[163] Barbu, 1999, p.39
[164] Ortvay, 1892, p. 376 şi urm.; Györffy, I[3], 1987, p. 844 ; III, 1987, p. 312-313

din veacul al XIV-lea aduc un volum de informaţii substanţial mărit care nuanţează, pe de o parte, şi dau consistenţă, în egală măsură, imaginii situaţiei confesionale a Banatului.

Începuturile vieţii ecleziastice în Banat în jurul *Anului O Mie* sunt cunoscute prin prisma relatărilor despre viaţa Sfântului Gerard de la Cenad. *Legenda Sancti Gerardi* oferă informaţii esenţiale despre cel dintâi misionar creştin în spaţiul bănăţean, călugărul benedictin Gerard din Sagredo, care a întemeiat episcopia Cenadului despre bisericile şi mănăstirile ridicate sub păstorirea sa la Cenad şi Orozlanos[165].

Influenţa bisericii bizantine în spaţiul sud-bănăţean, în aceeaşi vreme din jurul *Anului O Mie* o cunoaştem datorită informaţiilor din diplomele din anul 1020 ale împăratului Vasile al II-lea privitoare la reorganizarea arhiepiscopiei de la Ohrida[166]. Episcopia de Braničevo din cadrul arhiepiscopiei de Ohrida a avut şi biserici pe linia Dunării la Morava, Smederevo, *Istralaga, Brodariskon* şi *Tibiscum*. Asupra acestui din urmă centru ecleziastic Tibiscum s-a propus localizarea sa la Jupa, lângă Caransebeş[167], la Timişoara[168] şi la Cuvin[169] (Kéve) aproape de vărsarea Timişului în Dunăre.

Colecţiile de deftere turceşti din veacul al XVI-lea acoperă o mare lacună informatică despre Banat lăsată de izvoarele diplomatice maghiare încă din veacul al XV-lea[170]. Aceste documente fiscale din anii 1554-1579 aduc informaţii de primă importanţă pentru reconstituirile de geografie istorică cât şi pentru geografia ecleziastică a Banatului ajuns după 1551 vilayet al Imperiului Otoman[171] Ele reprezintă singura sursă istorică care a consemnat o seriei de mănăstiri ortodoxe, care au fiinţat cu siguranţă încă din veacul al XV-lea în spaţiul bănăţean. Mănăstirile de la Sirinia, Sviniţa, Moldova Veche, de pe linia Dunării, dar şi cele de la Remetea Mare, Voivodinţ, Podporani, Vârşeţ sunt cunoscute numai prin prisma acestor informaţii[172]

Volumul de informaţii arheologice cu privire la monumentele de cult este limitat în momentul actual însă arheologia medievală bănăţeană prin acumulări continue poate contribui în mod sensibil la sporirea bazei documentare a geografiei ecleziastice. Cele circa 25 de biserici şi mănăstiri medievale cercetate parţial ori integral reprezintă procentual foarte puţin dacă ne raportăm fie şi numai la numărul bisericilor medievale atestate în sursele istorice scrise.

Cercetările de arheologie medievală la monumentele ecleziastice au fost iniţiate în anul 1970 de Ştefan Matei la Ilidia, unde au fost identificate două biserici din secolele XIII-XV[173] S-a manifestat în aceeaşi perioadă, un interes

[165] Madzar, 1938, SRH, II, p.470-506; Juhász, 1930, p.4-32; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.22-62
[166] Gelzer, 1893, p.43; Gyóni, 1947, p. 42-49
[167] Theodorescu, 1974, p. 77; Ţeicu, 1998, p. 460
[168] Suciu, 1976, p.1051-1057
[169] Gyóni, 1947, p. 49; Madgearu, 2001, p. 17-19
[170] Engel, 1996, p.7.
[171] Halasi-Kun, 1976, p. 293 şi urm; 1979, p. 115 şi urm; 1985, p. 103 şi urm; Engel, 1996; Káldy, 2000.
[172] Ziroević, 1984; Ţeicu, 2002, p.35-44
[173] Matei, 1973, p. 314-318 ; Matei, Uzum, 1972, p. 555-559; Ţeicu, 1998, p. 175

aparte pentru cercetarea începuturilor unor mănăstiri bănăţene. Astfel în anii 1970-1971 Radu Heitel a făcut săpături la Mănăstirea Bezdin, în anii 1971-1973 Gheorghe Cantacuzino a cercetat Mănăstirea Săraca iar Luminiţa Munteanu a manifestat interes pentru investigarea Mănăstirii Partoş în anii 1977-1981, Cusici în 1990 şi Hodoş-Bodrog[174].

Cenadul, prin importanţa monumentelor sale pentru începuturile organizării ecleziastice în Banat, ar fi trebuit să reprezinte o prioritate a arheologiei medievale româneşti. Săpăturile de la Cenad reluate în anul 1981 şi continuate cu intermitenţe până în momentul actual au rămas la nivelul unor modeste sondaje fără să aibă amploarea unui mare şantier de arheologie medievală cerut de importanţa monumentelor ce au existat la Cenad[175]. Biserica de la Mănăstur din veacul al XII-lea a fost cercetată în anul 1980 de Al. Rădulescu[176]. Cercetările sistematice şi de amploare de la Frumuşeni, din ultimii ani, iniţiate de A. A. Rusu şi G. Pascu Hurezan, au identificat planul abaţiei benedictine *Bizere* cu mărturii de civilizaţie medievală extrem de importante pentru istoria Banatului în secolele XI-XII[177].

Preocupările mele în domeniul arhitecturii ecleziastice s-au cristalizat în anii 1983-1986 prin cercetarea bisericilor de la Reşiţa şi Mehadia continuate apoi cu cea de la Berzovia[178]. Un plan coerent în această privinţă am elaborat în anul 1996 când am identificat biserica satului dispărut Bizere, din valea Bistrei şi am început să-l derulez odată cu anul 2002 când am început săpăturile arheologice la mănăstirile de la Baziaş, Cusici, Zlatiţa, Sirinia, Sângeorge[179].

Biserica mănăstirii Voiloviţa, situată lângă Pančevo, unul din foarte puţinele monumente ce au supravieţuit, a fost investigată arheologic în anii 1982-1984[180]. Spaţiul vestic al Banatului, cu o mare concentrare de biserici şi mănăstiri medievale atestate în izvoarele scrise din secolele XI-XIV, a intrat de curând în atenţia centrelor arheologice de la Belgrad şi Subotiţa. Şantierele de arheologie medievală de la Orozlanos , Dupljaia şi Pancevo au oferit rezultate remarcabile. Cercetările conduse de Zvonimir Nedelković cu mult profesionalism la Orozlanos rămân de departe cele mai spectaculoase în această privinţă datorită planurilor celor trei biserici medievale identificate cât şi mărturiilor de civilizaţie medievală.

Documentaţia arheologică a adus un bagaj de informaţii extrem de important pentru reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului medieval. Au apărut astfel pe harta geografică monumente necunoscute din sursele istorice scrise, fapt evidenţiat în istoriografie pentru mediul ortodox românesc din Banat,

---

[174] Cantacuzino, 1974 p.299-308; Munteanu, 1978, p. 718-726; Munteanu, 1980, p. 750-759; Munteanu, 1997, p. 432; Velescu, Corvătescu, 1972, p. 53 amintesc săpăturile lui R. Heitel rămase nepublicate
[175] Iambor, Matei, Bejan, 1982, p. 90-94; Dávid, 1974, p. 21 şi urm.
[176] Rădulescu, 1999, p. 73
[177] Rusu, Hurezan, 2005, p. 152; Lanevschi, 1979, p. 1010-1012
[178] Ţeicu, 2003, p.95-105
[179] Ţeicu, 2003, p.7, 106-122, 124-150
[180] Kostić, 1988, p.19-20; Brmbolić, 1995, p.84

unde bisericile nu apar niciodată menţionate în sursele istorice scrise. Cercetările exhaustive la unele monumente au oferit, cel mai adesea, jaloane cronologice care s-au dovedit importante chiar în cazurile în care monumentele erau cunoscute dintr-un document scris. În mod frecvent ele sunt mai vechi decât consemnarea documentară. Analogiile privitoare la planimetria bisericilor dovedesc interferenţele stilistice în arhitectura medievală bănăţeană venite dinspre lumea central europeană dar şi dinspre şcoala sârbească de arhitectura de pe valea Moravei la sfârşitul veacului al XIV-lea şi în cursul veacului al XV-lea.

Izvoarele cartografice din veacul al XVIII-lea reprezintă o sursă extrem de utilă atunci când abordăm reconstituirea regresivă a geografiei ecleziastice a Banatului. S-a recurs frecvent la această sursă în toate abordările de geografie istorică consacrate Banatului în veacul al XVI-lea sau mai înainte[181]. Există o întreagă arhivă de hărţi ale fiecărei aşezări bănăţene realizate în mai multe etape, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi de începutul veacului al XIX-lea, păstrate la Viena şi într-un număr restrâns la Timişoara[182]. În ele regăsim imaginea aşezărilor bănăţene dinaintea sistematizării impuse de autorităţile habsburgice, cu dispunerea gospodăriilor, curţilor, grădinilor şi amplasarea bisericii. Hărţile satelor Belinţ din 1776, ori ale Alioşului şi a satului Ersig din aceeaşi vreme oferă date privind topografia monumentelor de cult[183]. Pentru imaginea globală a provinciei bănăţene harta din 1717, cea a lui Mercy din 1723, cât şi harta din 1763 oferă o bază de date complete privind peisajul geografic al zonei înaintea sistematizărilor şi regularizărilor hidrografice şi, în egală măsură, cu privire la aşezările existente şi cele dispărute, consemnate sub numele de „*pustă*"[184]. Pentru identificare unor nume de locuri care au păstrat amintirea unor biserici am apelat la hărţi militare austriece de la sfârşitul secolului al XIX-lea sau începutul secolului XX cât şi la hărţi mai recente. Izvoarele cartografice de la începutul veacului al XVIII-lea aduc lucruri nebănuite în reconstituirea topografiei Cenadului, cu mănăstirile şi bisericile sale de la începuturile evului mediu dar şi pentru alte cetăţi cu monumente medievale. Planul cetăţii Cenadului, recent publicat de Suzana Heitel, realizat cândva între anii 1701 şi 1741, constituie cea mai importantă sursă pentru cunoaşterea amplasamentului mănăstirii basilite închinate Sfântului Ion Botezătorul şi a catedralei Sfântul Gheorghe, a mănăstirii închinate Fecioarei Maria ridicate în vremea lui Gerard întâi Stătătorului Episcopiei Cenadului[185] .

Toponimia şi tradiţia istorică locală se includ într-o sferă mai largă a informaţiilor istorice utilizate în reconstituirile de geografie istorică. Ponderea informaţiilor oferite de toponimie capătă un procent semnificativ în spaţiul bănăţean datorită numărului extrem de mare de biserici şi mănăstiri medievale dispărute cunoscute din documentele diplomatice ori narative medievale.

[181] Engel, 1996, p.10-11; Györffy, III, 1987, p. 477 şi urm..
[182] Krischan, 1999, p.324-334; Rădulescu, 1984, p.322-339
[183] Rădulescu, 1984, p.331, 334
[184] Engel, 1996, p.11; Györffy, I[3], 1987 p.846 şi urm.
[185] Heitel, 2005, p. 14-21

Pornind de la numărul de 168 de parohii catolice consemnate în documentele de cancelarie nici una din bisericile parohiale din veacul al XIV-lea n-au supravieţuit până în perioada modernă ori mai recent ceea ce presupune identificarea lor pe teren numai cu ajutorul toponimiei şi al tradiţiilor istorice locale. Chestiunea capătă o amploare mai mare în zona montană a Banatului, în spaţiul locuit de români, unde lipsesc şi atestările din documentele scrise astfel încât bisericile dispărute, pot fi localizate recurgând doar la toponimia şi tradiţia locală. Nume de locuri precum: *Dealul bisericii, Calea bisericii, Biserica spartă, Biserica ungurească, Mănăstire, Mănăstur, Remetea, Călăşturi,* reprezintă repere sigure pentru identificarea pe teren a bisericilor şi mănăstirilor dispărute. Am identificat în acest fel monumentele de la Mehadia (*biserica ungurească*), de la Giurgiova (*Calea bisericii*), Opatiţa (*Călăşturi*), de la Sirinia *(Mănăstire, Călugăr)*. Uneori toponimele *Cetate* ascund sub această formă biserici fortificate, cum am întâlnit bunăoară la Ilidia şi Bulci. În spaţiul bănăţean locuit de sârbi apar ruinele unor biserici medievale în locurile numite: *Ţârkva, Ţârkvină*; *Klisa*[186]. Ancheta toponimică a terenului este deja cunoscută între metodele clasice utilizate în arheologia medievală. Acolo unde există deja o preocupare de lungă durată s-au constituit colecţiile documentare cu numele de locuri pentru microzone europene, ceea ce uşurează munca arheologului medievist[187]. În privinţa Banatului dispunem la momentul actual de un *Glosar toponimic al judeţului Caraş* şi de un *Dicţionar toponimic* al *Banatului*, care redă alfabetic, însă incomplet, o parte din toponimia bănăţeană. Spaţiul sud-bănăţean a beneficiat de o cercetare sistematică a numelor de locuri datorată lingvistului Vasile Ioniţă[188].

Această imensă arhivă care reprezintă toponimia Banatului aşteaptă să fie studiată şi publicată exhaustiv, pentru va putea apoi iniţia o cercetare ştiinţifică a acestui spaţiu[189]. Identificarea satelor medievale pustiite care au avut şi monumente de cult, cu ajutorul toponimiei şi hărţilor militare din veacul al XVIII, reprezintă în cazul bănăţean, cu o istorie multiculturală şi multiconfesională, o modalitate de lucru de primă importanţă.

Tradiţia istorică a fost invocată uneori în reconstituirea începuturilor unor aşezăminte mănăstireşti. Ea suplinea în discursul istoriografic argumentul celorlalte surse istorice, şi a început să fie utilizată consistent în scrierile unor egumeni sârbi din mănăstirile bănăţene, de la Zlatiţa şi Mesici, bunăoară la finele veacului al XVIII-lea şi la începutul celui următor[190]. Recursul la tradiţie, în absenţa altor surse istorice, pentru a fixa în timp întemeierea mănăstirilor s-a făcut în faţa unor constrângeri politice ale momentului. Momentul de început al mănăstirilor bănăţene, ctitorul acestor monumente, chestiune extrem de

[186] Ziroević, 1984, p. 13-14; Čemere, 1998, p.76
[187] de Bouard, 1975, p.163-164
[188] DTB, I, 1984-V 1987; Ioniţă, 1982, p.221-23.
[189] Petrovici, 1970, p. 173-193, 250-254; Drăgan, 1933, p. 227 şi urm; Popović, 1955, p. 40 şi urm.; Erdelianović, 1992, pentru punctul de vedere sârbesc în această problemă
[190] Liuština, 1798, p. 4-5; Radoslavlević, 1997, p. 15; Tincu-Velia, 1865, p. 178-179.

importantă, a fost atribuită pe baza tradiţiei despoţilor sârbi la începuturile Evului Mediu, clişeu istoriografic construit în perioada de afirmare a statului naţional şi perpetuat neschimbat uneori până la momentul actual. Informaţia preluată din tradiţie trebuie prelucrată cu grijă deosebită şi verificată prin alte surse.

III. ISTORIOGRAFIA

Problema geografiei ecleziastice a regatului maghiar medieval a constituit o temă importantă al cărei mod de abordare se poate urmări pe o lungă perioadă de timp, din scrierile istorice pozitiviste de la finele veacului al XIX-lea şi până în perioada foarte recentă. Istoria multiconfesională a Banatului în perioada medievală se regăseşte înglobată în această problemă confesională mai amplă a regatului maghiar, pe de o parte, dar, în egală măsură, se cuvin poziţionate opiniile privind geografia ecleziastică, mănăstirile, ierarhia ecleziastică din perspectiva blocului ortodox cu cele două componente etnice ale sale : românii şi sârbii.

Publicarea sistematică a izvoarelor medievale şi studiul critic al acestora a fost urmat spre sfârşitul veacului al XIX-lea de publicarea unor monografii istorice consacrate comitatelor şi oraşelor medievale din regatul maghiar, susţinute printr-un program coerent, de durată, al Academiei maghiare de ştiinţe[191]. Se detaşează, în această chestiune a geografiei ecleziastice, figura istoricului german Theodor Ortvay – Orthmayr care a început publicarea unei documentaţii despre dioceza catolică a Cenadului, despre parohiile acesteia, încă în anul 1873[192]. Ceea ce îl face să ocupe un loc bine definit în istoriografia confesională este lucrarea sa *Geographia ecclesiastica Hungariae…*[193]. Reconstituirea trecutului celor 165 de parohii din dioceza Cenadului s-a făcut pornind de la Listele colectorilor papali din Ungaria în anii 1332-1337. Informaţii din documentele diplomatice din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, multe încă nepublicate încă la acea vreme, au fost utilizate de Th. Ortvay pentru a stabili amplasamentul cât mai exact al parohiilor dispărute[194]. Prezentarea geografiei ecleziastice a Banatului s-a făcut structurat pe cele 7 arhidiaconate

[191] Bocşan, 1996, p. 267-268
[192] Orthmayr - Szentkláray, 1873
[193] Ortvay, I-II, 1892
[194] Ortvay, I, 1892, p. XII şi urm.

care au format împreună dioceza Cenadului, începând cu veacul al XIII-lea[195]. Recursul la informaţii din documentele papale din jurul anului 1400 i-a permis, uneori, să identifice patronatul bisericilor catolice din eparhia Cenadului. Lucrarea lui Theodor Ortvay - Orthmayr, întemeiată pe informaţii din documentele diplomatice medievale, domeniu în care el însuşi a avut preocupări temeinice de publicare unor astfel de surse referitoare la episcopia Cenadului şi la comitatul Timiş, rămân o realizare reprezentativă, care şi-a păstrat actualitatea pentru acest fragment al istoriei ecleziastice a Banatului medieval[196]. Prestaţia istoricului german bănăţean, prin metoda de lucru abordată la această temă de cercetare istorică şi prin realizările specifice se înscrie în parametrii ce definesc trăsăturile scrisului istoric al curentului pozitivist maghiar de la sfârşitul secolului al XIX-lea[197].

Problema geografiei ecleziastice a Banatului, din aceeaşi perspectivă confesională a bisericii catolice, a fost reluată în anul 1898 de Szentkláray Jenö. Acest prelat bănăţean implicat puternic în activitatea Societăţii de Istorie şi Arheologie din Timişoara a realizat o masivă istorie a parohiilor din episcopia Cenadului[198]. Tratarea subiectului, cu informaţii preluate în bună parte de la Ortvay şi metoda de lucru deficitară, inadvertenţele istorice legate îndeosebi de istoria românilor plasează această abordare în caracteristicile generale, mai modeste, ale producţiei istoriografice locale din Banatul sfârşitului de secol XIX[199]. Geografiile istorice consacrate comitatului Caraş şi Banatului de Severin de Pesty Frigyes, între anii 1878-1884, nu puteau să ocolească în abordări de această substanţă chestiunile confesionale. Ele aduc în discuţie foarte adeseori şi problema parohiilor catolice dispărute, a întinderii structurilor diocezei Cenadului în Banatul Montan. Problematica geografiei ecleziastice medievale în spaţiul de câmpie a Banatului, cu aspecte legate de numărul şi topografia parohiilor, întinderea arhidiaconatelor dar şi chestiunea mănăstirilor latine, se regăseşte în monografiile comitatelor Cenad, Timiş şi Torontal[200]. Abordările lui Borovszki Samu se înscriu prin tematică şi metodologie în curentul provincial al istoriografiei bănăţene de la finele veacului al XIX-lea[201]. Topografia ecleziastică a Mureşului în Evul Mediu a fost discutată de Márky Sandor. El a abordat istoria parohiilor catolice, poziţionarea acestora în structurile diocezei Cenadului şi în acelaşi context el a adus în discursul său istoriografic problema ordinelor călugăreşti apusene în spaţiul Mureşului de Jos şi a abaţiilor ridicate de acestea în această zonă[202]

[195] Ortvay, I, 1892, p. 380 şi urm.
[196] Krischan, 1999, p. 179
[197] Bocşan, 1996, p. 269
[198] Szentkláray, 1898.
[199] Bocşan, 1996, p. 269; Dragomir, 1998, p. 161-164 cu răspunsuri la exagerările confesionale şi naţionale promovate de Szentkláray
[200] Borovszki, *Temes*, p. 284-286; *Idem*, *Torontal*, p. 380-381
[201] Bocşan, 1996, p. 268-269
[202] Márky, I, 1892, p. 382-385

Istoriografia germană, din spectrul multicultural al scrisului istoric bănăţean de la sfârşitul veacului al XIX-lea şi începutul veacului al XX-lea, a avut preocupări punctuale legate de geografia istorică a provinciei ilustrate prin activitatea laborioasă a lui Felix Milleker. Geografia istorică a Banatului, scrisă în anul 1915 de istoricul german, nu putea să ocolească problema parohiilor catolice, a dispunerii acestora în arhidiaconatele episcopiei Cenadului, dovedind o perfectă cunoaştere a toponimiei şi tradiţiei istorice locale a provinciei bănăţene[203].

Problema geografiei ecleziastice în vremea Regatului arpadian maghiar se regăseşte recent în scrierile lui Györffy György într-un cadru mai vast al geografiei istorice medievale a regatului. Abordarea istorică propusă de Györffy comitatelor bănăţene Arad, Caraş, Cenad şi Keve relevă problemele confesionale, demografice şi etnice aducând în discuţie o veche temă istoriografică, susţinută cu informaţii documentare inedite, bazată pe o concepţie istorică unitară care însă în cazul bănăţean n-a ţinut seama de multiculturalitatea şi multiconfesionalitatea zonei[204].

Reconstituirile de geografie istorică propuse, care le-am discutat mai înainte, n-au luat în discuţie evoluţia raporturilor etno-demografice, o anume dinamică a habitatului în spaţiul bănăţean în perioada medievală. S-a remarcat deja în istoriografia română absenţa unui studiu cu adevărat ştiinţific în această chestiune[205]. O analiză a habitatului medieval în spaţiul învecinat al Haţegului aducea în discuţie, între altele, sub forma unei ipoteze de lucru o restructurare a habitatului românesc pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului în sec. X-XI determinată de impactul cu maghiarii[206]. O schimbare a aspectului demografic al Banatului spre finalul veacului al XIV-lea dar îndeosebi în cursul secolului al XV-lea marcată foarte evident prin reducerea numărului parohiilor catolice în spaţiul nord-vestic al provinciei bănăţene a fost recunoscut de multă vreme în istoriografie dar prezentată sub diverse puncte de vedere în reconstituirile de geografie istorică şi ecleziastică[207].

O direcţie de cercetare din perspectiva confesională ortodoxă a geografiei ecleziastice medievale bănăţene n-a existat în perioada interbelică şi nici mai târziu. Se poate consemna o tentativă de realizare a unei geografii istorice a Banatului de către istoricul timişorean Nicolae Ilieşiu, în perioada interbelică, rămasă însă nefinalizată. Manuscrisele sale, păstrate în arhiva Muzeului Banatului din Timişoara, prezintă o operă în fază de elaborare, cu accente polemice la adresa istoriografiei maghiare, înscrisă pe linia istoriografiei provinciale bănăţene, aşa cum se situează de altfel şi monografia consacrată oraşului Timişoara[208]. Asupra aşezărilor medievale bănăţene consemnate în

[203] Milleker, 1915; Scherer, 1983, p. 103-106
[204] Györffy, I[3], 1987, p. 167-168; 844, 1987, p. 476
[205] Achim, 1996, p. 11
[206] Popa, 1986, p. 76
[207] Szentklárai, 1908, p. 48-49; Györffy, III, 1987, p. 312-313; Motogna, 1944, p. 314-316; Manciulea, 1944, p. 334-336; Dragomir, 1999, p. 23 şi urm.; Engel, 1996, p. 6
[208] Ilieşiu, 1943, p. 10-12

dijmele papale a făcut observaţii istoricul timişorean M. Bizerea. El remarca între altele o cercetare a parohiilor catolice în zona de câmpie din nord-vestul Banatului. Absenţa parohiilor din estul şi sudul Banatului a încercat s-o explice prin apartenenţa acestui teritoriu la structurile Ţării Româneşti, în realitate acest spaţiu era ocupat de un bloc omogen românesc[209].

Istoriografia sârbă deşi a fost preocupată evident de a oferi o perspectivă de foarte lungă durată a prezenţei elementului sârbesc în Banat, înscriindu-se de altfel într-o mai veche tradiţie istoriografică n-a încercat să construiască o geografie ecleziastică a Evului Mediu[210]. Se cuvine o menţionare specială a abordării istoriografice propuse de Olga Ziroević despre bisericile şi mănăstirile din Patriarhia de Ipek între anii 1557-1663. Realizată temeinic, pe baza izvoarelor otomane în principal, ea aduce informaţii utile despre o serie de mănăstiri ortodoxe din Banat existente în a doua jumătate a veacului al XVI-lea[211]. Remarcabila realizare propusă de Olga Ziroević se înscrie într-un curent european de idei şi preocupări de cercetare a surselor istorice otomane privitoare la bazinul Dunării Mijlocii în veacul al XVI-lea în care nu pot fi omise contribuţiile aduse de Tibor Halasi-Kun şi Engel Pál. A doua chestiune importantă care a preocupat îndelung istoriografia multiculturală bănăţeană a fost problema mănăstirilor medievale din Banat. Tema a fost abordată deopotrivă în istoriografia maghiară şi germană, care au zăbovit, aşa cum era dealtminteri şi firesc, asupra mănăstirilor catolice din Banat, iar problema mănăstirilor sârbeşti a fost un subiect predilect al istoriografiei sârbe de la Ilarion Zeremski[212] şi până la Miodrag Iovanović[213]. Mai târziu, începând de la mijlocul secolului trecut, problema mănăstirilor din Banat a revenit în preocupările scrisului istoric românesc.

Istoria şi identificarea topografică a mănăstirilor benedictine, cisterciene ori a ordinelor necunoscute, din sec. XII-XIII, a constituit o preocupare constantă a învăţatului prelat Janos Karácsonyi. El a abordat punctual problema abaţiilor catolice dispărute *Eperies, Rahonca* şi *Bizere*, publicate în anuarul Muzeului Banatului din Timişoara[214]. A reluat discuţia în legătură cu aceste mănăstiri cât şi despre abaţiile dispărute de la *Bulci, Huduş, Kenez, Gelid* şi *Sasvar* într-un studiu publicat în anul 1905[215]. Studiul său consacrat mănăstirilor dispărute din spaţiul Banatului pe care îl numea atunci, după obiceiul vremii, „Ungaria de Sud" şi-a păstrat relevanţa pentru reconstituirea unui segment important a geografiei ecleziastice bănăţene. Cel mai elaborat discurs istoriografic cu privire la abaţiile din dioceza Cenadului în Evul Mediu, actual şi acum la opt decenii de la apariţie, rămâne lucrarea lui Koloman Juhász închinată

[209] Bizerea, 1978, p. 21-22
[210] Popović, 1955; Erdeljanović, 1992
[211] Ziroević, 1984; Halasi- Kun, 1976, p. 293 şi urm.; 1985, p. 103 şi urm.; Engel, 1996
[212] Zeremski, 1907, p. 78 şi urm
[213] Iovanović, 2002
[214] Karácsonyi, 1883, p. 154-163; 1892, p. 1-9
[215] Karácsonyi, 1905, p. 75-88

mănăstirilor din dioceza Cenadului în Evul Mediu[216]. Construită pe un suport documentar solid, utilizând critic izvoarele, el a realizat o prezentare aproape standardizată a mănăstirilor benedictine, cisterciene precum şi a celor cu ordin necunoscut. El a realizat dealtminteri o impresionantă bibliografie legată de istoria episcopiei Cenadului, susţinută pe documentele din arhiva acesteia[217]. Istoria abaţiilor benedictine din spaţiul episcopiei Cenadului a fost reluată recent într-o abordare mai amplă şi extrem de nuanţată a istoriei acestui ordin călugăresc[218]. Alături de abaţiile benedictine de la Cenad, Bizere şi Bulci ce au aparţinut în mod cert ordinului benedictin ele au adus în discuţie mănăstiri a căror apartenenţă la ordin nu este menţionată în documentele epocii cât şi locuri cu mănăstiri unde sursele documentare scrise n-a consemnat numele abaţilor[219].

Interesul pentru mănăstirile ortodoxe din Banat a venit iniţial din sfera istoriografiei sârbe şi maghiare, în primii ani ai secolului al XX-lea, prin scrierile teologilor Ilarion Zeremski şi Szentkláray Jenó. Disputa pentru mănăstirile bănăţene, în urma separaţiei bisericii între români şi sârbi din 1865, urmată de un îndelungat proces ce a durat până în anul 1914 n-a ocolit domeniul istoriei. Zeremski a discutat situaţia mănăstirilor din Banat într-un context istoric bine conturat care a vizat istoria bisericii româneşti până în veacul al XVIII-lea şi organizarea bisericii sârbeşti în regatul maghiar[220]. Teolog de formaţie, considerat nu fără de temei unul din cei mai învăţaţi ierarhi sârbi, el şi-a elaborat lucrarea pe o bază documentară solidă cu o metodă de abordare specifică gândirii pozitiviste[221]. Lucrarea a fost elaborată pentru procesul mănăstirilor cu românii ceea ce a dus inevitabil la prezentarea într-o imagine negativă a acestora[222]. Lucrarea canonicului Szentkláray apărută în 1908, fundamentată în bună parte pe cercetările lui Ilarion Zeremski, discută problema migraţiei sârbilor în Ungaria în cinci valuri succesive în perioada secolelor XIV-XVI şi a structurilor ecleziastice sârbeşti realizate în cadrul regatului maghiar[223]. Discuţia privitoare la mănăstirile medievale bănăţene a reluat argumentele invocate de Zeremski atribuind exclusiv populaţiei sârbeşti ridicarea acestor mănăstiri[224]. Recent, profesorul Jovanović a abordat problema mănăstirilor medievale din Banat, atribuite în exclusivitate sârbilor, din perspectiva istoriei artei[225]. Interesul constant al istoriografiei sârbe pentru această chestiune este relevat de monografiile consacrate mănăstirilor de la Cusici, Zlatiţa şi Mesici ori de includerea mănăstirilor din Banat în abordări de anvergură consacrate mănăstirilor din Serbia[226].

[216] Juhász, 1927, p. 21 şi urm.
[217] Krischan, 1999, p. 162-170
[218] Hervay, 2001, p. 476-548
[219] Hervay, 2001, p. 530 şi urm.
[220] Zeremski, 1907, p. 45-49
[221] Sava, 1996, p. 196-197
[222] Zeremski, 1907, p. 48-49
[223] Szentkláray, 1908, p. 9-13, 15-16
[224] Szentkláray, 1908, p. 23 şi urm; combaterea acestor opinii la Silviu Dragomir, 1998, p. 164
[225] Jovanović, 2000.
[226] Radoslavlević, 1993; idem, 1997; Rackov, 2000, p. 29 şi urm.; Marković, 1920, p. 225 şi urm; Mileusnić, 2000, p. 42; 128

Discursul istoriografic privitor la mănăstirile bănăţene, atribuirea lor exclusiv sârbilor se regăseşte în perioada secolelor XVIII-XIX, despre care s-au păstrat surse documentare. Începuturile monahismului în Banat erau fixate, de obicei, pe baza tradiţiei sârbeşti în secolele XII-XIII. Acest clişeu istoriografic s-a construit la finele secolului al XVIII-lea când mănăstirile bănăţene au avut de făcut faţă unei puternice presiuni venită din partea autorităţilor imperiale austriece ce au trecut la desfiinţarea unora dintre mănăstiri în anii 1772-1775[227]. Argumentul istoric privitor la vechimea mănăstirilor bănăţene, susţinut pe temeiul tradiţiei avea menirea de a salva sau măcar de a consolida poziţia mănăstirilor în faţa autorităţilor austrice. Astfel, egumenul de la Mesici în două lucrări despre mănăstirile Mesici şi Zlatiţa apărute în anul 1798 a făcut apel la tradiţie pentru a susţine vechimea mare a mănăstirilor întemeiate de despoţii sârbi încă în veacul al XIII-lea[228]. Lucrările egumenului Liustina cât şi cea a lui Ioanichie Milcovici[229] de la Voiloviţa din anul 1801 au devenit mai apoi surse de informaţii pentru istoricii ce au abordat problema mănăstirilor bănăţene în secolul al XIX-lea şi chiar în cursul veacului următor. Tradiţia istorică a fost invocată drept sursă de informaţii şi în lucrarea prelatului Nicolae Tincu Velia pentru a susţine vechimea şi caracterul românesc al unor mănăstiri din sudul Banatului[230]. El scria în anul 1865 în spiritul curentului romantic ceea ce explică o prezentare mai puţin riguroasă.

Punctul de vedere românesc în problema mănăstirilor din Banat se regăseşte întâia oară expus la Ştefan Meteş. Cele 17 mănăstiri din Banat sunt prezentate în contextul situaţiei etno-demografice a provinciei dominată de elementul românesc, fără a propune o departajare etno-confesională[231]. Discursul istoric a vizat cu precădere perioadele târzii, secolele XVIII-XIX, mai bine documentate, începuturile organizării mănăstirilor bănăţene fiind prezentate prin prisma informaţiilor sumare colectate din istoriografia pozitivistă maghiară şi sârbă[232]. Reluarea discuţiei pe marginea mănăstirilor din Banat de Victor Vlăduceanu şi Ioan Mureşianu nu a adus modificări de esenţă deoarece bazele discuţiei au rămas sursele scrise deja discutate iar metoda de lucru a celor doi teologi cu preocupări istorice nu depăşea orizonturile „localismului creator" afirmat în istoriografia bănăţeană interbelică[233]. O evaluare în problema mănăstirilor medievale bănăţene, făcute de I. D. Suciu, care-şi păstrează încă actualitatea, acuza lipsa unei baze documentare temeinice, publicată în mod critic, absenţa cercetărilor arheologice, şi a unor valorificări ştiinţifice cu privire la fiecare caz în parte[234]. Recentul demers istoriografic, coordonat de A.A. Rusu, a realizat o imagine globală, clară şi coerentă a vieţii monastice catolice şi

[227] Lupulovici, 2006, p. 10-11
[228] Liustina, 1798, p. 4, 10
[229] Lupulovici, 2006, p. 11
[230] Tincu-Velia, 1865, p. 175-180
[231] Meteş, 1936, p. XII-XIII, XVIII
[232] Meteş, 1936, p. XVIII
[233] Zub, 1989, p. 179 şi urm.
[234] Suciu, 1977, p. 70-72

ortodoxe în spaţiul Ardealului şi Banatului. S-a realizat pentru întâia dată pentru provincia intracarpatică o sistematizare, numerică, confesională a patronatelor şi ctitoriilor de monumente resimţită în istoriografia multiconfesională încă din perioada interbelică[235].

Conciliul de la Florenţa din anul 1439 a repus în discuţie necesitatea dialogului interconfesional între biserica latină şi biserica ortodoxă răsăriteană rămânând nu fără urmări în plan politic şi confesional faţă de blocul românesc în ansamblul lui[236]. Discutând problema catolicismului elitelor româneşti din Banat, foarte evidentă faţă de alte zone româneşti din Transilvania, bunăoară, Viorel Achim a propus pentru feudalii români bănăţeni sintagma de „uniţi" adică de catolici de rit grec. Certă şi de durată, după cum o recunoştea şi el, a rămas adoptarea confesiunii catolice, formula „uniaţiei", dacă s-a produs, a fost de scurtă durată[237].

Cercetarea arheologică a bisericilor şi mănăstirilor medievale bănăţene, în contextul limitat al izvoarelor scrise şi al pierderilor catastrofale pe care le-a avut arhitectura ecleziastică din provincie în zorii epocii moderne, oferă şansa realizării unui bagaj de informaţii consistent cu privire la monumentele dispărute, a stabilirii unor conexiuni ce au existat între arhitectura ecleziastică bănăţeană şi zonele limitrofe de la sudul Dunării din Transilvania şi Oltenia. Felix Milleker, are meritul de a fi semnalat în urma unor cercetări de teren în anul 1884 ruinele unei mănăstiri la Opatiţa şi mai apoi urmele unui monument de cult la Vârşeţ[238]. Ioachim Miloia, istoric de artă cu preocupări în domeniul monumentelor, a pus în evidenţă arheologic bisericile de la Căvăran (azi Constantin Daicoviciu) şi Belinţ în perioada interbelică[239]. Interesul pentru cercetarea arheologică a monumentelor s-a cristalizat târziu, în deceniul al optulea al secolului trecut, odată cu cercetările de la Ilidia[240]. Cercetările la bisericile de la Berzovia, Reşiţa, Cârnecea şi Mehadia pe care noi le-am derulat în perioada 1983-1992 au oferit puţine repere pentru evoluţia arhitecturii ecleziastice în Banat în secolele XIV-XV[241]. Un program coerent şi de durată în această chestiune am iniţiat din anul 2000 care a vizat o cercetare de geografie istorică ecleziastică a dus la identificarea locaţiilor unor biserici dispărute de la Giurgiova, Moldova Veche, Sirinia, Obreja, Glimboca, Remetea Mare, Saravale şi altele. Această etapă a fost urmată de cercetări arheologice la mănăstirile dispărute de la Sirinia, Zlatiţa şi de la mănăstirea Baziaş şi Sângeorge[242]. Un interes constant pentru cercetarea mănăstirilor ortodoxe din Banat l-a manifestat Luminiţa Munteanu în deceniile de la sfârşitul veacului trecut. Cea mai semnificativă acumulare în această cercetare au adus-o investigaţiile arheologice

[235] Rusu, 2000, p. 8 şi urm.
[236] Rusu, 1997, p. 23
[237] Achim, 2000, p. 155
[238] Milleker, 1884, p. 83-84; idem, 1886, p. 46-48
[239] Miloia, 1930, p. 36 şi urm.; idem, 1938, p. 30-33
[240] Matei, 1973, p. 314-318
[241] Ţeicu, 1996, p. 8-9; 38, 59
[242] Ţeicu, 2005, p. 128-130, 146-148

de la Cusici care au stabilit că iniţial monumentul a avut un plan triconc aflat sub actualul amplasament al bisericii mănăstirii[243]. Restaurările exemplare de la mănăstirile Voiloviţa şi Mesici făcute de arhitecţii şi arheologii sârbi au evidenţiat şi etapele de amenajare ale acestor monumente. Cercetările de teren din spaţiul nord-vestic al Banatului făcute de Milorad Girić au contribuit la identificarea pe teren a unor biserici medievale. El a formulat şi câteva opinii personale, interesante, cu privire la localizarea ruinelor mănăstirii Oroslanos în intravilanul satului Maidan[244].

Cercetările de arheologie medievală de la Szöreg au stabilit planul şi etapele de amenajare ale unei biserici parohiale consemnată documentar în anii 1333-1335 dar ale cărei începuturi au fost plasate în a doua jumătate a veacului al XIII-lea[245].

Un segment extrem de important al istoriei multiconfesionale bănăţene în cursul Evului Mediu, pe care-l reprezintă bisericile şi mănăstirile catolice, a rămas în afara sferei de interes a cercetării istorice şi arheologice. Informaţiile despre abaţia benedictină de la Bulci în urma cercetărilor arheologice sunt extrem de modeste[246]. Documentaţia despre bazilica din secolul al XIII-lea de la Mănăştur constituie singura acumulare notabilă în privinţa arhitecturii catolice din Banat[247]. Cercetările iniţiate la Cenad, o zonă de maxim interes pentru cunoaşterea începuturilor arhitecturii medievale în veacul al X-lea au fost de la bun început departe de amploarea şi efortul care-l solicită importanţa zonei pentru istoria medievală a Banatului. Abordările propuse din unghiul de vedere al istoriei artei, fie că au vizat extrem de puţinele monumente păstrate, fie că şi-au propus o reconstituire a topografiei monumentelor, au acumulat informaţii ce nu pot fi neglijate într-o discuţie privitoare la geografia ecleziastică a Banatului în Evul Mediu. În discuţia privitoare la biserica din Lipova se aduc de Eugenia Greceanu elemente ale planimetriei monumentului ce sugerează o legătură a acesteia cu arhitectura ecleziastică sârbească[248]. Arhitectura bănăţeană se regăseşte integrată, pentru întâia oară, într-un discurs istoriografic amplu privind arhitectura din spaţiul românesc propus de Cristian Moisescu[249]. Reconstituirea topografiei ecleziastice a Comitatului Cenadului în epoca arpadiană, propusă de Dávid Katalin, se susţine pe informaţiile documentelor scrise, arheologice şi pe observaţiile făcute pe puţinele monumente păstrate[250]. Implicată activ în cercetarea artei medievale din spaţiul nordic al Banatului, Zsuzsa Heitel a adus contribuţii de netăgăduit la reconstituirea topografiei ecleziastice a văii Mureşului şi a Cenadului la începutul Evului Mediu [251]. Cercetările de arhivă şi

[243] Munteanu, 1997, p. 431
[244] Girić, 1998, p. 141-149
[245] Trogmayer, 1980, p. 155 şi urm
[246] Ferenczi, Barbu, 1978, p. 69-72
[247] Rădulescu, 1999, p. 73 şi urm.
[248] Greceanu, 1976, p. 282
[249] Moisescu, 2001, p. 186-190
[250] Dávid, 1974, p. 11, 52-62
[251] Heitel, 2001, p. 269 şi urm; idem, 2004, p. 10-21

teren i-au îngăduit observaţii sigure cu privire la localizarea abaţiilor *Ajtonmonostura, Bizere*, şi *Rohonca*, bunăoară dar şi a unor elemente de planimetrie de la aceste monumente[252]. Dealtminteri şi în abordări făcute din perspectiva istoriei artei cu privire la semnificaţia numelui mănăstirii Oroszlanos prin prisma simbolului leonin relevă necesitatea confirmării supoziţiilor făcute prin mărturii arheologice[253].

Interferenţa ideologiei politice în cercetarea ştiinţifică a blocat iniţiativele în privinţa cercetării geografiei ecleziastice şi a dus, uneori, cum a fost cazul bunăoară în privinţa bisericii franciscane din Caransebeş, ori a rotondei de la Ilidia, la prezentări distorsionate, atribuite forţat lumii ortodoxe româneşti. Propunerea recentă a lui Koszta de reconstituire a topografiei ecleziastice a spaţiului sudic al Ungariei reflectă extrem de sensibil acumulările realizate în cercetarea istorică şi arheologică pe deoparte şi prezintă în acelaşi timp într-o perspectivă globală evoluţia confesională şi monastică a comunităţilor catolice şi ortodoxe[254]. Discursul istoric, într-o chestiune atât de sensibilă cum este istoria bisericii şi într-un spaţiu multicultural şi multiconfesional care defineşte Banatul de la începuturile Evului Mediu, a fost marcat mereu de pendularea între istoria naţională şi multiculturalitate[255]. Prozelitismul catolic în lumea ortodoxă din Banat au cunoscut un vârf în epoca dinastiei de Anjou, a generat solidarităţi româneşti şi afirmarea naţiunii medievale române. Legătura foarte evidentă între confesiune, biserică şi naţiunea medievală au început într-o perioadă recentă, să preocupe scrisul istoric românesc[256]. Conflictul confesional deschis pe marginea mănăstirilor din Banat între biserica ortodoxă românească şi cea a sârbilor îşi găseşte reflectarea în scrisul istoric pe tot parcursul veacului trecut. O evidenţiere a relaţiilor culturale şi ecleziastice româno-sârbe în secolele XIV-XVI extinderea structurilor ecleziastice ale Patriarhiei de la Ipek în spaţiul Banatului asupra lumii româneşti relevă o influenţă consistentă venită dinspre lumea sârbească, care a fost mai puternic resimţită în Banat datorită poziţiei sale la Dunărea de jos apuseană, constituind o temă mai recentă[257].

[252] Heitel, 2001, p. 267-274
[253] Takacs, 1993, p. 58 şi urm.
[254] Koszta, 2000, p. 64-73
[255] Bocşan, 1996, p. 265 şi urm.
[256] Pop, 1998, p. 188-189
[257] Radojćić, 1956, p. 15 şi urm.; Anuichi, 1979, p. 880-882; Hadrovics, 1947, p. 48-54; Bunea, 1904, p. 69-70; 223; Dragomir, 1999, p. 37-45; Ştefănescu, 1981, p. 82-83; Panaitescu, 2000, p.314-315; Theodorescu, 1974, p. 114 şi urm.; Iorga, 1931, p. 5; Rusu, 1997, p. 72-76; Meteş, 1918, p. 202-208; Vătăşianu, 1987, p. 38-39; 73-74.

MANASTIRI

AHTONMONUSTURA

Documente târzii din veacul al XIV-lea amintesc o moşie cu acest nume în comitatul Cenad. O ştire din anul 1315 a menţionat *poss Ahtonmonustura* (Györffy, I[3], 1987, p. 846). Cele două documente din iunie 1329 au consemnat, sub forma *Hohtunmonustura* şi *Ahtonmonustura*, această moşie aflată în litigiu de proprietate (DIR, C, XIV, II, p. 290-291, 293). Documente ulterioare au menţionat-o în anul 1343 sub forma *Ohtunmonustura,* în 1352 doar *Ahtun*, iar în 1455 sub numele de *Ahtunmonustur* (Suciu, II, 1968, p. 288). A fost ridicată de Ahtum la finele veacului al X-lea, ori în primii ani ai veacului al XI-lea, atunci când a zidit în cetatea sa Morisena şi mănăstirea închinată *Sfântului Ioan Botezătorul*. A fost un aşezământ basilitan, cu călugări „greci" aduşi de Ahtum din lumea monahală bizantină.

Ruinele mănăstirii au fost identificate în anul 1992 pe malul drept al Mureşului la *Hablău*, un punct situat între Şemlac şi Pecica, la 11 km sud-vest de Pecica Cercetările arheologice, iniţiate în anii 1993-1994 de Radu Heitel, au pus în evidenţă vestigii ale monumentelor din sec. XI-XIII (Heitel, 2001, p. 267). În malul înalt al Mureşului a fost identificat colţul nord-vestic al unei bazilici, ridicată în veacul al XIII-lea, şi urmele a două turnuri amplasate pe faţada vestică. S-a presupus existenţa unei biserici zidite în secolul al XI-lea (Repertoriul Arad, 1999, p. 98, pe baza informaţiilor oferite de Zs. Heitel). Sigurele informaţii concludente despre planimetria şi dimensiunile bazilicii le datorăm cercetărilor lui Zs. Heitel. Monumentul a avut circa 35 m în lungime, din care doar 16 erau vizibili. Nava se închidea spre răsărit cu o absidă semicirculară. Zidurile aveau grosimi de 2 – 2,20 m (Heitel, 2001, p. 267). Mănăstirea ridicată de Ahtum se înscrie în şirul mănăstirilor apărute sub influenţa creştinismului bizantin în cursul veacului al XI-lea, în spaţiul sudic al Regatului arpadian, care s-au menţinut până în veacul al XII-lea ori la începutul veacului al XIII-lea, când au fost preluate de benedictini şi de cistercieni, cum s-a întâmplat cu aşezămintele de la Oroszlanos, Pásztó şi Veszpremvólgy (Koszta, 2000, p. 69; Moravcsik, 1970, p. 115). Absenţa informaţiilor istorice cu privire la acest monument lasă fără răspuns o serie de întrebări legate de începuturile arhitecturii ecleziastice din Banat. Juhász, 1927, p. 173-179; Györffy, I[3], 1987, p. 846; Blazovich, 1996, p. 34; Repertoriu Arad, 1999, p. 98; Rusu, Hurezan, 2000, p. 157 şi foto 24; Hervay, 2001, p. 538 plasează Ahtonmonostura între aşezămintele bendictine din Ungaria, însă numai în cadrul locurilor cu mănăstiri fără atestări documentare ale abaţilor ori călugărilor mănăstirii; Romhány, 2000, p. 8.

România, *Pecica*, j. Arad

ARAČA

Aşezarea de la Arača, situată într-un cot al Tisei, a ajuns o cetate şi un târg important în sec. XIV-XV. Ea apare consemnată în 1422 şi 1441 cu cetatea şi târgul ajuns în stăpânirea lui Branković (Csánki, II, 1894, p. 125; Milleker,

1915, p. 6). Se cunosc puţine informaţii despre bisericile şi mănăstirea din Arača (Ortvay, I, 1892, p. 429-430). Asupra începuturilor mănăstirii Arača, lipsesc informaţii din sursele scrise. Abaţia a fost cedată în anul 1378, cu acordul papei Grigore al XI-lea, ordinului franciscan care a adus aici 12 călugări (Fuxoffer, I, 1858, p. 293). Elisabeta, regina văduvă, a ajutat la repararea conventului de la Arača. Biserica era închinată *Sfântului Nicolae* în anul 1378, când a fost cedată ordinului franciscan. Ruinele conventului de la Arača, situate pe o ridicătură, în apropiere de Novi Bečej au fost investigate arheologic în anul 1970, evidenţiind mai multe etape de amenajare. Biserica mănăstirii este o bazilică cu trei nave, de lungime identică, închise la răsărit cu trei abside semicirculare. (Fig. 2A). Colateralele sunt delimitate de nava centrală prin trei perechi de piloni masivi. (Raffay, 2000, p. 452-453). Bazilica a avut dimensiunile de 26,64/15,47 m fiind zidită din cărămidă. (Fig. 17). Piatra a fost utilizată numai la realizarea stâlpilor şi a bolţarilor de la arcurile semicirculare dintre nave. Elementele de decor se regăsesc la capitelurile stâlpilor cu caracter pronunţat vegetal, dar se întâlnesc şi elemente zoomorfe atribuite veacului al XII-lea (Toth, 2000, p. 443-444). Din etapele de refacere s-au păstrat elemente decorative specifice artei gotice (Raffay, 2000, p. 460, fig. 27-28).

Bazilica din Arača, prin caracteristicile sale structurale şi decorative, aparţine artei romanice din Banat, fiind realizată în jurul anului 1200 (Gerevich, 1938, p. 29). Cercetarea arheologică a mănăstirii Arača făcută de N. Stanojev a adus o documentaţie semnificativă pentru cunoaşterea începuturilor aşezământului şi a etapelor de aranjare. El opina că basilica a fost ridicată în al doilea sfert al veacului al XIII-lea, probabil în perioada de început a domniei regelui Bela al IV-lea (1235-1270). Capela de la latura de nord a navei a fost zidită în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, poate în primele decenii ale celei de-a doua jumătăţi al secolului XIII (Stanojev, 2004, p. 130). Sacristia aparţine după opinia aceluiaşi cercetător, celei de-a doua jumătăţi a secolului XIV. Cercetarea arheologică a surprins ruinele unei biserici sală, cu altar rectangular şi turn pe latura de vest, acoperită de structura bazilicii. Biserica sală a fost atribuită celei de-a doua jumătăţi a veacului al XI-lea (Stanojev, 2004, p. 130). Necropola, cercetată în jurul bisericii sală şi în jurul bazilicii prin inventarul funerar al mormintelor şi prin raporturile stratigrafice între monumente şi morminte a oferit jaloane cronologice pentru bisericile şi mănăstirea de la Arača (Stanojev, 2004, p. 130). Romhány, 2000, p. 9.
Serbia, *Arača*

ARMENIŞ

Conventul franciscanilor observanţi de la Armenis a făcut parte din vicariatul Bosniei, custodia Cuvin. Aşezarea dispărută Armenis, consemnată în anii 1278 şi 1290, sub această formă românească, se afla în zona de sud a Banatului, în apropiere de Haram. Ea era situată pe o arteră importantă ce pornea de la Haram, de pe malul Dunării, spre nordul Banatului, prin Valea

Caraşului (1371, *magnam viam ab Armenis in Horam ducentem…*, Györffy, III, 1987, p. 482). Franciscanii din Armeniş apar în documentele din anii 1372 şi 1385 (Tăutu, 1966, XI, p. 64-66; Karácsonyi, 1924, II, p. 74). Apariţia aşezământului franciscanilor, în lumea ortodoxă din sudul Banatului, se leagă de politica confesională de sprijinire a franciscanilor observanţi, promovată în perioada 1366-1368 de regele Ludovic I (Koszta, 2000, p. 66). Aşezământul franciscan era deja pustiit în anul 1399. Absenţa unor cercetări de teren lasă fără răspuns o localizare mai exactă a conventului, undeva în hotarul satului actual Banatska Subotica din Serbia, pe cursul inferior al Caraşului (Györffy, 1987, III, p. 482; Ţeicu, 1988, p. 294).
Serbia, *Banatska Subotica*

BAZIAŞ
Mănăstirea *Sfântu Ilie*

Mănăstirea *Sfântu Ilie* apare în defterele turceşti din anii 1569-1579, în nahia Caraş-Vicinic (Engel, 1996, p. 26). Aşezământul avea, la acel moment, un singur călugăr şi un venit de 80 de acce (Ziroević, 1984, p. 47). În imediata sa vecinătate erau menţionate satele *Camendin*, o aşezare pustiită *Iyas-Varadin*, şi satul *Ocruglita* (Engel, 1996, p. 26, 97). În cursul veacului al XV-lea acest segment al Clisurii a făcut parte din districtele româneşti *Kwzeg* şi *Haram* (Ţeicu, 1998, p. 336 şi 343).

Tradiţia istorică de la finele veacului al XVIII-lea, preluată mai apoi de istoriografia pozitivistă maghiară şi sârbă, a atribuit ctitorirea mănăstirii Sfântului Sava, în jurul anului 1220 ori despoţilor sârbi în veacul al XV-lea (Szentkláray, 1908, p. 51-52; Radonitch, 1919a, p. 44; Petković, 1950, p. 12). Opinia privind vechimea mănăstirii şi ctitorirea acesteia de către despoţii sârbi a fost formulată la finele veacului al XVIII-lea de către Vichentie Liuştina, arhimandritul de la mănăstirea Mesici. El afirma atunci originea sârbească a mănăstirilor din Banat (Liuştina, 1798, p. 9-10). Momentul apariţiei acestui monument în acest spaţiu al Dunării de jos apusene trebuie circumscris, punctual, la starea etnodemografică a zonei la începutul veacului al XV-lea. Zona Baziaşului din cursul veacului al XIV-lea făcea parte din domeniul cetăţii Haram, situată la confluenţa Caraşului cu Dunărea. Documentele de cancelarie atestă din anul 1370 şi mai apoi la 1434 şi 1443 un târg românesc numit *Kuzeg (opidum regis desertum walahicale Kewzegh appelatum in districtu de Haram*; Csanki, II, 1894, p. 97). Un act din 1472 a consemnat stăpânirea acestui târg de nobilul Nicolae de Bizere, implicat alături de nobilii din familia Cerna şi Densuş în apărarea cetăţilor de pe linia Dunării (Pesty, Szöreny, III, p. 44; Csanki, II, 1894, p. 97). Aşezarea dispărută *Kuzeg* se identifică în hotarul localităţii Divici.

Mănăstirea Baziaş a fost ridicată aşadar la începutul veacului al XV-lea într-o zonă de locuire românească şi cu stăpâniri nobiliare româneşti şi unde este atestată documentar o instituţie specifică lumii medievale bănăţene, *Districtul Haram*. În aceeaşi vreme, la 1418, regele Sigismund de Luxemburg elibera

mănăstirii Vodiţa, din celălalt capăt al Dunării de jos apusene, un privilegiu care garanta libertatea confesională şi privilegii mai vechi deţinute de această mănăstire (DRH, D, I, 1977, p. 204-205, 211). Mănăstirea Baziaş a rămas, pentru o lungă perioadă, în afara sferei de interes a centrelor culturale sau de putere din zonă. Veacul al XVIII-lea, atât de frământat pentru această zonă a Banatului, aduce mărturii despre soarta bisericii. *Statistica bisericilor din Eparhia Caransebeşului*, din 15 iunie 1757, document de referinţă pentru geografia ecleziastică a Banatului şi, prin urmare des invocat, menţiona mănăstirea Baziaş cu hramul schimbat - *Înălţarea Domnului* - precizând, pentru situaţia ei anterioară, că a fost metoh sub Patriarhia de Ipek (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 238). Datorită poziţiei geografice, pe culoarul Dunării, a avut de suferit în conflictele turco-austriece din veacul al XVIII-lea. O inscripţie pe o lespede de piatră, încastrată în peretele sudic al navei, menţionează refacerile importante pe care le-a suferit în anul 1721 (Lupulovici, Krstici, 1998, p. 148). Biserica mănăstirii Baziaş are un plan triconc simplu, cu o turlă ridicată deasupra navei. Într-o etapă ulterioară, probabil în jurul anului 1721 sau mai târziu la 1774, ea a suferit modificări prin ridicarea unui turn clopotniţă, masiv pe latura de vest.

Cercetările de arheologie medievală, din anii 2002-2004, au confirmat stratigrafic două etape de amenajare a bisericii şi au degajat un număr de 20 de morminte pe latura de nord şi de sud a bisericii. Biserica a avut un plan triconc cu dimensiunile de 13,20/8,20 m, într-o etapă ulterioară, construindu-se turnul de formă pătrată (6,40/6,40 m), alipit pe latura de vest (Fig.3). Structura de fundaţie a turnului coboară până la adâncimea de 1,30 m, în timp ce fundaţia bisericii nu trece de 0,60 m. Nava bisericii, sub forma unui dreptunghi, avea alipite trei abside de formă semicirculară, atât la interior cât şi la exterior. Turla care încununa nava are un tambur octogonal la exterior şi circular la interior, cu diametrul de 2,80 m. Două perechi de pilaştri, care flancau absidele laterale ale navei, preluau împingerile turlei, cu plan octogonal la exterior şi circular la interior, acoperită cu o calotă semisferică. Laturile octogonului sunt străpunse de opt ferestre, cu fantă îngustă spre exterior. Nava bisericii era acoperită cu o boltă semicilindrică, longitudinală, susţinută de arce la extremităţi, iar absidele laterale ale acesteia şi ale altarului erau acoperite cu o calotă semisferică, susţinută pe pandantive. Spaţiul dintre perechea estică de pilaştri şi altar are o boltă semicilindrică transversală (Fig. 3).

Monumentul de la Baziaş se înscrie, prin toate caracteristicile sale, în varianta triconcului sârbesc (Ghika - Budeşti, 1942, p. 12). Analogiile de plan cu biserici cu plan triconc din mediul sârbesc, dar şi din lumea feudală românească, pledează pentru atribuirea bisericii mănăstirii Baziaş perioadei de la finele veacului al XIV-lea şi începutul celui de-al XV-lea (Vătăşianu, 1959, p. 187; Theodorescu, 1974, p. 296-297; Deroko, 1962, p. 176-178; Ţeicu, 2003, p. 128).
România, *Baziaş*, j. Caraş-Severin

BEČKEREK / BECICHERECUL MARE
Mănăstirea *Intrarea Maicii Domnului în Biserică*

Aşezarea şi cetatea Becicherecul Mare erau situate la o răscruce importantă de drumuri, care legau sudul Dunării de Câmpia Banatului şi de Bačka. Documentele din anii 1566-1567 au consemnat aşezarea Becicherecul Mare, care a avut două biserici, din care una a fost biserica mănăstirii cu hramul *Intrarea Maicii Domnului în Biserică* (Ziroević, 1984, p. 52). Aici s-a aflat sediul unei episcopii organizate în cadrul Patriarhiei de Ipek, al cărei întâi stătător a fost menţionat în anul 1609 (Petković, 1950, p. 23; Csánki, II, 1894, p. 126 aşezare atestată în anul 1331 *civitas* şi în anul 1441 *oppidum*).
Serbia, *Zrenjanin* (Nagy Becskerek; Veliki Bečkerek, din a.1955 Zrenjanin; Marković, 1966, p. 199-200)

BEZDIN
Mănăstirea *Adormirea Maicii Domnului*

Mănăstirea Bezdin este situată la sud de Mureş, într-o zonă împădurită de pe valea Arancăi, în hotarul actual al satului Munar. Ansamblul monahal de la Bezdin prezintă o biserică cu plan triconc, închisă într-un careu format pe trei din cele patru laturi de chilii, ateliere, construcţii gospodăreşti. Latura de vest a incintei patrulatere închide accesul în mănăstire doar printr-un zid (Fig. 18). Structura planimetrică a mănăstirii evidenţiază mai multe etape de amenajări, ce pot fi atribuite secolelor XVI-XVIII (Velescu, Corvătescu, 1972, p. 50; 55). Biserica, zidită din cărămidă, are un plan triconc, care a suferit transformări în timp prin ridicarea unui turn clopotniţă pe latura de vest (Fig. 4A). Monumentul a avut iniţial o navă flancată de două abside cu muchii în ax. Altarul a fost realizat sub forma unei abside poligonale. Turla cu plan octogonal, străpunsă de ferestre înguste, încununează nava. Această etapă de amenajare, cea mai veche, a fost atribuită secolului al XVI-lea (Velescu, Corvătescu, 1972, p. 57). Într-o etapă ulterioară, din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, s-a ridicat turnul masiv de pe latura de vest a bisericii. Tot atunci au fost edificate, posibil pe o fundaţie mai veche, şi chiliile care conferă structura actuală a mănăstirii Bezdin (*Ibidem*, p. 53).

Ridicarea bisericii cu planul triconc de la Bezdin, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, a fost aproape unanim acceptată în istoriografia mai veche ori mai recentă. O însemnare pe o *Psaltire*, făcută de ieromonarhul Leontin Bogoevici, menţiona anul 1539 pentru începerea ridicării bisericii (Ziroević, 1984, p. 50; Zeremski, 1907, p. 99; Szentkláray, 1908, p. 32-34; Meteş, 1936, p. 200; Petković, 1950, p. 18;Velescu, Corvătescu, 1972, p. 50; Rusu, 2000, p. 179). Cercetarea arheologică, rămasă nefinalizată de R. Heitel, oferea argumente pentru o datare în veacul al XVI-lea (Velescu, Corvătescu, 1972, p.53).

Moşia Munar, în hotarele căreia se află mănăstirea Bezdin, a ajuns în anul 1482 în stăpânirea nobilului sârb Miloş Belmosević şi ulterior, printr-o

succesiune matrimonială, ea ajunge în stăpânirea familiei Jaksić. Stăpânirea domeniului de către nobilii Jaksici a fost confirmată în anul 1529 de voievodul Transilvaniei Ion Zapolya (Szentkláray, 1908, p. 31). În atari condiţii ridicarea mănăstirii Bezdin de nobilii sârbi din familia Jaksić, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, apare firească. (Zeremski, 1907, p. 96; Szentkláray, 1908, p. 32-34; Milleker, 2003, p. 75 menţionează anul 1542 pentru ridicarea bisericii). Radonitch, 1919, p. 110; Romhány, 2000, p. 13.
România, *Munar,* j. Arad

BIZERE
Abaţia *Sfânta Maria*

Abaţia Bizere, situată în valea Mureşului, poate fi considerată unul din cele mai vechi şi mai importante aşezăminte ale ordinului benedictin din acest spaţiu. Atestată în anul 1183 sub forma *monasterium de Bisra*, aceasta avându-şi începuturile încă la finele veacului al XI-lea, după recentele argumente aduse de arheologia medievală (Györffy, I[3], 1987, p. 173; Rusu, 2005, p. 152). Consemnările din 1211 şi din 1231 se referă la problema transportului sării pe Mureş din Transilvania, în care mănăstirea era implicată cu propriile nave şi asupra căreia deţinea şi un anumit monopol. Prin acordul de la Bereg din 1233, mănăstirii (*ecclesiae de Bistriensis*) i-au revenit 4000 de bolovani de sare. Biserica (*ecclesiae de Byscere*) era închinată *Fecioarei Maria* informaţie datorată dintr-un act din anul 1321 (Györffy, I[3], 1987, p. 173). Apartenenţa sa la ordinul benedictin a apărut menţionată explicit într-un act din 1423 (Hervay, 2001, p. 477). Conflictul deschis între abatele mănăstirii şi episcopul Cenadului, pornit se pare de la faptul că abatele a contestat dreptul de patronat al episcopiei, s-a derulat în perioada anilor 1233-1236 şi s-a sfârşit prin uciderea abatelui în aprilie 1236, de către oamenii episcopului şi ai capitlului din Cenad (Karácsonyi, 1905, p. 81; Hervay, 2001, p. 476). Mănăstirea a avut în anul 1236 un număr de 32 de călugări, care au fost angrenaţi în conflict, ceea ce spune mult despre amploarea abaţiei benedictine de la Bizere. Documentele din anii 1321 şi 1322 îi amintesc pe abaţii mănăstirii Bizere, scrisă sub forma *Byscere* şi *Byzere* (Györffy, I[3], 1987, p. 173). La începutul veacului al XV-lea începe o perioadă de declin a mănăstirii, în anul 1423 fiind locuită bunăoară de un singur călugăr, stare care se va prelungi până după 1552, când a fost consemnat cel din urmă abate (Juhász, 1927, p. 47; Hervay, 2001, p. 476). Locaţia mănăstirii a stârnit îndelungi discuţii în istoriografie, până în perioada foarte recentă, când s-a făcut dovada istorică şi arheologică a identificării ei la Frumuşeni (Györffy, I[3], 1987, p. 176; Heitel, 2000, p. 267; Rusu, Hurezan, 2000, p. 161). S-a invocat cel mai adesea localizarea ei la Glogovăţ (Vladimirescu) lângă Arad, la Cicir, pe un grind al Mureşului (Márki, I, p. 194, 447-449; Fuxoffer, I, 1858 p. 284; Karácsonyi, 1905, p. 81; Juhász, 1927, p. 40, abb 9-10 m cu planul ruinelor de la

Glogovăţ; Lanevschi, 1979, p. 1005). Identificarea abaţiei Bizere la Frumuşeni în zona *Fântâna Turcului*, s-a făcut de Gy. Györffy pe baza unor hărţi din 1764 şi 1785, adoptată de Zs. Heitel şi A. A. Rusu şi-a găsit şi confirmarea arheologică (Györffy, I[3], 1987, p. 174; Heitel, 2001, p. 269; Rusu, Hurezan, 2000, p. 161).

Ruinele medievale se află la circa 3 km nord-est de Frumuşeni, între un vechi braţ al Mureşului şi albia sa actuală aflată la nord. Este o zonă plană din lunca Mureşului, acoperită de păşune, în care nu se mai distingeau la suprafaţa solului urmele zidurilor (Heitel, 2000, p. 267; Rusu, Hurezan, 2000, p. 163). S-au iniţiat cercetări arheologice la Frumuşeni, *Fântâna Turcului*, în anul 1981, conduse de Mircea Rusu, care au identificat fundaţia unei biserici datată în secolele XII-XIV (Repertoriul, Arad, p. 71). Derularea unor cercetări sistematice, începând cu anul 2002 de A. A. Rusu, a dus la descoperirea planimetriei bisericii, a porticului de la nordul curţii claustrului, a refectoriului şi la identificarea unor anexe situate pe laturile de est şi vest ale curţii claustrului. Biserica a fost ridicată la cumpăna secolelor XI-XII iar porticul de la nordul curţii claustrului s-a ridicat imediat după biserică (Rusu, 2005, p. 152). În colţul sud-vestic s-a identificat o fântână. Au fost cercetate 40 de morminte, din care unele cu nişă cefalică din cărămidă. Inventarul arheologic este deosebit, alături de piesele de arhitectură găsindu-se două părţi dintr-un mozaic de o valoare artistică remarcabilă (Rusu, 2005, p. 152).
România, *Frumuşeni*, j. Arad

BUCOVA

Moşia *Pala*, localizată în hotarul satului Bucova, a făcut parte, în cursul Evului Mediu, din structurile socio-economice ale Ţării Haţegului (Popa, 1986, p.246). Am considerat însă că această sihăstrie românească trebuie consemnată într-o geografie ecleziastică a Banatului, deoarece aparţine geografic spaţiului bănăţean şi, în egală măsură, din punct de vedere confesional ea poate fi integrată istoriei bănăţene. Actul din anul 1390, care delimita hotarele moşiei *Pala*, amintea o pustnicie în apropiere de Valea Fierului (Ortvay, 1896, p. 196). Aşezarea Remetea, constituită în secolul al XVII-lea, a păstrat amintirea acestui locaş monahal (Rusu, 1997, p. 91-92; Idem, 2000, p. 84).
România, *Bucova*, j. Caraş-Severin

BULCI

Abaţia *Sfânta Fecioară Maria*

Abaţia benedictină de la Bulci se număra printre aşezămintele importante şi extrem de active ale ordinului din valea Mureşului. Documentele din veacul al XIII-lea oferă puţine informaţii despre această abaţie consemnată într-un act din anul 1225 (Csánki, I, 1890, p. 768; Györffy, I[3], 1987, p. 174). Diploma regelui

Andrei al II-lea din anul 1233 a conferit mănăstirii de la Bulci o cantitate de 5000 de bolovani de sare, pe care putea să-i comercializeze (DIR, XI, XII, XIII, C, I, 1075-1250, p. 267). Informaţiile documentare din veacul al XIV-lea aduc în prim plan, pe abaţii mănăstirii benedictine în anii 1364 şi 1366 iar în anul 1390 pe abatele Bricius, cu preocupări legate de averea abaţiei. Un document papal din anul 1337 menţionează abaţiile de la Bulci şi Bizere, împreună cu alte mănăstiri benedictine aflate în stăpânire abuzivă, act care confirmă explicit apartenenţa sa la ordinul benedictin (Hervay, 2001, p. 485). Abatele Emeric, de numele căruia se leagă realizarea acolo ori numai posesia unui valoros codice, a obţinut noi donaţii de sate şi moşii în Transilvania în anul 1367 (Juhász, 1927, p. 55). Unele din aceste proprietăţi au fost zălogite de abatele Briccius. Documentul emis la Bulci, în 21 septembrie 1390, confirmă zălogirile făcute de Briccius, abatele mănăstirii, pentru necesităţile mănăstirii sau bisericii închinate *Sfintei Fecioare Maria* (*abbas monasterii Beate Virginis de Bulch* ..; Juhász, 1927, p. 228). Puţinele documente din veacul al XV-lea reflectă starea precară şi dificultăţile cu care se confruntă abaţia benedictină de la Bulci. Ea era administrată în anul 1408 de un laic, comitele de Timiş Filipo Scolari, în 1464 ajunge sub jurisdicţia episcopului de Esztergom iar la finele aceluiaşi veac, în anul 1498, era patronată de Ioan Corvin (Márki, I, 1892, p. 382; Juhász, 1927, p. 57-59). Un document papal din 25 aprilie 1431 certifică existenţa unei biserici parohiale la Bulci, cu hramul *Sfânta Maria* (Juhász, 1927, p. 258). Treptat, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, abaţia benedictină de la Bulci îşi încetează existenţa. Ruinele mănăstirii benedictine de la Bulci au fost identificate şi investigate pe un vechi grind al Mureşului, în locul numit *Cetate.* Câmpul de ruine, acum acoperit de vegetaţie abundentă, este situat la circa 2 km de sat, aproape de albia unui cot al Mureşului. Cercetările noastre din 13 septembrie 2004 au depistat exact în malul Mureşului un turn cu plan circular cu diametrul interior de 3 m, zidit din cărămidă, şi puţine fragmente de piatră. Grosimea zidului era de 1,30-1,40 m. Extrem de puţinele informaţii despre monumentul benedictin de la Bulci provin din investigaţiile sumare de la finele veacului al XIX-lea, când Fl. Römer a cercetat zona ruinelor în anul 1868. În absenţa unui plan al bisericii şi al claustrului a fost identificat un zid al bisericii, orientat est-vest, extrem de lung, de circa 80 m. Abaţia a avut o dispunere pe axa nord-sud iar în centrul acesteia s-a aflat amplasată biserica (Márki, 1892, I, p. 451; Juhász, 1927, p. 53; Heitel, 2001, p. 269). S-a consemnat existenţa unui sanctuar cu plan octogonal al bisericii şi numeroase coloane, fragmente de sculpturi, material roman utilizat la construcţie (Márki, 1892, I, p. 451).

Cercetările de arheologie medievală, reluate în perioada 1976-1979, nu aduc un bagaj de date mai consistent legat de această abaţie. Informaţiile sumare publicate relevă o fortificaţie de pământ cu şanţ şi val, atribuită perioadei secolelor X-XII, peste care s-a suprapus construcţia abaţiei benedictine. Referitor la aceasta, cercetările din anul 1978 menţionau elemente din structura zidului, cu fundaţia din piatră şi pavaje din cărămidă. Majoritatea urmelor de

construcţii şi a materialului arheologic era atribuit abaţiei benedictine de la Bulci (Ferenczi, Barbu, 1979, p. 290).

Cercetările arheologice reluate în cursul anului 2005 vor contribui sigur la stabilirea topografiei arheologice a zonei şi la nuanţarea cronologiei cunoscute până acum a locuirilor istorice de la Bulci. Márki, 1892, I, p. 451-452; Szentkláray, 1898, p. 524; Pesty, *Krassó*, II/1, p. 85-93; Milleker, 1899, p. 16; Repertoriu, Arad,1999, p. 47; Rusu, 2000, p. 85; Romhány, 2000, p. 16.
România, *Bulci*, j. Arad

CARANSEBEŞ
Conventul franciscan

Lucrările de amenajare a centrului civic al oraşului Caransebeş au scos la lumină, în anul 1988, fundaţiile unei biserici medievale ce a aparţinut ordinului franciscan. Monumentul de cult din Caransebeş a dat naştere unor întinse polemici în istoriografia română, deoarece el a fost atribuit de descoperitorul său comunităţii ortodoxe româneşti din veacul al XIII-lea (Bona, 1993, p. 101). Biserica din Caransebeş se identifică însă cu conventul franciscan, atestată în documentele din secolele XIV-XV (Popa, 1989, p. 363-368; Ţeicu, 1998, p. 182; Moisescu, 2001, p. 52; Rusu, 2000, p. 87; Ţeicu, 2003, p. 72-75).

Biserica a avut o navă cu dimensiunile de 15/8,40 m, la care se racorda un cor rectangular, cu dimensiunile de 5,90/5,60 m, închis printr-o absidă semicirculară (Fig. 6B). Două perechi de contraforturi susţineau iniţial laturile lungi ale navei, iar într-o etapă ulterioară s-au adăugat încă două perechi. Prezenţa masivă a contraforturilor pe laturile lungi, cât şi pe cea de vest, a sugerat faptul că aceştia aveau menirea să preia împingerile unei bolţi de tipul încrucişării de ogive (Moisescu, 2001, p. 51, fig. 51). Dealtminteri, fragmentele de nervuri şi cheia de boltă întăresc această presupunere. Accesul, surprins arheologic, se făcea pe latura de vest a navei. Sub pardoseala navei s-au găsit 11 cripte cu morminte, cu inventar funerar deosebit, cu podoabe din aur şi argint (Bona, 1993, p. 65-68). Cerceii şi inelele din aur au fost purtate de elitele româneşti din zonă, care au adoptat confesiunea catolică (Ţeicu, 2003, p.76-77). Cercetarea arheologică a evidenţiat prezenţa unor ziduri la nordul şi nord-estul navei şi fragmente de ziduri la sud-estul corului, care delimitau incinta claustrului franciscan de la Caransebeş. În ceea ce priveşte cronologia bisericii de la Caransebeş s-au exprimat opinii divergente, având în vedere puţinele informaţii oferite de cercetarea arheologică. Ridicarea bisericii a fost plasată la mijlocul veacului al XIII-lea de autorul cercetării arheologice, pe temeiul unor analogii formale de plan (Bona, 1993, p. 68, 98), opinie împărtăşită şi de Radu Popa care a sesizat însă poziţia singulară a monumentului din Caransebeş în arhitectura ecleziastică bănăţeană (Popa, 1989, p.366). Opinia mea, susţinută pe datarea inventarului funerar, atribuie momentul construcţiei bisericii franciscane celei de a doua jumătăţi a veacului al XIV-lea (Ţeicu, 1998, p. 182-183; Ţeicu, 2003, p. 73). Moisescu fixa recent, într-o abordare globală a istoriei arhitecturii

medievale, momentul ridicării bisericii din Caransebeş în prima jumătate a veacului al XIV-lea, de către călugării franciscani (Moisescu, 2001, p. 52).

Informaţiile din sursele papale aduc în conul de lumină un sediu franciscan, extrem de activ în lumea românească a Caransebeşului din a doua jumătate a veacului al XIV-lea (Karácsonyi, 1927, p. 88-89). Sediul franciscan din Caransebeş, împreună cu cele de la Severin, Orşova, *Cuieşti* şi *Cheri* a făcut parte din custodia Bulgaria şi au fost fondate de însuşi regele Ludovic I între anii 1368-1369, în cadrul politicii sale confesionale (Karácsonyi, 1927, p. 88-89; Lupşa, 1929, p. 69; Waddingus, IX 1932, p. 294; Papacostea, 1988, p. 209; Achim, 1996, p.399-400; Koszta, 2000, p. 63). Franciscanii din Caransebeş au obţinut de la regele Sigismund de Luxemburg, prin actul din 5 decembrie 1428, o confirmare a unor privilegii mai vechi din vremea regelui Ludovic I (Fermendžin, 1892, p. 127-130; Tăutu, 1966, p. 65-66). Actele papale din anii 1443 şi 1446 au confirmat privilegii deja dobândite de franciscanii din spaţiul Dunării de Jos apusene (Fermendžin, 1892, p. 139-140; 288). Se cuvin menţionate, la sfârşitul veacului al XV-lea, intrarea în confraternitatea ordinului minorit a unor reprezentanţi ai elitelor româneşti din zona Caransebeşului. Se remarcă în această privinţă familiile nobile româneşti Măcicaş şi Mâtnic, din sânul cărora intra în mănăstirea franciscană Iacob de Măcicaş şi soţia sa Ana în anul 1455, Doroteea de Mâtnic cu fiii şi fiica sa fiind primiţi în anul 1490 (Pesty, Szöreny, III, 1878, p. 70, 104-105). Mormintele, amenajate în criptele bisericii conventului franciscan din Caransebeş, cu inventar funerar deosebit, cu podoabe din aur şi argint, au aparţinut fără îndoială nobililor români din district care adoptaseră catolicismul spre finele veacului al XIV-lea (Ţeicu, 2003, p.75).

Conventul franciscan din Caransebeş, cu un număr de 11 călugări în anul 1535, ajunge în custodia Ineului (Karácsonyi, 1927, p. 89; Rusu, 2000, p. 87). Documente din 1553 şi 1558 au înscris pe Martin din Aiud şi respectiv Ladislau din Chomorkan în funcţia de guardianus a conventului din Caransebeş (Bunitay, Karácsony, Rapaics, 1904, p. 476, 523-524). Mănăstirea a fost desfiinţată conform tradiţiei locale în anul 1558 (Lupşa, 1929, p. 69; Cotoşman, 1941, p. 13-14; Rusu, 2000, p. 87; Koszta, 2000, p. 66-67; Radosav, 2003, p. p. 55-56).
România, *Caransebeş*, j. Caraş-Severin

CEBZA
Mănăstirea *Sfântul Ioan*

Mănăstirea Cebza, din apropiere de Ciacova, se afla pe unul din braţele meandrate ale Timişului. Biserica actuală, un monument din lemn, a fost ridicată cel mai devreme la finele veacului al XVIII-lea (Miloia, 1931, p. 121-123; Vlăduceanu, 1947, p.59 şi urm; Mureşianu, 1976, p. 125-128). Documentele fiscale turceşti au consemnat în anul 1579 mănăstirea Cebza, cu hramul *Sfântul Ioan* (Engel, 1996, p.134). Se pot emite doar supoziţii cu privire la localizarea mănăstirii medievale bazate pe tradiţie, care identifică undeva, în preajma izvorului actual al mănăstirii Cebza, vechiul aşezământ (Mureşianu, 1976,

p.125). Înmormântările actuale din cimitirul satului Cebza, făcute foarte aproape de bisericuţa din lemn, nu îngăduie o cercetare arheologică, aşa cum am constatat în cercetările de teren din anul 2004. Satul Cebza a fost consemnat între anii 1554-1579 în aceleaşi surse otomane (Engel, 1996, p. 42). Documentele papale din anii 1333-1335 dovedesc existenţa la Cebza a unei parohii catolice, pustiită probabil în incursiunile turceşti din veacul al XV-lea (Borovszki, *Temes*, p. 285).
România, *Cebza*, j. Timiş

CENAD
Mănăstirea „*Sfântul Ioan Botezătorul*"

1. Aşezată pe malul Mureşului, cetatea *Morisena* era, la finele veacului al X-lea şi către prima jumătate a veacului al XI-lea, reşedinţa puternicului feudal Ahtum. După botezul său de la Vidin el a adus călugări „greci" cu stareţ, pe care i-a aşezat în mănăstirea ridicată de el închinată *Sfântului Ioan Botezătorul* (*accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore Beati Johannis Baptiste, constituens in eadem abbatem cum monachis Grecis iuxa ordinem et ritum ipsorum* (SRH, II, p. 490). Mănăstirea de rit grecesc de la Cenad a fost ridicată de Ahtum probabil în jurul Anului O MIE. În urma conflictului cu regele Ştefan I el a fost învins de Chanadinus, care apoi a întemeiat mănăstirea de la Oroszlanos, unde a mutat călugării şi abatele mănăstirii din Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 850). Biserica, închinată Sfântului *Ioan Botezătorul*, a fost consemnată în două documente. Biserica mănăstirii lui Ahtum a devenit după instalarea lui Gerard la Cenad în 1030 cea dintâi biserică episcopală până la ridicarea pe malul Mureşului a noi biserici episcopale închinate *Sfântului Gheorghe. „*Iar episcopul sfătuindu-se cu comitele Chanadin mută pe acel stareţ grec cu monahii săi la Oroszlamos şi dădu mănăstirea lor episcopului şi fraţilor ce erau cu el, care locuiră acolo până ce fu gata mănăstirea fericitului mucenic Gheorghe*"* (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 47). Două documente papale târzii din anul 1433 oferă o informaţie importantă despre soarta celei dintâi biserici a Cenadului. Actul papal din 7 februarie 1433 făcea referire la un „*capellam S. Ladislai regis supra capellam S. Johannis baptistae in civitate Cenadiensis in corporatam*" (Lukcsics, II, 1938, p. 70). Documentul papal din 14 iulie 1433 vine să nuanţeze această informaţie precizând că „*Gregorii Petri, clerici Cenadiensis diocesis et rectoris capellae S. Ladislai sitae in ecclesia parochiali S. Johannis Baptiste*" (Lukcsics, II, 1938, p. 106). Planul acestei biserici şi poziţia ei în ansamblul topografiei ecleziastice a cetăţii Cenadului îl cunoaştem graţie unei hărţi din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, ce o vom discuta mai jos.

2. *Abaţia Sfintei Fecioare Maria*

Episcopul Gerard, după aşezarea sa în scaunul episcopal, a fondat mănăstirea închinată *Fecioarei Maria*, cu gândul de a-i sluji drept loc de

mormânt. Ea a fost ridicată însă cu sprijin material şi pecuniar oferit de regele Ştefan şi regina Gisela (SRH, II, p. 500-504). Din acest punct de vedere este socotită printre mănăstirile benedictine de fundaţie regală din Regatul arpadian (Hervay, 2001, p. 485; Koszta, 2000, p. 52 a sugerat faptul că Gerard s-a substituit regalităţii în zona Văii Mureşului în ceea ce priveşte fondarea mănăstirilor benedictine). Aceasta s-a aflat în imediata vecinătate a vechii mănăstiri greceşti închinată *Sfântului Ioan Botezătorul*, după cum sugerează textul Legendei Major („*Monasterium Beate Virginis in cotiquo ecclesie Sancti Johannis Baptiste pro sua sepultura similiter consumasset.*" SRH, II, p. 498, 501). Există extrem de puţine informaţii despre viaţa acestei mănăstiri benedictine, fondată într-adevăr într-un oraş, până în anul 1493 când biserica şi mănăstirea au fost cedate de papa Alexandru al VI-lea franciscanilor (Juhász, 1927, p. 35-36; Hervay, 2001, p. 486). Documentele papale din anii 1334-1335 l-au menţionat pe Nicolaus, abatele mănăstirii, care a plătit dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 222, 230, 247). Biserica a primit în anul 1361 importante donaţii şi a suferit lucrări de extindere, susţinute de regina văduvă a lui Carol Robert. Documentele din anii 1397 şi 1464 au consemnat-o între abaţiile benedictine fondate de regalitatea arpadiană (Hervay, 2001, p. 485-486). Documentele din veacul al XIV-lea amintesc, uneori, abaţia sub numele *Sfântului Gerard*, în listele papale din 1333 este consemnat „*Nicolaus abbas Sancti Gerardi martiris*" (Juhász, 1927, p. 31).

Un plan al Cenadului realizat, probabil, cândva între anii 1701 şi 1741, recent identificat şi publicat de Suzana Heitel aduce elemente noi privind topografia oraşului medieval. Documentul cartografic este extrem de preţios din punctul de vedere al arhitecturii ecleziastice pentru că el redă, până la detaliu, planul a două biserici din colţul nord-vestic al incintei cetăţii medievale (Heitel, 2005, p. 17). Cele două biserici au fost identificate în fapt cu ruinele bisericii mănăstirii lui Ahtum şi ale abaţiei *Sfânta Maria*, ridicată de Gerard în apropierea acesteia (Heitel, 2005, p. 13).

Conform acestei hărţi biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* a avut planul unui dreptunghi, în interiorul căruia s-a delimitat structural monumentul prin îngroşări şi retrageri ale zidurilor spaţiul estic fiind închis printr-o absidă poligonală cu cinci laturi (Fig. 1). În imediata vecinătate a acesteia este realizat planul unei alte biserici, cu o structură simplă, formată dintr-o navă dreptunghiulară şi un cor alungit, uşor decroşat faţă de zidurile laterale ale navei (Fig. 1). Pe toată lungimea laturii sudice a corului apare desenat conturul a două încăperi. Pe flancul sudic al acestei biserici se desfăşoară o incintă de ziduri ce au fost identificate cu corpul mănăstirii. Zidurile de incintă se află pe latura sudică şi sunt dispuse în imediata vecinătate a celei de-a doua biserici din incinta bisericii (Heitel, 2005, p. 14).

Planul celor două biserici poziţionează şi relaţia topografică în care se găseau în veacul al XI-lea la Cenad biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* şi biserica mănăstirii închinate *Fecioarei Maria*. Se confirmă în acest fel

informaţia cunoscută până acum din *Legenda Major*. În ceea ce priveşte planul bisericii lui Ahtum el a fost raportat la ambianţa artei bulgare a veacului al X-lea (Heitel, 2005, p. 17). Sigur el a suferit însă modificări în cursul veacului al XIV-lea ori al XV-lea, după cum se observă pe spaţiul vestic al acestuia unde au fost ridicate două capele. Raportul din 1868 menţionează descoperirea unui sarcofag din piatră, având sculptată pe una din laturi o cruce bizantină, fragmente arhitectonice de la monumentele romane şi gotice, urmele a două fântâni, un apeduct lucrat din cărămidă, morminte, o construcţie de formă pătrată socotită drept resturile unui baptisteriu. K. David a propus identificarea urmelor bisericii *Sfântul Ioan Botezătorul* din sec. al X-lea, a navei unei biserici din sec. XIII şi a unui moment din sec. XV (David, 1974, p. 14-15, fig. 2). România, *Cenad*, (Csanad), j. Timiş.

CHERY

Conventul *Sfânta Fecioară Maria*

Conventul franciscanilor observanţi de la Chery a fost fondat de regele Ludovic I, probabil în anul 1366, în contextul politicii confesionale promovată de acesta. El a făcut parte din custodia Bulgaria, alături de sediile franciscane de la Severin, Orşova, Caransebeş şi Cuieşti aflate sub acelaşi patronaj regal (Tăutu, 1966, p. 66; Koszta, 2000, p. 66). Papa Urban al VI-lea, în anul 1378, a acordat unele privilegii aşezământului (Karácsonyi, 1924, II, p. 25). Documentul regelui Sigismund, din 5 decembrie 1429, confirmă şi lărgeşte privilegiile mănăstirilor franciscane existente în cetăţile de la *Chery*, Orşova, Haţeg şi Caransebeş (Fermendžin, 1892, p. 139-140; Lupşa, 1929, p. 93-96). Mănăstirea apare consemnată şi într-un document papal din 30 septembrie 1433. Regele Matia Corvin, prin actul din 26 iulie 1478, a întărit privilegiile minoriţilor franciscani cu sedii în cetăţile Orşova, Caransebeş, Haţeg şi Chery, pe care le-au dobândit de la regii anteriori (Fermendžin, 1892, p. 289). Conventul franciscan Chery, închinată *Sfintei Fecioare Maria*, a dispărut, probabil, în raidurile turceşti din prima jumătate a secolului al XV-lea (Karácsonyi, 1924, II, p. 25). *Chery* a fost, încă din veacul al XIV-lea, un târg ridicat în jurul unei cetăţi. Documentele papale amintesc aici o parohie catolică, ce făcea parte în anii 1334-1335 din arhidiaconatul de Sebeş (DIR, C, XIV, III, p. 235-243). În veacul următor, în anul 1405, a fost consemnat *civitas Cherii*, în 1453 *oppidum Chery*, şi în anul 1473 *castrum Chery* (Csánki, II, 1894, p. 11). Conventul franciscan a fost ridicat în preajma unei cetăţi, în zona cu populaţie ortodoxă românească de pe cursul inferior al Pogănişului, pentru convertirea căreia avea menirea de a milita. În privinţa localizării cetăţii *Chery* şi implicit a mănăstirii s-au exprimat opinii diverse care au plasat-o la Uliuc, Icloda, Recaş (Csánki, II, 1894, p. 17; Karácsonyi, 1924, p. 25, la Sacoşu Turcesc; Suciu, II, 1968, p. 310 între Recaş şi Berini; Suciu, 1977, p. 57 fără localizare; Milleker, 1915, p. 148; Rusu, 2000, p. 220; aceeaşi localizare la editorii DIR, C, XIV, p. 235). Documentele

otomane din anii 1554-1579 au consemnat aşezările *Čirin şi Istari Čirin*, identificate la Sacoşu Turcesc (Engel, 1996, p. 41).

CUIEŞTI (KÖVESD)

Conventul franciscan Cuieşti a fost amintit în registrele ordinului din anii 1385-1386, între sediile acestuia din custodia Bulgaria, alături de alte *loco* la Severin, Orşova, Caransebeş şi *Chery* (Wadingus, 1932, IX, p. 294-296). El a luat fiinţă, ca şi alte aşezăminte ale franciscanilor observanţi din Banat, cândva, între anii 1368-1369, întemeierea sa fiind legată de crearea Banatului Bulgariei de către Ludovic I. Ţinând seama că domeniul Remetea, al fostului ban al Bulgariei Benedict Himfy, se afla pe hotar cu cetatea Cuieşti, pe cursul mijlociu al Bârzavei, este de presupus chiar o implicare a acestuia în apariţia conventului franciscan în această zonă a Banatului Montan. El a avut misiunea de a converti populaţia ortodoxă din districtele româneşti Cuieşti şi Bârzava, aflate pe cursul mijlociu şi superior al râului. Documentul papal din 30 septembrie 1433 a confirmat privilegiile obţinute de franciscani în acest ţinut bănăţean (Fermendžin, 1892, p. 139-140; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 91). Absenţa mănăstirii din registrele ordinului, după 1478, a dus la concluzia dispariţiei sale în această perioadă (Karácsonyi, 1924, II, p.109; Koszta, 2000, p. 67). Cercetările de teren, derulate cu prilejul săpăturilor la cetatea Cuieşti, din valea Bârzavei, nu au condus la identificarea acesteia. Sigur trebuie localizată în apropierea cetăţii Cuieşti, deoarece tradiţia locală amintea *Dealul Cetăţii* de la Bocşa, la sfârşitul secolului al XIX-lea, şi sub numele *Dealul monástirei* (Pesty, *Krassó*, I, p. 65; Ţeicu, 1996, p.21-22, Fig.1; Rusu, 2000, p. 74).
România, *Bocşa*, j. Caraş-Severin

CUSICI (KUSIĆ)

Mănăstirea „*Sfântu Nicolae*”

Mănăstirea Cusici este situată pe cursul inferior al Nerei, pe malul stâng al râului, în timp ce satul omonim se află pe malul drept, actualmente el fiind pe teritoriul Serbiei. La o depărtare de numai 3 km, pe acelaşi mal stâng al Nerei, se află mănăstirea Zlatiţa, ceea ce a provocat uneori confuzie în identificarea celor două mănăstiri medievale.

Documentele turceşti au consemnat, pentru întâia oară în 1556-1557, mănăstirea Cusici, cu hramul „*Sfântu Nicolae*”. Ea a avut la momentul amintit mai sus doi călugări şi un venit impozabil în valoare de 300 de acce (Ziroević, 1984, p. 124). Aceleaşi surse istorice turceşti au avut în evidenţă mănăstirea Cusici din nahia Caraş-Vicinic între anii 1569-1579 (Engel, 1996, p. 82). Satul (*villa Kusac*) a fost consemnat în anul 1349 şi mai apoi în anul 1382 (Pesty, *Krassó*, III, p.162; Györffy, III, 1987, p. 490. Documentele turceşti menţionează satul *Qusik*, în aceeaşi formă ca şi mănăstirea, în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p. 82). În cursul secolului al XVII-lea singurele ştiri consemnate despre mănăstire sunt cele două menţiuni în catastiful de mile din anii 1660 şi 1666

(Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 132). Un document, adesea invocat „Statistica eparhiei Caransebeşului" din 15 ianuarie 1757, aduce dovada că mănăstirea Cusici avea la momentul respectiv o biserică nouă, cu hramul *Naşterea Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu*, şi 15 case de perniavori de curând aşezaţi (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p.238). Aceeaşi sursă istorică, preluând o tradiţie curent întâlnită în mediul monahal din Banat al veacului al XVIII-lea, atribuia ctitoria mănăstirii „*domnilor sârbeşti şi închinată lavrei Studeniţa, fiind adică metoh*". Informaţiile lacunare ale izvoarelor scrise lasă fără răspuns o chestiune extrem de importantă, momentul construirii mănăstirii şi ctitorul acesteia. Szentkláray, deşi atribuia mănăstirea sârbilor din Banat, s-a preocupat numai de istoria ei în secolul al XVIII-lea. (Szentkláray, 1908, p.57). Istoriografia sârbească a adoptat, în genere, tradiţia transmisă de Vichentie Liuştina din mediul monahal sârbesc la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi a atribuit ctitoria mănăstirii lui Iovan Brankovici, în secolul al XV-lea (Liuştina, 1798, p. 9-10: „*mănăstirea Baziaş şi Cusici de vechimi asemănătoare şi de despoţii sârbi ridicate au fost*"); Szentkláray, 1908, p. 57; Radonitch, 1919, p. 110; Kostić, 1930, p. 9; Petković, 1950, p. 164; Radoslavlević, 1993,p. 11).

Cercetările de arheologie medievală la mănăstirea Cusici, din anul 1991, oferă informaţii cu privire la planimetria iniţială a bisericii şi, în acelaşi timp, fixează un reper cronologic relativ cu privire la momentul ridicării mănăstirii medievale. Biserica a avut iniţial un plan triconc, cu dimensiunile interioare de 12,65 m/5,60 m. Structural ea prezenta un plan cu un pronaos dreptunghiular, o navă flancată de două abside semicirculare şi un altar sub forma unei abside alungite cu traseu semicircular (Munteanu, 1997, p. 431-432 plasează zidirea bisericii în veacul al XIV-lea; Jovanović, 2000, p. 83-84; Moisescu, 2001, p. 189-190, Fig.230). Biserica cu plan triconc a mănăstirii Cusici a fost ridicată cândva în jurul anului 1400 (Munteanu, 1997, p. 431-432, plasează zidirea bisericii în veacul al XIV-lea; Moisescu, 2001, p.190). Biserica actuală a mănăstirii, construită în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, a suprapus, în parte, vechile fundaţii. Ea a fost construită nu cu multă vreme înainte de anul 1751, de către „obercnezul" din Cusici Vukmir Nikolici. (Szentkláray, 1908, p. 57; Meteş, 1936, p. 204; Petković, 1950, p. 164). Planul bisericii actuale este alcătuit dintr-o navă flancată, pe laturile de nord şi sud, de două mici abside dreptunghiulare. Altarul, sub forma unei abside alungite de formă pentagonală, delimitează spaţiul estic al bisericii. Structural, biserica mănăstirii Cusici din veacul al XVIII-lea se leagă de monumentele cu plan în formă de „cruce cu braţe libere" din arhitectura sârbească medievală (Ţeicu, 2002, p. 98 unde am făcut cuvenitele rectificări cu privire la o încadrare timpurie, în secolul al XV-lea, a bisericii actuale; în *Banatul Montan în Evul Mediu*, p. 184). Reparaţii recente la biserica mănăstirii Cusici au compromis definitiv fundaţiile bisericii cu plan triconc de la începutul secolului al XV-lea. Se cuvin reliefate două chestiuni esenţiale legate de apariţia acestui micuţ lăcaş de cult bănăţean: pe de o parte, el jalonează difuzarea planului triconc în spaţiul bănăţean, în jurul

anului 1400, pe de altă parte apariţia sa trebuie judecată în contextul general al situaţiei etno - demografice a Banatului de sud la sfârşitul veacului al XIV-lea şi începutul veacului al XV-lea. Satul Cusici, cu cnezii români atestaţi în actul din 1349, s-a aflat în stăpânirea familiei nobiliare Jank, implicată în 1383 într-un conflict patrimonial pe moşia Valea (Woya) din vecinătate, de pe valea Caraşului. Moşia *Valea* şi *Dragolyotch* au ajuns în anul 1431 în stăpânirea lui Gheorghe Brancović, alături de cetatea *Ersumlio* pe care o ia stăpânire înainte de 1448. (Pesty, 1877, p. 54).

Stăpânirile lui Brankovici în zona văii Caraşului ar putea explica ctitorirea unor mănăstiri în acest spaţiu înaintea mijlocului veacului al XV-lea. În contextul lacunar al izvoarelor rămâne dificil de precizat dacă mănăstirile Cusici şi Zlatiţa au fost ridicate în aceeaşi perioadă, în prima jumătate a veacului al XV-lea ori la intervale foarte apropiate şi de către acelaşi ctitor din familia Brankovici, sau mănăstirea Cusici a fost ctitorită de către o altă familie nobilă din Banat.

România, c. *Zlatiţa*, j. Caraş-Severin

Abaţia EPERIES

Un document târziu din anul 1405 făcea o referire la un act din anul 1177 privind pământurile abatelui de *Eperyes*, aflate lângă Mureş (Csánki, I, 1890, p. 769; Györffy, I^3, 1987, p. 175). Biserica mănăstirii apare consemnată într-un act din 1219 (*ecclesia de Eperies*), iar abatele de *Apries* în anul 1230, aflat la Pannonhalma, a confirmat cu pecetea mănăstirii un act ce a determinat de altfel înscrierea acestei abaţii în şirul abaţiilor benedictine (Karácsonyi, 1905, p. 76; Juhász, 1927, p. 51; Hervay, 2001, p. 488). Documentul regelui Andrei al II-lea din 1233 a conferit abaţiei de Eperies dreptul la 3000 de bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 267). S-a presupus, datorită absenţei informaţiilor documentare ulterioare, că invazia tătară din 1241 a distrus abaţia definitiv. Numele aşezării provine din *földieper*, ori din varianta acestuia *eperj* (căpşună), întâlnită de altfel în numele unor aşezări Eperies din apropiere de Gyula ori Pâncota (Blazovich, 1996, p. 97-98). Pornind de la informaţiile din scrisoarea regelui Bela al III-lea din 1177 şi ţinând seama de ordinea în care sunt înşiruite mănăstirile benedictine de pe Valea Mureşului, în cunoscuta diplomă a sării a regelui Andrei al II-lea din 1233, Karácsonyi ajunge la concluzia că abaţia benedictină Eperies trebuie localizată între Bulci şi Lipova, la Chelmac (Karácsonyi, 1883, p. 154-163; Idem, 1905, p. 76-77). La nord de Chelmac, în locul numit *Cetate*, pe un vechi braţ al Mureşului, se păstrează ruinele impresionante care au fost identificate cu zidurile mănăstirii Eperies, peste care apoi s-a ridicat o cetate (Karácsonyi, 1905, p. 77). Opinia sa a fost împărtăşită în unanimitate în istoriografie (Györffy, I^3, 1987, p. 175; Juhász, 1927, p. 51, Abb. 12, 13 cu ruinele de la Chelmac; Rusu, 2000, p. 101; Rusu , Hurezan, 2000, p. 172; Heitel, 2001, p. 271; Hervay, 2001, p. 488). Marky Sandor a realizat, de altfel, la finele veacului al XIX-lea o descriere a ruinelor de ziduri de la

Chelmac, pe care le atribuie unei fortificaţii târzii din sec. XVI (Márki, I, 1892, p. 112-113; 199-200). În cursul anului 2004 am derulat o cercetare la Chelmac - *Cetate*, unde o vegetaţie abundentă acoperea complet zidurile masive pe o suprafaţă de aproape o jumătate de hectar. Zidurile, păstrate numai până la înălţimea de 3,70 m, au grosimi de 3,20 m. S-au degajat ferestre de tragere, amplasate la două din zidurile păstrate, ceea ce dovedeşte o dată în plus că ruinele de la Chelmac – *Cetate*, care s-au păstrat până acum, aparţin unei fortificaţii din sec. XV-XVI. Un plan realizat de Marsigli în anul 1697 prezintă cetatea Eperies cu plan triunghiular (Sebestyen, 1984, p. 49). Ruinele abaţiei s-au aflat la circa 1 km sud de fortificaţie, în intravilanul actual al Chelmacului, fiind în bună parte acoperite de casele şi grădinile din zona de sud-vest a satului. Aici s-au găsit ziduri din cărămidă pusă în cant, fragmente arhitectonice şi chiar podoabe din aur (Ţeicu, 2005, p. 123).
România, *Chelmac*, c. Conop, j. Arad

ERDSUMLYO – vezi Vršac

ERMEN

Aşezările *Nag Ermen şi Kis Ermen*, cunoscute documentar din anul 1323 s-au aflat pe valea Bârzavei, undeva între Ferendia şi Şemlacu Mare (Györffy, III, 1987, p. 481-482). Familia nobiliară Himfy, cu mari domenii pe cursul mijlociu al Bârzavei şi Pogănişului a întemeiat aici un convent franciscan în anul 1366, foarte probabil odată cu cel de la Cuieşti (Bocşa), Káracsony, II, p. 43-44.

FELNAC

Mănăstirea *Sfântul Nicolae*

Un document târziu din 1625 aduce mărturie despre o mănăstire ortodoxă închinată *Sfântului Nicolae*. Aşezământul monahal de pe malul Mureşului ar trebui să fie anterior momentului atestării sale documentare, probabil din veacul al XV-lea (Hadrovics, 1947, p. 115, nota 5 trimite la un document publicat în *Letopis Matice Srpske*, t, 158, 1889, p. 235).

Felnacul a intrat în stăpânirea familiei nobiliare sârbeşti Jakšić la începutul anului 1478 care a fost reconfirmată printr-o nouă diplomă în decembrie 1491 (Haţegan , 1995, p. 85-86). Este foarte posibil ca mănăstirea închinată *Sfântului Nicolae* să fi fost ctitorită de nobilii sârbi Jakšić.
România, Felnac, j. Arad

FRUMUŞENI – vezi Bizere

GALAD

Mănăstirea Galad face parte din grupa celor 12 mănăstiri medievale din dioceza Cenadului, al căror hram, patronat şi ordin au rămas necunoscute (Juhász, 1927, p. 164). O parte din aceste aşezăminte îşi au începuturile în

perioada de influenţă bizantină în regiunea Dunării de Jos apusene din secolele XI-XII, când au funcţionat aici structuri ecleziastice ale bisericii orientale (Gyóni, 1947, p. 45-49; Tăutu, 1965, p. 49 şi urm.; Moravcsik, 1978, p. 114-115). Izvoarele istorice lasă în zona de umbră momentul construcţiei şi o bună perioadă din istoria mănăstirii *Galad,* sau poate *Glad*, al cărei nume trimite la ducele bănăţean Glad din veacul al X-lea. Cercetări arheologice viitoare vor putea confirma dacă mănăstirea Galad poate fi plasată, alături de mănăstirea Orozlanos şi mănăstirea *Sfântul Ioan Botezătorul* din Cenad, în rândul aşezămintelor monahale de tradiţie bizantină din spaţiul Banatului şi ajunse ulterior în sec. XII-XIII, abaţii latine (Juhász, 1927, p. 165-169, cu discuţia despre mănăstirile greceşti; Moravcsik, 1970, p. 115; Suciu, 1977, p. 44). Mănăstirea Galad a devenit, cu siguranţă, în cursul veacului al XIII-lea o abaţie a unui ordin catolic. Actul din 29 iulie 1405 aminteşte moşia *Galad*, alături de o alta numită *Wanhalm*, aflate în dispută între nobilii din Beregsău şi vicecomitele de Beče (Pesty, III, 1882, p. 249-250). *Galadmonastara* şi aşezarea *Rewgalad* apar menţionate într-un document din anul 1462, iar un *castellum* aflat acolo este menţionat în anul 1469 (Csánki, II, 1894, p. 13, 38).

Abaţia dispărută Galad a fost localizată în preajma oraşului Kikinda. Toponimul *Galadska* din hotarul dintre Bašahid şi Topolya perpetuează amintirea mănăstirii Galad (Csánki, II, 1894, p. 38; Milleker, 1915, p. 9; Ortvay, 1892, p. 433; Juhász, 1927, p. 169; Romhány, 2000, p. 26).

Cercetările lui Milorad Girić au adus câteva informaţii privitoare la topografia arheologică a zonei. În hotarul aşezării Novo Miloševo, la 12 km sud de Kikinda, a identificat planul unei fortificaţii medievale şi locaţia unei biserici şi necropole (Girić, 1996, p. 146-147). Ele sunt amplasate pe un braţ al pârâului Galadska în locul numit *Galad Grad*. Locaţia mănăstirii medievale a rămas încă să fie stabilită.

Serbia, *Novo Miloševo*

GĂTAIA

Aşezarea Gătaia era situată pe cursul mijlociu al Bârzavei, nu departe de cetatea de la *Mezeusumlov* (Györffy, III, 1987, p. 483). În această zonă a funcţionat, începând cu mijlocul veacului al XIV-lea, o mănăstire a *Ordinului paulin*, un ordin ce promova iniţial sihăstria (Koszta, 2000, p. 62). O incursiune turcească din anul 1392 a provocat mari distrugeri la cele două mănăstiri ale paulinilor de la Gătaia şi Boldogkö, dintre Timişuri (Györffy, III, 1987, p.483). Aşezământul de la Gătaia s-a refăcut, după cum sugerează un act de donaţie, referitor la o moară din anul 1411, făcut paulinilor de banul de Maciova. (Oltvany, 1888, p. 108-109). Ea a dispărut, probabil după anul 1522, când era menţionată încă la Gătaia prezenţa ordinului paulin (Oltvany, 1888, p. 109). A fost identificată greşit cu ruinele bisericilor şi cetăţii de pe dealul Şumig de la Şemlacu Mare. Romhány, 2000, p. 26

România, *Gătaia*, j. Timiş

GILAD

Sursele fiscale otomane menţionează această mănăstire între anii 1569-1579 în nahia Timişoara (Engel, 1996, p.56). Nu cunoaştem hramul şi ctitorii acestui aşezământ monahal, care a rămas în zona crepusculară a istoriei medievale. A fost localizată undeva pe valea Beregsăului, la sud-vest de Cerneteaz şi Pişchia (Engel, 1996, p.56).

GOSKOLNAC

Goskolnač monastir este cunoscută din defterul din anul 1579. (Engel, 1996, p. 79; Ziroević, 1984, p. 124). Ea se afla în structura administrativă a nahiei Vârşeţului (Şemliug). Grafia numelui, dificil de citit, a provocat unele ezitări în privinţa localizării, Engel bunăoară, a localizat-o la Comorâşte, pe valea Ciornovăţului, în timp ce Ziroević, o plasa la Coştei (Kuštili). Satul Coştei este consemnat în deftere în anii 1554-1579 sub forma Coştei/ Kuštili (Engel, 1996, p.82; Rusu, 2000, p. 119 acceptă localizarea propusă de Engel la Comorâşte pe valea Ciornovăţului). Cercetările noastre de teren din noiembrie 2004 la Coştei n-au identificat locaţia unei mănăstiri în zonă, unde, de altfel, nici toponimia şi nici tradiţia istorică nu perpetuează amintirea acesteia.
Serbia, *Coştei* (Kuštili)

HARAM

Cetatea Haram se află la un vechi vad al Dunării, aproape de vărsarea Nerei în fluviu, de unde porneau importante şi străvechi drumuri spre nordul Banatului (Györffy, III, 1987, p.489). Numele aşezării de origine veche slavă „hramu" indică prezenţa unui aşezământ ecleziastic în acest spaţiu, ce a funcţionat, probabil, în sec. XI-XII odată cu stabilirea frontierei bizantine pe linia Dunării. Documentele papale din anii 1333-1335 au consemnat aici o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Caraş.

Conventul franciscanilor observanţi apare în registrele ordinului din anul 1385, în custodia Cuvin. (Karácsonyi, II, 1927, p. 73; Waddingus, 1932, IX, p. 295-296). În aceeaşi custodie mai existau aşezăminte (*loco*) la Cuvin şi *Armeniş* acesta din urmă situat de-a lungul drumului spre Haram. (Györffy, III, 1987, p. 318, 488; Papacostea, 1988, p. 209; Achim, 1997, p. 399). Prezenţa unui aşezământ franciscan la Haram, în zona de sud a comitatului Caraş, o zonă cu populaţie românească, a avut evidente rosturi misionare în blocul ortodox din spaţiul sud bănăţean, mărturisite dealtminteri explicit în documentele privilegiale ale vicariatului Bosniei din 1 iulie 1373 şi în cel din 30 septembrie 1433 (Tăutu, 1966, p. 154-155; Fermendžin, 1892, p. 139-140).

Geneza aşezământului franciscan de la Haram se leagă nemijlocit de crearea Banatului Bulgariei în anul 1365, perioadă în care trebuie plasată de altfel şi apariţia sa (Karácsonyi, II, 1924, p. 73). Mănăstirea franciscanilor observanţi din Haram a fost, foarte probabil, patronată de regele Ludovic I, care

a ridicat şi alte aşezăminte franciscane în cadrul politicii sale confesionale de sprijinire a minoriţilor în Banatul de sud (Koszta, 2000, p. 66). Se cunosc extrem de puţine informaţii despre activitatea sa în cursul veacului al XV-lea. Actul papal din 30 septembrie 1433 menţionează conventul alături de alte centre franciscane din sudul Banatului (Fermendžin, 1892, p. 139-140; Hurmuzaki, I,2, 1890, p. 575-580). A fost distrusă de turci după ocuparea în anul 1458 a cetăţii Semendria. (Karácsonyi, II, 1924, p. 73; Ţeicu, 1998, p.336; Engel, 1996, p.62; Romhány, 2000, p. 30).
Serbia, *Stara Palanka*

HODOS
Abaţia *Sfântul Apostol Petru*

Un privilegiu al regelui Bela III din anul 1177, cunoscut dintr-un document din 1405, aminteşte de pământurile mănăstirii Hodos, de la malul Mureşului (Ortvay, 1896, p.355. *terra ecclesiae de Hodust*). Abaţia a beneficiat în anul 1233, alături de alte mănăstiri mureşene, de o danie regală de o mie de bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 268 „*biserica din Zadust o mie*). Cunoaştem dintr-un act din 1278 că mănăstirea Hodos era închinată *Sfântului Apostol Petru* şi era patronată de Paul, banul Severinului (Györffy, I[3], 1987, p. 178). Datorită faptului că spre sfârşitul veacului al XIII-lea, într-un act din 1293, apare numai moşia *Hudusmonostura*, s-a presupus că abaţia a fost distrusă probabil în timpul revoltelor cumane (Juhász, 1927, p.221; Rusu, 2000, p.78). Mănăstirea s-a aflat pe malul Mureşului, în hotarul satului actual Bodrogu Vechi. Presupusa filiaţie între abaţia HODOS din veacul al XII-lea şi mănăstirea Hodos - Bodrog din veacul al XV-lea a fost discutată şi delimitată încă de Szentkláray (Szentkláray, 1908, p.24; Juhász, 1927, p.206; Karácsonyi, 1905, p. 82; Györffy, I[3], 1978, p. 178; Kováts, 1907, p. 72; Hervay 2001, p. 544 înscrisă în rândul aşezărilor benedictine din Ungaria, însă în categoria locurilor cu mănăstiri fără atestări ale călugărilor ori abatelui).
România, *Bodrogu Vechi*, j. Arad

HODOS-BODROG
Mănăstirea „*Adormirea Maicii Domnului*”

Mănăstirea ortodoxă Hodos - Bodrog este situată actualmente pe malul stâng al Mureşului, între satele Felnac şi Zădăreni, la Bodrogul Nou. Iniţial ea se găsea pe un grind al Mureşului, până la inundaţiile din 1843, când a fost regularizat cursul râului. (Meteş, 1936, p.182; Rusu, 2000, p.74). În mod constant în istoriografie s-a căutat o apropiere şi s-au făcut eforturi de a demonstra o translaţie directă de la abaţia catolică din sec. XII-XIII la mănăstirea ortodoxă din secolul al XV-lea de la Hodos - Bodrog (Karácsonyi,

1905, p. 77-83; Szentkláray, 1908, p.25; Meteş, 1936, p. 182; Petković, 1950, p. 341; Ziroevć, 1984, p. 199). Este chestiune deja acceptată că la Bodrog, pe malul Mureşului, au existat două mănăstiri, între care nu se pot face apropieri cronologice şi confesionale.

Biserica mănăstirii Hodos - Bodrog este un monument cu plan triconc, care a fost ridicată în prima jumătate a veacului al XV-lea (Popa, 1989a, p. 229; Rusu, 2000, p.76; Moisescu, 2001, p. 188). Monumentul, ce a supravieţuit vicisitudinilor istorice neafectat ori transformat, reflectă acumulările şi nuanţările suferite de acest tip de biserică, pornit din şcoala sârbească de arhitectură de pe valea Moravei în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, în spaţiul bănăţean şi muntean. Monumentul evidenţiază o dezvoltare a spaţiilor aproape simetrică spre răsărit şi vest. Astfel, lipsită de pronaos, ea prezintă o navă mult alungită ce măsoară 6,80/5,80 m, flancată de cele două abside laterale cu plan circular la interior şi poligonal în afară. Braţul estic al triconcului este mult alungit, închis, cu o absidă semicirculară la interior şi poligonală la exterior (Fig. 11B). Ea are apropieri tipologice evidente cu mănăstirea Bezdin. Turla, ce încununează nava, are un tambur octogonal în secţiune exterioară şi circular la interior, fiind susţinută de cele două perechi de pilaştri care flanchează absidele laterale (Fig. 18). Tradiţia sârbească, preluată în istoriografie, atribuie ctitoria acestei mănăstiri nobilului sârb Dimitrie Jaksić în anul 1498 (Szentkláray, 1908, p.25; Jovanović, 2000, p.146; Petković, 1950, p. 341). Documentele otomane din 1567 au însemnat la mănăstirea Hodos pe călugării George şi Toader (Káldy, 1982, p. 138).

Conscripţia mănăstirilor bănăţene din anul 1775 marchează, la rubrica privitoare la vechimea mănăstirii Hodoş, epoca lui Sigismund de Luxemburg (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.344). Informaţiile istorice sumare lasă deschisă discuţia cu privire la ctitorul mănăstirii Hodoş - Bodrog din prima jumătate a veacului al XV-lea (Rusu, 2000, p.77; Meteş, 1936, p.182; Suciu, 1977, p.47; Ştefănescu, 1981, p.34; Ştefănescu, 1981, p. 82).

România, *Bodrogu Vechi*, j. Arad

IGRIŞ

Abaţia *Sfânta Fecioară Maria*

Puţine abaţii catolice din spaţiul bănăţean au preocupat într-o măsură atât de mare istoriografia multiculturală bănăţeană, precum abaţia cisterciană de la Igriş. Ea a fost o fundaţie a regelui Bella al III-lea care a adus la Igriş, pe malul Mureşului călugări ai ordinului de la Cîteau în anul 1179 (Juhász, 1927, p. 74). Mănăstirea închinată *Sfintei Fecioare Maria* a fost profund implicată în viaţa bisericească din dioceza Cenadului dar şi în probleme patrimoniale ale unor biserici şi mănăstiri din spaţiile învecinate. Documente din anii 1205-1207, precum şi din perioada 1213-1220, arată pe abaţii şi conventul mănăstirii angajaţi în soluţionarea unor chestiuni civile sau ecleziastice (Györffy, I^3, p. 855). Ea s-a bucurat de atenţia specială a regelui Emeric, dar îndeosebi a lui

Andrei al II-lea (1205-1235). Diploma papală din 2 aprilie 1224 întăreşte schimbul de moşii făcut între abatele şi conventul de Igriş al ordinului cistercit, pe de o parte, şi regele Andrei al II-lea pe de altă parte (DIR, C, I, 1075-1250, p. 202-203).

Mănăstirii din Igriş îi revenea, în urma decretului regal din 1233, un timin, adică 10.000 de bolovani de sare, ceea ce denotă, o dată în plus, importanţa acordată de regii arpadieni aşezământului cistercian (DIR, C,I, p.267). Ea a avut vase pentru plutăritul sării pe Mureş, care aveau dreptul să facă trei drumuri pe an, dus întors, fără să plătească vamă (DIR, C, I, 1070-1250, p.241-242).

Papa Honoriu, solicită în aceeaşi zi de 2 aprilie 1224, printr-un act, protecţia regală asupra mănăstirii cisterciene de la Igriş, atacată frecvent în acea perioadă (DIR, C, I, 1075-1250, p.203). De altminteri regele Andrei al II-lea a construit o biserică în abaţie, în care a fost înmormântată soţia sa Iolanda de Courtenay în anul 1233, el însuşi fiind îngropat tot acolo în anul 1235 (Juhász, 1927, p.76-77).

Regele Bela al IV-lea (1235-1270), imediat după urcarea pe tron, a încercat să recupereze o parte din proprietăţile donate de tatăl său, ceea ce a provocat nemulţumiri în sânul bisericii. Călugării de la Igriş, împreună cu alţi abaţi ai Ordinului cistercit se plâng papei Grigore în această chestiune, care-l îndeamnă pe rege, în iunie 1236, să menţină donaţiile făcute (DIR, I,C, 1075-1250, p. 291). Invazia mongolă din 1241 n-a ocolit mănăstirea de la Igriş, care a fost supusă asediului, cucerită şi distrusă. „Mănăstirea Egres a ordinului Cistercens în care se strânseseră ca într-o fortăreaţă întărită soldaţi şi multe doamne…. au asediat numitul claustru sau mănăstire Egres, aşezând în faţă multe maşini de război" (*Rogerius*, XXXVII; IIR, p. 91-92. Mormintele regale au fost distruse cu prilejul devastării şi incendierii mănăstirii. A fost refăcută cu sprijin regal, dar a fost din nou atacată de cumanii revoltaţi în anul 1279 (Juhász, 1927, p. 79). Documente din veacul al XIV-lea menţionează abaţii mănăstirii din Igriş şi problemele cu care se confruntă. Ea a avut la un moment dat, în anul 1357, un număr de numai şase călugări (Juhász, I, 1927, p. 82 şi nota 14). În cursul veacului al XV-lea abaţia s-a confruntat cu probleme materiale şi cu un număr tot mai restrâns de vieţuitori. Abatele Martin al abaţiei cisterciene *Sfânta Maria* de la Igriş, într-o plângere adresată papei în 8 noiembrie 1499, arată că mănăstirea este părăsită de călugări şi lipsită total de bunuri (Juhász, 1927, p. 85 şi nota 30 cu documentul). Ruinele mănăstirii sunt în parte distruse de apele Mureşului, iar altele sunt acoperite de satul modern. În anul 1870 s-au executat săpături arheologice ce au identificat ruinele bisericii pe o lungime de 500 de paşi, urme de ziduri, stâlpi şi fragmente arhitectonice de la bolţile navei (David, 1974, p. 33; Rusu, 2000, p. 153). România, *Igriş*, j. Timiş

ISOU

Acest aşezământ catolic din valea Mureşului apare în conul de lumină al istoriei o singură dată în anul 1233. Cunoscuta diplomă a regelui Andrei al II-lea din septembrie 1233, care reglementa între altele implicarea bisericilor în comerţul cu sare, menţionau mănăstirea Isou (*ecclesia de Isou*; Knauz, I, 1870, p. 294; DIR,C, XI-XII-XIII,1, p. 268). Ea avea dreptul, conform privilegiului regal, la o mie de bolovani de sare. Ruinată, probabil la invazia tătară din 1241, ea a fost abandonată cu timpul. Nu se cunoaşte locul ruinelor mănăstirii, ordinul căreia a aparţinut şi nici cine a patronat-o. A fost localizată în geografiile istorice pe malul stâng al Mureşului, undeva la nord-vest de Munar şi Sânpetru German (Karácsonyi, 1905, p. 83, la Pecica; Kováts, 1907, p. 69; Juhász, 1927, p. 202; Koszta, 2000, p. 55). S-a presupus, fără susţinere documentară, că actuala mănăstire Bezdin, de lângă Munar, s-ar fi ridicat pe locul fostei abaţii catolice (Juhász, 1927, p. 203; Meteş, 1936, p. 200; Ilie, 1937, p.17 respinge această identificare; Suciu, 1977, p. 47, o identifică în hotarul localităţii Munar, resping filiaţia între mănăstirea Isou şi mănăstirea Bezdin; Velescu, 1972, p. 50). La nord de mănăstirea Bezdin se afla locul numit *Remetac*, ceea ce poate sugera identificarea acolo a vechii abaţii catolice (Ilieşiu, III, p. 577-578, toponim localizat uneori în hotarul de la Sânpetru German).

IZVIN

Mănăstirea „*Sfântu Ilie*”

Defterele turceşti aveau în evidenţă în nahia Timişoara o mănăstire ortodoxă cu hramul „*Sfântu Ilie*” între anii 1569-1579 (Engel, 1996, p.134). S-a propus localizarea la Izvin a mănăstirii închinată proorocului Ilie. Absenţa altor mărturii despre această mănăstire face dificilă încadrarea ei într-o geografie ecleziastică a Banatului. Dealtminteri, la Izvin a funcţionat o biserică catolică, care a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş în anii 1333-1335. Cercetările noastre de teren n-au identificat urma unor monumente ecleziastice. Toponimia şi tradiţia istorică locală n-au păstrat amintirea acestora.

România, *Izvin*, j. Timiş

ITEBE

Abaţia benedictină se află amplasată pe malul sudic al râului Bega, la nord-est de Becicherecu Mare (azi Zrenjanin, Serbia). Ea se situa pe hotarul care delimita în Evul Mediu comitatele Cuvin (Keve) şi Timiş. Ruinele abaţiei au fost identificate pe un deal situat la nord de actuala aşezare Itebej (Juhász, 1927, p. 153, nota 9). Istoria aşezământului a preocupat în mare măsură istoriografia pozitivistă maghiară, geografia istorică şi ecleziastică a Banatului Medieval (Borovsky *Torontal*, p. 384-385; Ortvay, 1893, p. 434; Milleker, 1915, p. 29). Se întâlnesc însă abordări mai recente la Juhász şi Györffy.

Abaţia apare într-un act din 1219, care dovedeşte apartenenţa ei la ordinul benedictin (*ecclesiam de Withubu nigrorum ordinis monachorum,* Györffy, III, 1987, p. 316).

Călugării negri de la Itebe au fost implicaţi, în timpul domniei regelui Andrei al II-lea (1205-1235), la turnarea de monede false pentru care au topit vase, cruci şi podoabe în interiorul mănăstirii. Aceste activităţi, derulate în mănăstire, au atras mânia episcopului de Cenad, care a raportat papei scandalul de la abaţia benedictină de la Itebe. Papa Honoriu al III-lea a pus capăt acestei probleme în anul 1221, aducând mănăstirea sub control episcopului Dezideriu al Cenadului, care a înfiinţat aici un capitlu asociat (Györffy, III, 1987, p. 316; Juhász, 1927, p. 155). Documentele amintesc pe Mihai prepozitul de la Itebe, între anii 1233-1239. Mănăstirea se pare că a fost distrusă în atacul mongol care a devastat valea Mureşului în 1242. În cursul veacului al XIV-lea documentele amintesc doar moşia Itebe, la 1319, bunăoară şi biserica parohială de aici în anii 1333-1335 (Györffy, III, 1987, p. 316-317; Hervay, 2001, p. 493).
Serbia, *Srpski Itebej*

JACOBOS MONOSTOR

Mănăstirea este cunoscută dintr-un document din 1579, când a fost consemnată sub această formă în nahia Bečej (Káldy, 2000, p. 175). S-a propus localizarea ei în apropiere de Arača pornind de la toponimul *Jokovas* cunoscut de pe harta lui Mercy din 1761, aflat în apropiere de Beodra (Milleker, 1915, p. 11).

KANISA

Abatele mănăstirii Kanisa apare consemnat într-un act din anul 1237, alături de alţi implicaţi într-un proces de proprietate pentru un pământ *Kenesna* şi lacul *Mirot* (*super terre quantitate in introtnitu Kenesna cum Ticia .. et ultra Ticiam …. et lacu Miroth*; Juhász, 1927, p. 183, nota 6). Documentele ulterioare, din anii 1247 şi 1256, sunt importante pentru că aduc informaţii sigure, care circumscriu mănăstirea Kanisa în cercul de mănăstiri ridicate şi patronate de nobilii de Cenad începând cu veacul al XII-lea. Actul regelui Bela al IV-lea din 17 decembrie 1256, confirmă înţelegerea convenită între cele două ramuri ale nobililor de Cenad (DIR, C, XIII, 2, p. 21-23). Aflăm, din cuprinsul documentului, că au hotărât „*să stăpânească împărţind în două părţi egale între fiii şi nepoţii lui Clemente banul, pe de o parte şi fiii şi nepoţii comitelui Woffa, pe de alta, mănăstirea Kanisa cu satele ce ţin de ea, precum şi altă mănăstire Kemenche, tot împreună cu toate folosinţele sale. Iar mănăstirea numită Oroszlamos a spus să fie comună întregului lor neam*" (DIR, C, XIII, 2, p. 23). La un secol de la prima atestare a abaţiei, în anul 1337, moşiile cu satele, lacurile, morile şi alte bunuri aparţinătoare de mănăstirea Kanisa, Pordeanu şi Oroszlamos ajunse în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoniu, au fost reîmpărţite. Documentul din 11 iunie 1337 confirmă înţelegerea convenită în

această privinţă între arhiepiscopul de Strigoniu şi fiii fraţilor săi, pe de o parte, şi Dionisie împreună cu fiii acestuia pe de altă parte (Ortvay, 1896, p. 50-55). Astfel, partea dinspre miazănoapte a moşiei *Monosturoskanysa* a revenit arhiepiscopului de Strigoniu, cealaltă jumătate dinspre miazăzi a rămas lui Dionisie şi fiilor acestuia, iar „*mănăstirea însăşi, şi dreptul ei de patronat au hotărât să le folosească împreună*" (Ortvay, 1896, p. 55; DIR, C, XIII, 3, p. 415). Mănăstirea Kanisa a supravieţuit invaziei tătare şi conflictelor comune de la sfârşitul veacului al XIII-lea, cum dovedeşte actul de partaj din 1337. Informaţiile sumare ale izvoarelor istorice nu oferă un răspuns cu privire la momentul de început al mănăstirii. Juhász considera că abaţia Kanisa aparţinea probabil benedictinilor, ca majoritatea mănăstirilor ridicate de nobilii din neamul de Cenad (Juhász, 1927, p. 186; Hervay, 2001, p. 532 include Kanija între mănăstirile benedictine „abaţiale", dar a căror apartenenţă la ordin nu este susţinută documentar). Ruinele abaţiei Kanisa se află la sud de Oroszlamos, foarte aproape de Novi Kneževac, pe malul stâng al Tisei, unde locul se numea încă „Monostor" (Csánki, I, 1890, p. 700; Juhász, 1927, p. 182; Borovszky, *Torontal*, p. 59; Györffy, I[3], 1987, p. 860; Romhány, 2000, p. 34).
Milorad Girić a efectuat cercetări pe teren şi a stabilit locaţia mănăstirii în hotarul localităţii Novi Kneževac, în zona *Budžak*. Aici pe malul unui braţ al râului Zlatiţa, pe o movilă ce măsura circa 55 m în diametru a găsit resturi de cărămidă, ţiglă, mortar şi 10 morminte. Pe o hartă a Torontalului în 1896 se afla în această zonă satul *Kanisai monostor* (Girić, 1996, p. 143; Borovszky, *Torontal,* 1912, p. 59, 383). Arheologul N. Stanojev opinia că amplasamentul mănăstirii *Kanija* se aflat ceva mai la sud de locaţia propusă de Girić, pe un spaţiu înconjurat de apa pârâului Zlatiţa (Čemere, 2002, p. 159-160).
Serbia, *Novi Kneževac*

KEMECHE

Ruinele mănăstirii Kemeche se păstrează încă pe malul Mureşului, la circa 11 km în aval de Igriş. Cercetările noastre de teren relevă acum acoperirea ruinelor bisericii, în parte de digul de protecţie al Mureşului, şi de cantonul de supraveghere a apelor. N-a existat o cercetare arheologică, doar săpături sporadice în jurul zidurilor făcute în ultimii ani ai secolului al XIX-lea (Juhász, 1927, p. 196-197 aminteşte de observaţiile şi căutările făcute de funcţionarul de la ape în anul 1898). Fotografiile publicate de Juhász în anul 1927 redau zidurile absidei altarului, cele ale navei centrale şi colateralei stângi încă foarte bine păstrate (Juhász, 1927, abb. 22;23). Cursul Mureşului, aflat mult la nord faţă de poziţia mănăstirii, şi îndiguirile moderne au modificat aspectul zonei. Două cantoane ridicate după 1973 peste ruinele mănăstirii fac dificile eventualele cercetări arheologice, aşa cum am constatat în anul 2004. Informaţiile şi imaginile transmise de Juhász, coroborate cu observaţii de teren din anul 1973 făcute de N. Săcară, ajută la reconstituirea planului bisericii mănăstirii Kemeche. Deşi n-a existat încă o cercetare arheologică sistematică, ruinele

păstrate au îngăduit observaţii asupra planului. Biserica mănăstirii Kemeche a fost o bazilică cu dimensiunile 35 m lungime şi 20,5 m lăţime. Nava centrală, cu o lăţime de 6 m, a fost flancată de cele două colaterale, fiecare cu o lăţime de 4,5 m. Două perechi de stâlpi, cu bazele dreptunghiulare delimitau nava centrală de cele două nave laterale (Fig. 4B) (Juhász, 1927, fig.22,23). S-au putut delimita pe teren traseul absidei centrale, cu plan semicircular, şi cel al absidei nordice, amenajată în structura zidului. Absida centrală a avut lăţimea de 6 m şi o lungime de 7,5 m (Juhász, 1927, abb.22). Două turnuri, cu plan dreptunghiular, se pare, închideau spaţiul vestic al bazilicii. Călugării constructori au ridicat mănăstirea din cărămidă aşezată pe cant şi legată cu mult mortar. Zidurile aveau grosimea de 2 m (Săcară, 1974, p. 168; Juhász, 1927, p. 195). Biserica mănăstirii Kemeche se înscrie tipologic în seria monumentelor romanice din Ungaria şi Transilvania, fiind atribuită perioadei de la sfârşitul veacului al XII-lea şi primele două decenii ale veacului al XIII-lea.

Zidirea mănăstirii se leagă de nobilii din familia de Cenad, cei ce au ridicat şi patronat această abaţie. Dealtminteri actul din 1256 arată explicit apartenenţa mănăstirilor Kemeche, Kanija şi Oroszlanoş la neamul nobililor din Cenad în momentul în care şi-au împărţit bunurile. „*Item monasterium Kanisa cum villis ad se pertinentibus, item aliud monasterium Kemenche vocatum similites cum omnibus utilitatibus ad se pertinentibus in duas partes equales dividendo inter filios et nepotes Kelemenus bani ex una parte et altera inter filios et nepotes comitis Woffa in duos partes equales dimiserunt possidendum*" (DIR, C, XIII, II, p. 496).

Documentul din 17 decembrie 1256 constituie singura menţiune a mănăstirii Kemenche.(DIR, C, XIII, II, p. 21). Sursele istorice ulterioare, din veacul al XIV-lea, au consemnat doar existenţa unei parohii în anii 1333-1335 în preajma unei aşezări rurale (Juhász, 1927, p.196, nota 8; Borovszky, *Torontal*, p. 383; Ortvay, II, 1892, p. 414). Distrugerea mănăstirii a fost pusă pe seama cumanilor, după care a ea n-a mai fost refăcută, deoarece actele de cancelarie din veacul al XIV-lea atestă într-o formă sau alta numai satul *Kemeche* (Györffy, 1987, I[3], p. 860; Juhász, 1927, p. 195; Rusu, 2000a, p. 157; Koszta, 2000, p. 55; Hervay, 2001, p. 544 o include între locurile cu mănăstiri benedictine pentru care nu există atestări documentare de călugări ori abate).

România, *Cenad*, j. Timiş

KOVIN

a. Mănăstirea franciscană

Cuvinul a fost din a doua jumătate a veacului al XIV-lea şi până la cucerirea turcească de la mijlocul secolului al XVI-lea centrul unei custodii a franciscanilor, ce a făcut parte din vicariatul Bosniei. (Karácsonyi, 1924, II p. 109). Apariţia centrului franciscan din Cuvin, alături de cele de la Haram şi Armeniş de pe linia Dunării, se leagă nemijlocit de existenţa Banatului Bulgariei

în anii 1365-1369, ca structură militară a regatului angevin maghiar. Momentul apariţiei, în anul 1368, vehiculat de obicei în istoriografie, se circumscrie ofensivei militare şi confesionale promovate de Ludovic I. (Dujcev, 1965, p. 414; Karácsonyi, II, 1924, p. 109). Ea apare consemnată în registrele ordinului franciscan după mijlocul secolului al XIV-lea (Györffy, III, 1987, p. 318; Wadingus, 1932, IX, p. 294-296; Tăutu, 1966, p. 66). Nu exista o situaţie privilegiată în privinţa informaţiilor istorice privind activitatea ei misionară în cursul secolului al XV-lea. Ea se regăseşte, alături de aşezămintele franciscane din Banat, în documentul papal din 30 septembrie 1433 prin care se confirmă privilegiile mai vechi dobândite. (Fermendžin, 1892, p. 139-140; p. 199-200; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 92). Dispariţia conventului a fost pusă pe seama atacurilor turceşti după cucerirea, în anul 1459, a cetăţii Smederevo (Karácsonyi, II, 1924, p.109; Koszta, 2000, p. 67).

b. Mănăstirea ortodoxă

Mănăstirea cu hramul „*Sfântu Dimitrie*" de la Cuvin este cunoscută dintr-un document turcesc din anul 1579 (Engel, 1996, p.80; 133). Zidirea mănăstirii „*Sfântu Dimitrie* poate fi pusă pe seama despotului Lazăr, care a primit această feudă în anul 1458 (Popović, 1955, p. 122).

Pe malul Dunării, la circa 4 km de Cuvin, toponimul *Manastirište* păstrează probabil amintirea mănăstirii „*Sfântu Dimitrie*". Ea s-a aflat în acest spaţiu, iar acum zidurile acesteia se află sub apă. Cercetările de teren ale colegului Dimitrie Madas au identificat, în apropiere, ceramica din sec. XV-XVI. În absenţa unor informaţii mai precise şi a unei cercetări arheologice este greu de atribuit conventului franciscan ori mănăstirii ortodoxe locul ruinelor de la *Manastirište*. La circa 10 km est de Kovin se află toponimul *Crvenka*, care sugerează clar existenţa unei biserici, poate a unei mănăstiri medievale.

Serbia, *Kovin*

LIPOVA

Aşezare şi cetate importantă de pe cursul inferior al Mureşului, situată pe malul sudic al râului. Voievodul Transilvaniei Toma era amintit într-un act din 1324, când ocupa şi calitatea de castelan de Lipova (Csánki, I, 1890, p. 760; Györffy, I^3, 1987, p. 180).

1. Conventul franciscan

Călugării minoriţi au început construcţia conventului, închinat Sfântului Ludovic din Toulouse (*ecclesiam in Lippua ad honorem B. Lays, novi sancti, episcopi Tholosani et confessoris* .. Györffy, I^3 1987, p. 180). Actul din anul 1325 dovedeşte că edificarea mănăstirii franciscane a fost începută în vremea lui Carol Robert şi sub patronajul regal. Lucrările de construcţie s-au încheiat însă în vremea fiului său, regele Ludovic I. Documentele au consemnat întruniri ale minoriţilor la Lipova între anii 1345, 1352 şi1359 (Márki, I, 1892, p. 382; Karácsonyi, 1924, II, p. 197-198). Conventul apare în anul 1533 între aşezămintele subordonate custodiei din Bács. Cucerirea turcească din anul 1552

a afectat mănăstirea franciscană, care a supravieţuit asediului. Ea a dispărut în veacul al XVIII-lea, deoarece la finele veacului al XIX-lea se păstra doar amintirea locului unde a existat (Kováts, 1907, p. 76; Karácsonyi, 1924, II, p. 197-198; Rusu, 2000, p. 161-162; Rusu, Hurezan, p. 183-184).

2. Mănăstirea Beghinelor

Existenţa acestei mănăstiri, închinată *Sfintei Elisabeta*, în târgul medieval, este invocată în temeiul unui document din anul 1531 (Márki, II, 1892, p. 385; Rusu, 2000, p. 162; Rusu, 200a, p. 184).

3. Biserica ortodoxă românească din Lipova, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, în forma ei actuală acoperă fundaţiile unui monument ridicat în jurul anului 1400. Acest monument, distrus de refacerile repetate ale bisericii din veacul al XVIII-lea, dar cu deosebire de restaurarea nefericită din anii 1928 – 1930, a atras atenţia arhitectei Eugenia Greceanu (Greceanu, 1976, p. 279-289). Ea a propus o reconstituire a planului iniţial, pe temeiul observaţiilor făcute la restaurarea din anii 1928-1930 şi a planului vechilor fundaţii lăsat de arhitectul restaurator (Ibidem, p. 282). Biserica a avut o navă dreptunghiulară cu laturile de 18,70 m/9,50 m, flancată de pridvoare, la nord şi la sud ce măsurau 3,20m/1,70 m. Un altar prelung de 8,80/5,60 închis în hemiciclu se desfăşura în prelungirea pereţilor navei. Două încăperi, cu plan dreptunghiular (4,20/1,20), marcau pereţii laterali ai altarului (Fig. 11A). Structura planimetrică a monumentului, cu cele două pridvoare ce joacă rolul unui transept şi altarul prelung închis cu absidă semicirculară, sugerează originea în arhitectura sârbească (Greceanu, 1976, p. 282). Bisericile mănăstirilor Voiloviţa din a doua jumătate a veacului al XVI-lea şi a celei de la Zlatiţa oferă analogii de plan şi repere cronologice pentru biserica de la Lipova. Dimensiunile remarcabile ale monumentului, cu o lungime de 27,50 m pledează pentru atribuirea sa unei biserici mănăstireşti din sec. XV-XVI. Prezenţa Sfinţilor Teodosie şi Pahomie, identificaţi în stratul de pictură anterior anului 1732, frecvent întâlniţi în iconografia din Ţara Românească în pictura bolniţelor şi mănăstirilor, a constituit un alt argument pentru a vedea în biserica de la Lipova o veche mănăstire ortodoxă (Rusu, Hurezan, 2000, p. 177). Argumente provenind de la surse scrise care să susţină o biserică ortodoxă românească în sec. XIV-XV la Lipova lipsesc în momentul actual şi cele invocate sunt puţin credibile.

Documentele otomane au înscris în evidenţe la Lipova în anul 1554 pe *Vlădica Nestor* (Fodor, 1997, p. 319), iar la 1563 este discutată prezenţa în oraş a unui episcop Daniel (Szentkláray, 1908, p. 12). Activitatea unui centru episcopal la Lipova subordonat evident ierarhiei sârbeşti a fost luată în discuţie numai pentru perioada 1605-1608 (Bunea, 1904, p. 198).

România, *Lipova*, j. Arad

MANĂŞTUR

Toponimul sugerează existenţa unei mănăstiri în câmpia înaltă a Vingăi. Documentele papale din anii 1333- 1335 amintesc aici o parohie ce făcea parte

din arhidiaconatul de Arad (Györffy, I, 1987, p. 181,182; Ortvay, 1892, p. 398-399). Un document din 1451 de la Iancu de Hunedoara aminteşte acest toponim ce ar sugera o mănăstire dispărută (Rusu, 2000, p. 167; Hervay, 2001, p. 545). La vest de actualul amplasament al satului Mănăstur, două toponime aflate pe o zonă mai înaltă spre hotarul cu Gelu se regăsesc pe hărţi din sec. al XIX-lea, (Ketfel).
România, *Mănăştur*, j. Arad

MĂNĂŞTIUR
Abaţia *Zakanymonostor*

Aşezarea este situată pe cursul superior al râului Bega, la confluenţa dintre câmpul Făgetului şi terminaţiile sudice ale Dealurilor Lipovei. Pe malul nordic al Begăi, în punctul *La Mănăstire*, a fost identificat planul unei basilici din veacul al XII-lea (Rădulescu, 1995-1996, p. 73-74). Cercetările arheologice din anii 1979-1986 au descoperit o biserică cu dimensiunile de 22 m lungime şi 12,70 m lăţime. Planimetric, biserica a avut o navă centrală şi două colaterale delimitate de piloni de formă rectangulară. Spaţiul estic al bazilicii se închidea printr-o absidă centrală cu plan semicircular, colateralele erau închise, de asemenea, prin două abside semicirculare (Fig. 2B). Zidurile navei au fost construite din cărămidă, în timp ce absidele au fost zidite din piatră (Rădulescu, 1995-1996, p. 73-74). Biserica a fost fortificată cu un şanţ de apărare de formă elipsoidală, care a avut lăţimi cuprinse între 15-20 m. Spaţiul delimitat de fortificaţia de pământ măsura pe axe circa 50/30 m. Biserica a fost dezafectată şi în secolele XV-XVI şi a servit ca fortificaţie.

Ruinele bisericii de la Mănăştur au fost atribuite mănăstirii Saswar (Rusu, 2000, p. 166-167; Hervay, 2001, p. 545). Documentele otomane din veacul al XVI-lea infirmă această ipoteză, deoarece aşezarea *Sašwer* este amintită în anii 1554-1579 în nahia Timişoarei, iar Mănăştur era centrul unei nahii, clar delimitate, pe Valea Begăi (Engel, 1996, p. 118). După opinia noastră, ruinele de la Mănăştiur certifică existenţa în această zonă a unei mănăstiri catolice din veacul al XII-lea, al cărei ordin şi patronat rămân necunoscute, dar care a avut rosturi clar misionare în blocul românesc din această zonă a Banatului. Ruinele basilicii de la Mănăştiur pot fi atribuite aşezământului monahal latin *Zakanymonostor* pe care-l cunoaştem, este adevărat, din surse mai târzii din veacul al XV-lea. Iancu de Hunedoara a emis în 26 mai 1451 şi 12 iunie 1451 trei acte din *Zakanymonostor*, aflat în comitatul Timiş (Dl 25207, Dl 38130, 38302). Cercetarea arheologică ar documenta în acest sens o fondare timpurie a acestui claustru de pe valea Begăi, dar al cărui nume îl cunoaştem numai din surse din veacul al XV-lea, ceea ce nu ar fi un caz singular în istoria monastică a Banatului.
România, *Mănăştiur*, (Bégamonostur), j. Timiş

MESICI

Mănăstirea *Naşterea Sfântului Ioan Prodomul*

Mănăstirea Mesici, cu hramul *Naşterea Sfântului Ioan Prodomul*, se află situată la circa 10 km sud-est de Vârşeţ. Defterele turceşti dintre anii 1569-1579 au consemnat mănăstirea *Isveti Yivan Viridina*, precum şi satul Mesici (Engel, 1996, p. 134, 89). Ea apare în cele dintâi consemnări turceşti din 1566-1567 cu un călugăr, iar peste zece ani ea avea un egumen şi trei călugări (Ziroević, 1984, p. 132-133). Egumenul mănăstirii Sfântul Ioan Prodomul din Mesici, alături de câţiva călugări, apar consemnaţi între cei ce au făcut daruri în catastifele de mile din anii 1660 şi 1666 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 138). Conscripţiile moderne din anii 1758 şi 1775 amintesc mănăstirea Mesici cu hramul neschimbat, păstrând amintirea ctitoriilor de către despoţii sârbi (Ibidem, p. 237, 344).

Începuturile şi ctitorul mănăstirii Mesici au fost mereu discutate pe temeiul tradiţiei de la Zeremski, Szentkláray şi până la abordările recente ale profesorului M. Jovanović. Ctitoria ei a fost atribuită perioadei de sfârşit a veacului al XV-lea, despotului Jovan Branković (1493-1502) şi fratelui său arhiepiscopul Maxim (Zeremski, 1907, p. 150-152; Szentkláray, 1908, p. 46-47; Radonitch, 1919a, p. 110; Ziroević, 1984, p. 132; Jovanović, 2000, p. 14). Nu există suport documentar istoric sau arheologic pentru identificarea începuturilor mănăstirii în sec. XI-XIII, propuse uneori în istoriografie (Szentkláray, 1908, p. 46; Jovanović, 2000, p. 14; Meteş, 1936, p. 205 cu preluarea tradiţiei istorice sârbeşti). Tradiţia cu privire la începuturile ei a fost expusă în anul 1798 într-o monografie a Mesici-ului scrisă de călugărul Vichentie Liustina, care stă la originea abordărilor istoriografice moderne. Lucrările de restaurare a bisericii, începute în anul 1949 au evidenţiat planul iniţial al monumentului şi transformările suferite prin adăugirea unui masiv turn-clopotniţă pe faţada de vest (Fig. 7) (Milosević, 1954, p. 338-340, fig. 3; Zdravković, 1956, p. 332). Biserica are un pronaos şi o navă late de 5,30 m la interior şi o lungime de 14,60 m, nava fiind flancată de două abside alungite laterale. O turlă cu tamburul susţinut pe patru stâlpi, dispuşi simetric în flancurile celor două abside, încununează nava. Monumentul, cu filiaţie sigură dinspre arhitectura sârbească a bisericilor cu transept, îşi găseşte similitudini în monumente apropiate din veacul al XV-lea de la Voiloviţa, Şemlacu Mic şi Velika Remetea (Fig. 19). (Matić, 1973, p. 171, fig. 13; Sinigalia, 1998, p. 29-30; Moisescu, 2000, p. 187). Domeniul Erdsomlio, adică Vârşeţului, a făcut parte dintre moşiile şi cetăţile stăpânite din 1447 în Banat de către nobilii din familia Brancovici, ceea ce îndreptăţeşte o atribuire a ctitoriei bisericii mănăstirii Mesici (Jovanović, 2000, p. 23-27).

Serbia, *Mesić*

MEZEUSUMLIO

1. Aşezare importantă a comitatului Caraş, care a avut o biserică închinată *Regelui Ştefan* în anul 1152 (*in Mezeussumlusiensis S. Stephani ecclesiae*;

Györffy, III, 1987, p. 493). A fost inclusă uneori în istoriografie în rândurile mănăstirilor benedictine din Ungaria, fără argumente pentru susţinerea acestei apartenenţe (Rusu, 2000, p. 253).

2. Mănăstirea augustină a fost întemeiată de regele Bela al IV-lea, la o dată anterioară anului 1270, când apare consemnată documentar „*fratribus Heremitarum beati Augustini de Mezensumlos*". A fost închinată *Sfântului Thomas Becket* „*sancti Thome martiris, qua domus per Karissimum pater nostrum Belam fundata*" (Knauz, I, 1874, p. 583). Actul de la Carol Robert din 1330, în care se găseşte transumptul documentului din 1270, menţionează între posesiunile mănăstirii augustine o moară regală pe Bârzava, o capelă închinată *Sfintei Fecioare* situată pe o insulă a Bârzavei şi o biserică închinată *Sfântului Salvator*. Toponimia monumentelor de pe dealul Sumig, situat la 4 km sud de albia Bârzavei, este extrem de puţin cunoscută, încât nu se pot face localizări ale mănăstirii, ce pare mai aproape de râul Bârzava (Romhány, 2000, p. 93, 100).
România, *Şemlacu Mare* (Gross Schemlac, Nagy Semlac), j. Timiş

MOCERIŞ

Sat aşezat în cotul sud-estic al depresiunii intramontane Bozovici, care apare în actele medievale în veacul al XV-lea (Ţeicu, *Banatul Montan*, p. 355). La circa 12 km nord-vest de sat, deasupra Cheilor Nerei (450 m altitudine) se află culmea *Ţârkoviţa*, unde au fost semnalate ruine de ziduri. Toponimul şi urmele de construcţii din cărămidă, piatră şi mortar dovedesc existenţa în acest loc a unei biserici medievale, foarte probabil a unei mănăstiri ortodoxe. Amplasarea ei într-un loc atât de izolat ar sugera mai degrabă aici existenţa unei mănăstiri medievale ortodoxe.
România, *Moceriş*, j. Caraş

MODOS

Localitatea Modoş, cu numele actual sârbesc Iaša Tomić, este situată pe malul drept al Timişului, la sud de Foeni şi Cruceni. Mănăstirea Modoş, al cărei hram nu-l cunoaştem, este consemnată în documentele fiscale din vremea lui Murat al III-lea (1574-1595) (Ziroević, 1984, p. 135). Aşezarea, cunoscută din anul 1323, a avut o parohie catolică consemnată în listele din anii 1333-1335 (Borovszky, *Torontal*, p.80; Györffy, III, 1987, p. 319). Informaţiile istorice lacunare nu pot oferi o explicaţie punctuală în acest caz pentru evoluţia etno-demografică şi confesională ce a avut loc în secolul al XV-lea, până la mijlocul veacului al XVI-lea, când apare mănăstirea ortodoxă de la Modoş (Csánki, 1894, II, p. 119; Milleker, 1915, p. 36; Popović, 1955, p. 129; III, Györffy, 1987, p. 319).
Serbia, *Iaša Tomić*

MOLDOVA VECHE
Mănăstirea „*Sfinţii Arhangheli*"

Defterele otomane aveau în evidenţa lor, între anii 1569-1579, o mănăstire cu hramul „*Sfinţii Arhangheli*" în nahia Moldova (Engel, 1996, p. 133). Toponimia şi tradiţia locală au păstrat amintirea acestei mănăstiri la Moldova Veche, pe *Valea Văradului* (Moisi, 1937, p. 236). Pe malul stâng al Văii Văradului, sus, aproape de culmea văii, există un platou cu un izvor, locul este cunoscut în toponimia locală „*La mănăstire*". Zona se află pe rama sudică a localităţii Moldova, pe hotar cu satul Coronini (fost Pescari), unde se află cetatea Sfântu Ladislau din sec. XIV-XV (Ţeicu, 2003a, p. 347). Aceleaşi surse otomane menţionează între anii 1554-1579 şi satul Varad (Engel, 1996, p.145; Rusu, 2000, p. 177).
România, *Moldova Veche*

MORAVIŢA - vezi Şemlacu Mic

MRACONIA

Mănăstirea Mraconia a fost ridicată pe valea cu acelaşi nume din zona Cazanelor Mici ale Dunării, în apropiere de satul Ogradena Veche, aflat acum sub apele fluviului. Aşezământul, aflat şi el sub apele Dunării, a avut o istorie foarte puţin cunoscută. Sumare informaţii le datorăm harnicului istoriograf bănăţean Nicolae Stoica de Haţeg, dintr-un manuscris rămas de la sfârşitul vieţii sale din anul 1829 (Teleguţ, Ancuşa, 1972, p. 236). Spre sfârşitul veacului trecut s-au făcut săpături care menţionează câteva date despre monument (Pesty, *Szöreny*, II, p. 305).

Biserica mănăstirii Mraconia, ridicată la 2 km de malul Dunării, a avut planul triconc, asemănător bisericilor de la Sirinia şi Vodiţa. Monumentul se pare că avea lungimea de 14,23 m cu un pronaos îngust, din care se dezvolta în prelungirea sa, cu aceeaşi lăţime, nava bisericii, flancată de două abside laterale cu traseu semicircular, atât la interior cât şi la exterior. Spaţiul estic se închidea printr-o absidă semicirculară, într-un mod ce aduce izbitor cu biserica mănăstirii Sirinia (Fig 8B).

Biserica era încununată de o turlă deasupra navei şi o alta mai scundă deasupra pronaosului. Pictura care împodobea pereţii din zid era încă vizibilă pe la anul 1800, după consemnările lui Stoica de Haţeg (Teleguţ, Ancuşa, p. 236). Tradiţia locală, consemnată de acelaşi harnic istoriograf bănăţean, atribuia ridicarea mănăstirii călugărilor sârbi refugiaţi din Kosovo la finele veacului al XIV-lea. Ea a fost preluată şi în istoriografia sârbească contemporană (M. Iovanović, 2000, p.181). Analogiile de plan pledează pentru o ridicare a monumentului în cursul veacului al XV-lea, poate în prima sa jumătate (Ţeicu, 2003, p.123). Defterele turceşti menţionează, la mijlocul secolului al XVI-lea, satele Dubova şi Ogradena, pustiite între anii 1559-1579 din vecinătatea mănăstirii (Engel, 1996, p.49, 98). Distrugerea mănăstirii a avut loc în urma unei incursiuni devastatoare din anul 1788 (Teleguţ, Ancuşa, 1972, p.237; Mureşianu, 1976, p.81-84; Iovanović, 2000, p.181-182; Rusu, 2000, p.179).

România, c. *Dubova*, j. Mehedinţi

ORŞOVA

Conventul franciscan

Aşezământul franciscan de la Orşova a făcut parte din custodia Bulgaria, alături de cele de la Caransebeş, Severin, Cuieşti şi *Chery*. Geneza sa, ca şi celorlalte sedii franciscane din Banatul de Sud, se leagă de politica militară şi confesională a regelui Ludovic I de la sfârşitul deceniului al şaptelea al secolului al XIV-lea, care au dus la crearea Banatului Bulgariei (Holban, 1981, p. 172-174; Dujčev, 1975, p. 414; Achim,1996, p. 398-399). Din această perspectivă s-a opinat că aşezământul franciscan de la Orşova a fost ridicat deja în anul 1366, el fiind contemporan cu cel din Vidin, imediat după apariţia Banatului Bulgariei (Karácsonyi, 1924, p.131). Activitatea banului Benedict Himfy şi a fratelui său Petru în repararea cetăţii Orşova poate să fie legată, după opinia mea, de ridicarea conventului de la Orşova. Ea se înscrie, după remarca lui Koszta, între cele şase mănăstiri ale franciscanilor observanţi, din totalul de zece mănăstiri care au fost fondate de însuşi regele Ludovic I între 1366-1368 (Koszta, 2000, p. 66). Actul regelui Sigismund de Luxemburg din 5 decembrie 1428, care vine să confirme, se pare, o donaţie mai veche a regelui Ludovic I, întărea privilegiile ordinului franciscan din Caransebeş, Orşova, *Chery* şi Haţeg. (Fermendžin, 1892, p. 127-130; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 88). Confirmarea acestora se regăseşte în actul papal din 1433, unde aşezământul franciscan din Orşova apare menţionat (Fermendžin, 1892, p. 139-140). S-a presupus că acest claustru franciscan de la Orşova a fost distrus şi ruinat de atacurile turceşti, într-un moment anterior anului 1516 (Karácsonyi, III, 1924 p. 131; Rusu, 2000, p. 200; Romhány, 2000, p. 49).

Orşova, j. Mehedinţi

OROSLANOS

Mănăstirea Oroslanos este situată în colţul nord-vestic al Banatului, delimitat de apele Mureşului, Tisei şi Arancăi, spaţiu în care se regăsesc şi mănăstirile Pordeanu, Kanisa şi Szöreg. Numele este legat de un element cunoscut şi frecvent utilizat al simbolisticii medievale. Leul, apărut în visul lui *Chanadinus* înaintea luptei cu Ahtum, este într-o conexiune directă cu forma numelui mănăstirii (*Chanadinus ... castrametatus est ad quendam montem quem postea Orozlanos nuncupavit apparuit ei in sompnis forma leonis;* SRH, II, p. 491). Apariţia acestui aşezământ monahal este legată de conflictul dintre ducele Achtum şi regele Ştefan I, eveniment petrecut în cursul anului 1028, după unele opinii, sau chiar în anii 1003-1004, după alţii (Györffy, I[3], 1987, p. 836; Onciul, 1968, p. 584-585; Madgearu, 1993, p. 9; Pop, 1996, p. 128;).

Mănăstirea a fost ridicată imediat după victoria obţinută de *Chanadinus* şi oştile regale maghiare asupra ducelui Achtum în anul 1028. C*hanadinus* a zidit mănăstirea închinată Sfântului mucenic Gheorghe pe dealul unde s-a rugat şi

unde a primit mesajul divin sub chipul unui leu (.. *in Orozlanos ubi monasterium in honore beati Georgii martiris edificabant,* SRH, II, p. 493). Tradiţia istorică, consemnată în *Viaţa Sfântului Gerard*, a păstrat o informaţie importantă privitoare la apartenenţa confesională a mănăstirii în veacul al XI-lea. Egumenul mănăstirii *Sfântu Ioan Botezătorul* din Cenad împreună cu călugării „greci" de acolo au fost mutaţi la Orozlanos (*Grecum abbatem cum monachis suis transtulit in Orozlanos*; SRH, II, p. 493).

Numele mănăstirii, ce semnifică leu în limba maghiară, se leagă de un element reprezentativ al simbolisticii din sec. X-XIII. Pornind de la informaţii din chestionare istorice de la Pesty Fr., ce menţionau prezenţa unor lei sculptaţi monumentali în zona ruinelor, ori a unor lei sculptaţi pe plăci masive de marmură, s-a dovedit că aceste reprezentări sunt într-o conexiune directă cu numele mănăstirii medievale Orozlanos (Takacs, 1995, p. 47 şi urm. cu discuţia purtată în istoriografia maghiară în legătură cu această chestiune).

Mănăstirea Orozlanos, cu începuturi în primele decenii ale veacului al XI-lea se înscrie în şirul aşezărilor monahale ale tradiţiei răsăritene din spaţiul sud-estic al regatului arpadian, şi care s-au menţinut până în prima jumătate a veacului al XII-lea. Mănăstirea din Orozlanos a ajuns, probabil, la începutul veacului al XIII-lea în mâinile călugărilor benedictini (Moravcsik, 1970, p. 115; idem, 1967, p. 331). Documentele de la mijlocul aceluiaşi secol, din 1247 şi 1256, menţionează *Wruzlarusmonustura* între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 865 , *KMTL*, p. 508). Scrisoarea regelui Bella al IV-lea din 17 decembrie 1256 confirmă înţelegerea convenită între cele două ramuri ale nobililor de Cenad prin care-şi împart domeniile şi mănăstirile familiei („*să stăpânească împărţind în două părţi egale între fiii şi nepoţii lui Clement banul, pe de o parte şi nepoţii comitelui Waffa, pe de altă parte, mănăstirea Kanisa, cu toate satele ce ţin de ea, precum şi o altă mănăstire, cu numele Kemenche, tot împreună cu toate folosinţele sale. Iar mănăstirea numită Orozlanus a spus să fie comună întregului lor neam*", DIR, C, XIII, II, p. 23). Lipsesc informaţii despre soarta acesteia în cursul acelui veac, actele din 1337 şi 1340 au menţionat doar *possesio Orozlanus* (Ortvay, 1896, p. 51). Ea s-a găsit în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoniu şi a făcut obiectul partajului, împreună cu moşiile Pordeanu şi Monosturkanisa, decis în anul 1340 (DIR, C, XIV, III, p. 415). Dreptul de patronat asupra bisericilor şi mănăstirilor au decis să-l folosească în comun (*ius antem patronatus in omnibus monasteriis ipsorum et ecclesiis existentes, similiter equaliter comissent possidendum,* Ortvay, 1896, p. 55). Descoperiri arheologice din anii 1901-1903 la Banatsko Arandjelovac au identificat morminte având ca inventar funerar podoabe, scăriţe de şa şi monede de la regele Solomon (1063-1074) şi Ladislau I (1077-1095) Stanojev, 1989, p. 14-15; *Stari Orozlanos* este o zonă situată la NV actualei aşezări, iar toponimul *Monostor* delimitează o zonă agricolă din sat. Erdelianović, 1992, p. 261-262. Juhász aminteşte de săpăturile făcute la finele veacului al XIX-lea când s-au identificat morminte, fundaţii de ziduri şi chiar resturile unei ambarcaţiuni

(Juhász, 1927, p. 66). Cercetările de teren din anul 1993 ale arheologilor M Girić şi N. Starojev au identificat la periferia satului Maidan, aflat pe hotar cu Banatsko Arandjelovac, în locul cu nume semnificativ *Kilisa*, o zonă cu ruine care au atribuit-o mănăstirii medievale. Pe o movilă înaltă de 3 m şi cu diametrul de 60-70 m s-au găsit resturi de ziduri din cărămidă şi mortar, ţigle, apreciind că biserica ar fi avut circa 30/15 m (Girić, 1998, p. 141). Cercetările sistematice iniţiate în anul 2004 de Zvonimir Nedelković şi continuate în anii 2005-2006 vor oferi cu siguranţă o documentaţie importantă cu privire la bisericile medievale şi la mănăstirea de la Orozlanos din sec. al X-lea. S-au identificat până la momentul actual de către Z. Nedelković fundaţii a trei biserici din perioada secolelor XII-XV. Până la finalizarea dosarului arheologic se cuvin reţinute informaţiile despre starea ruinelor de la Orozlanos din chestionarul lui Pesty Friges din 1864 ce aveau surse orale mai vechi. Cetatea Orozlanos a avut un plan rectangular iar porţile bastionului principal erau placate cu plăci de marmură cu lei sculptaţi (Takacs, 1993, p. 59). Serbia, *Maidan*

OSTROVA şi UDNIJE

Mănăstirea *Ostrova şi Udnije* apare consemnată sub această formă în documentele otomane din anii 1567 şi 1579, pe malul Mureşului, lângă Radna. Ea se afla, după cum sugerează numele de *Ostrov*, pe o insulă a Mureşului. În defterul din 1567 mănăstirea *Ostrova şi Udnije* apărea înscrisă cu trei vii, din care două lângă Radna şi una lângă Cladova, o moară cu o roată la apa Mureşului şi o fâneaţă de 30 de căruţe, bunuri pentru care a fost evaluată o dare de 600 de acce la visteria otomană (Fodor, 1997, p. 327). Defterul din 1579 a reconfirmat această situaţie materială (Fodor, 1997, p. 333-334). Nu cunoaştem alte informaţii despre această mănăstire ortodoxă de la Mureş.
Radna, j. Arad

PARTOŞ

Mănăstirea „*Sfinţii Arhangheli*”

Satul Partoş este aşezat pe malul Bârzavei la circa 40 km sud-vest de Timişoara. Sistematizările moderne au modificat topografia medievală a zonei, unde toponimul *Sat Bătrân*, de pe malul drept al râului, localizează vatra unui sat medieval. Biserica actuală a mănăstirii Partoş, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” a fost zidită între anii 1750-1753 în forme specifice barocului (Rusu, 2000, p. 200).

Defterele otomane menţionau în anii 1566-1567 mănăstirea Partoş cu trei călugări (Ziroević, 1984, p. 160). Aceleaşi surse istorice din anii 1569-1579 aveau în evidenţă mănăstirea şi satul pustiit cu acelaşi nume (Engel, 1996, p.

105). O însemnare pe o carte de cult din 1571, dăruită mănăstirii Partoş, aduce o confirmare a faptului că mănăstirea, iniţial, era închinată *Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavril* (Szentkláray, 1908, p. 59; Zeremski, 1907, p. 45; Meteş, 1936, p. 225; Mureşianu, 1976, p. 104-105). Catastiful de mile al Patriarhiei din Ipec consemna pe egumenul mănăstirii în anul 1666 (Suciu, Constantinescu, 1980, p. 141). Documentul adesea invocat, *Conscripţia mănăstirilor bănăţene*, din 1775, pe lângă informaţiile privind starea economică a aşezământului şi datele despre cei şapte clerici, menţiona, în privinţa fondării, anul 1623 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 344-346). Cercetarea arheologică n-a adus informaţiile aşteptate despre monumentul de cult din secolele XV-XVI. Mormintele identificate şi materialul arheologic descoperit sunt lipsite de relevanţă în cazul de faţă (Munteanu, 1978, p. 718-726; eadem, 1980, p. 745-757). Istoriografia maghiară de la sfârşitul secolului XIX şi începutul secolului XX ca şi istoriografia sârbească din aceeaşi perioadă au fixat momentul zidirii mănăstirii în veacul al XV-lea de către despotul Ioan Brancovici (Zeremski, 1907, p. 45; în anul 1571; Szentkláray, 1908, p.59; în anul 1571; Radonitch, 1919a, p.44; Petković, 1950, p. 242; Jovanović, 2000, p. 163). Întâlnim şi în cazul Partoş o situaţie complexă în privinţa configuraţiei şi evoluţiei confesionale a zonei în secolele XIV-XVI, aşa cum se regăseşte şi pentru alte zone din Câmpia Banatului. Documentele papale din anii 1333-1335 consemnau la Partoş o parohie catolică (Suciu, II, 1967, p. 27). Informaţiile lacunare din sursele istorice, îndeosebi în privinţa situaţiei confesionale, fac extrem de dificil de urmărit evoluţia acestui fenomen istoric.
Partoş, j. Timiş

PODPORANI
Mănăstirea „*Sfântu Ioan*”

Defterul din 1579 consemna, fără alte precizări, mănăstirea cu hramul „*Sfântu Ioan*” din nahia Vârşeţului (*Semliug*). Ea a fost identificată de către Engel Pál pe cursul inferior al Caraşului, în apropiere de Podporani. (Engel, 1996, p.134). Satul Podporani este consemnat în aceleaşi surse otomane în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.107). Conscripţia austriacă din anii 1771-1772 documentează la Podporani o locuire sârbească (Groza, 2002, p.18-19). Tradiţia locală a păstrat amintirea unei vechi biserici pe locul *Ţrkvine* şi la *Guzaina*, vatra veche a satului. Popović, 1955, p. 144; Erdelianović, 1992, p. 200.
Serbia, *Podporany*

PORDEANU

Documentele de cancelarie au păstrat puţine informaţii despre abaţia Pordean, al cărei hram, ordin călugăresc şi patronat au rămas necunoscute. Numele mănăstirii provine cu siguranţă dintr-un antroponim, aşa cum o confirmă formele sub care este cunoscută: *Paradamunustura, Paradamonustura* ori *Paradamonostura* (Juhász, 1927, p. 187). Ea apare întâia oară sub

toponimicul *Paradamumustura* în actul din 17 decembrie 1256, prin care regele Bela al IV-lea a întărit împărţirea moşiilor între membrii familiei nobiliare de Cenad (DIR,C, XIII, II, 1251-1300, p. 21; Györffy, I^3, 1987, p. 867). Un document ulterior din 26 mai 1285 vine să confirme o reîmpărţire a domeniului nobililor de Cenad, în care *Paradamunustura* este confirmată între moşiile stăpânite de Toma, fiul lui Pancraţiu (DIR, C,XIII, II, 1251-1300, p. 275). Abaţia Pordeanu a fost una din multele biserici şi mănăstiri ridicate în zonă de nobilii de Cenad, cum o confirmă dealtminteri şi documentul din 1285. A fost o mănăstire familială care a fost distrusă, probabil, în cursul revoltelor cumane din anul 1280, când a fost ucis şi Ladislau, fratele dinspre mamă al comitelui Toma de Cenad (DIR, C, XIII, II, 1251-1300, p. 275). Documentele ulterioare din anii 1337 şi 1360 atestă doar satul împărţit între ramurile acestei familii (Juhász, 1927, p. 189). Moşia Pordeanu a fost împărţită în două părţi egale, în anul 1337, între arhiepiscopul de Strigoniu şi fiii fraţilor săi, pe de o parte şi magistrul Dimitrie cu fiii acestuia (Ortvay, 1896, p. 52 „*item possessionem Pardan vocata … in duas partes egaless divisissent*). Ei au convenit prin acelaşi act că „*dreptul de patronat asupra tuturor mănăstirilor şi bisericilor în fiinţă … să-l stăpânească deopotrivă*" (DIR, C, XIV, III, p. 418). Ruinele bisericii romanice a mănăstirii Pordeanu se mai puteau vedea până în anii 1845 şi 1866 (Juhász, 1927, p. 188; Borovszky, *Torontal*, p. 383; Csánky, I, 1890, p. 701 Matei, 1973, p. 312; Györffy, I^3, 1987, p. 867; Rusu, 2000, p. 210; Hervay, 2001, p. 545 inclusă în rândul locurilor cu mănăstire benedictină, fără o atestare documentară a abatelui ori a călugărilor).
România, *Pordeanu* (Pardani), j. Timiş

REMETEA – LUNCĂ

Satul este cunoscut târziu, la începutul secolului al XVI-lea. Sursele otomane confirmă existenţa sa între anii 1554-1579 în nahia Mănăştur.(Engel, 1996, p. 114; pentru consemnările documentare mai vechi, Milleker, 1915, p. 232).

Toponimul păstrează sigur urma unui aşezământ monahal de la începuturile Evului Mediu, cu o soartă necunoscută.

REMETEA MARE
Mănăstirea „*Sfântu Gheorghe*"

Documentele otomane au înscris existenţa unei mănăstiri cu hramul „*Sfântu Gheorghe*" în intervalul 1569-1579 (Engel, 1996, p. 133-134). Aşezământul monahal ortodox din nahia Timişului a fost localizat de Engel Pál în hotarul satului Remetea Mare. În documentul din 1566/1567 mănăstirea „*Sfântu Gheorghe*" era înscrisă cu trei case, din care una de călugări şi avea un venit estimat la 50 de acce (Ziroević, 1984, p. 101). Pe malul sudic al Begăi, foarte aproape de albia râului, se ridică o movilă cu urme de ziduri şi de morminte distruse care măsoară pe axe circa 60 m/70 m. Locul numit *Cetate*

este situat la circa 1 km sud-vest de sat în lunca râului Bega, unde am identificat, în cercetările de teren din 2 noiembrie 2004, ruina unei mănăstiri cu ziduri din cărămidă. În extremitatea vestică a ruinelor s-a aflat o necropolă. Ceramica găsită aici poate fi atribuită sec. XV-XVI. Se poate încă observa urma unui şanţ şi val pe marginea de est a zonei cu ruine, până spre albia Begăi. Este dificil de precizat dacă aparţine mănăstirii medievale, locuirii halsttatiene din aceeaşi zonă sau este o amenajare recentă.
România, *Remetea Mare*, j. Timiş

REMETHE

Un document din 1480 semnala o aşezare *Remethe*, ce poate să indice prezenţa unui aşezământ monahal. A fost poziţionată în zona dintre Saravale şi Firiteaz (Csánki, I, 1890, p. 701). Tradiţia locală a păstrat amintirea unui aşezământ monahal la Saravale, pe malul râului Aranca. G. Cotoşman a atribuit ruinele de pe marginea estică a satului unei străvechi mănăstiri din Banat (Cotoşman, 1936, p. 298). Pe malul înalt al râului Aranca se vedeau încă în anul 1935 ziduri şi urmele a două construcţii atribuite unei biserici (10/5 m), precum şi a unei case parohiale (17/7 m). Acum se mai văd, spre malul râului, urmele unui cimitir şi ceramică medievală (sec. XIV-XV).
România, c. *Saravale*, j. Timiş

ROHONCHA

Mănăstirea catolică Rohonch a fost localizată la nord de Satu Mare şi la est de Periam, pe malul sudic al Mureşului (Karácsonyi, 1892, p. 8 idem, 1905, p. 83-84; Juhász, 1927, p. 88; Györffy, I^3, 868; Kováts, 1907, p. 69; Engel, 1996, p. 115 satul Rahonča din nahia Felnacului atestat în defeterele din anii 1554-1579; Rusu, 2000, p.195). Numele sub care apare în documentele medievale este scris în forme diferite: *Ronsa; Rohuncha, Rohonca, Rehnuda, Godnucha* (Ortvay, 1892, p. 417). Mănăstirea, probabil benedictină, a fost un aşezământ monahal important de pe valea Mureşului în prima jumătate a veacului al XIII-lea (Karácsonyi, 1892, p. 2-5; Juhász, 1927, p. 88-91; Györffy, I^3, 1987, p. 868). Ea apare în lumina documentelor scrise într-un act din anul 1232, prin care regele Andrei al II-lea a restituit comitelui Nicolae Chak mai multe moşii confiscate de fiul său Bela. Între moşiile dăruite din comitatul Cenad se afla moşia *terra Jara*, ce se învecina şi cu satele *Sceploc, Zoth, Suran* locuite de supuşii mănăstirii Rohancha (*Roarcensis Ecclesie*; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 396; 262). În înţelegerea convenită în anul 1233 între regele Andrei al II-lea şi legatul papal Iacob de Preneste, cu privire la veniturile sării, mănăstirii Rohoncha (*ecclesia de Ronsa*) îi revenea impresionanta cantitate de 4000 bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 399). Istoria mănăstirii, fondată probabil la finele veacului al XII-lea, s-a derulat în prima jumătate a veacului al XIII-lea în strânsă legătură cu aceea a familiei nobililor Chak, care au patronat această mănăstire. Actele succesorale repetate, întocmite

de comitele Nicolae Chaak în favoarea fiilor săi în deceniul al patrulea al secolului XIII, aduc informaţii esenţiale pentru această mănăstire (Karácsonyi, 1892, p. 3-6; Juhász, 1927, p. 90-91). Astfel din actul din 1239 cunoaştem că mănăstirea avea hramul „*Sfântu Mihail*" şi întărea cu sigiliul mănăstirii documentul eliberat (Juhász, 1927, p. 220, fig.25 cu sigiliul mănăstirii din anul 1239). Documentul mai sus menţionat, din anul 1239, care confirma o înţelegere între văduva comitelui Nicolae Chak şi fiul întâi născut al comitelui, dovedeşte că mănăstirea Rahoncha era şi loc de adeverire (Juhász, 1927, p. 220). Documentele păstrate nu aduc mărturii despre ordinul căruia îi aparţinea mănăstirea, ea încetând să fie menţionată după anul 1241, ceea ce a sugerat că ea şi-a încetat activitatea după invazia mongolă. Actele papale din anii 1333-1335 amintesc numai biserica parohială din Rahoncha, iar satul este consemnat în anii 1355 şi 1403 cu ocazia unor noi donaţii făcute de regalitate (Csánki, I, 1890, p. 702; Juhász, 1927, p. 94; David, 1974, p. 58; Hervay, 2001, p. 535 inclusă între mănăstirile benedictine „abatiale", fără menţionarea documentară a ordinului). Ruinele unui monument de cult s-au păstrat până prin anii 1987-1988 pe malul Mureşului, la circa 1,5 km de Periam-port, când au fost distruse. Ele au fost atribuite de Zs. Heitel mănăstirii Rahonca (Heitel, 2001, p. 274). Informaţiile din documentele otomane şi ruinele de la Periam ar pleda pentru localizarea aici a mănăstirii Rahonca (Karácsonyi, 1892, p. 7-8; idem, 1905, p. 84; Csánki, I, 1890, p. 702; Kováts, 1907, p. 69; Romhány, 2000, p. 52-53).
România, *Satu Mare*, j. Arad

RUDNA
Mănăstirea *Sfântu Dimitrie*

Satul Rudna este amplasat pe cursul inferior al Timişului, pe malul nordic al acestuia, ca şi Modoş, situat de altfel nu departe de Rudna. Defterul din 1579 înscria mănăstirea cu hramul *Sfântu Dimitrie*, din nahia Ciacova, care a fost localizată la Rudna (Engel, 1996, p. 133). Ruinele unui monument păstrat pe un grind înalt al Timişului, situat în albia râului, oferă un reper pentru identificarea mănăstirii.(Ilieşiu, III, p. 534-535). Multe întrebări legate de ctitorii mănăstirii, de momentul apariţiei acesteia şi mai ales de situaţia etno-confesională a zonei în sec. XIV-XVI rămân fără răspuns datorită caracterului lacunar al informaţiilor istorice. Aici, la Rudna, în anii 1333-1335 a existat o parohie catolică care a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş.(DIR, C,XIV,III, p. 229, 242; Borovszky, *Torontal*, 1911, p. 110). Două diplome, din 1412 şi 1429, amintesc moşia Rudna în posesiune nobiliară (Ortvay, IV, 1896, p. 286). Defterele din anii 1554-1579 au consemnat satul Rudna.(Engel, 1996, p. 115).
România, *Rudna*, j. Timiş

SAGIO
Abaţia *Sfântu Petru*

Mănăstirea Sagio a fost inclusă între aşezămintele fondare de ordinul premonstratens, fără a avea însă o certitudine în această privinţă (Koszta, 2000, p. 60; KMTL, p. 558).

Existenţa acestei mănăstiri catolice este confirmată de o singură sursă istorică. Actul emis de capitlul din Cenad în anul 1320 a menţionat mănăstirea închinată *Sfântului Apostol Petru* de pe moşia Zagio (*Zagio, in qua est, in honorem Sancti Petri Apostoli monasterium*). Moşia Zagio, împreună cu *Thidbay, Moraz, Verebeş* şi *Tenised*, din comitatul Timiş, erau posesiuni ereditare ale magistrului Mihail (Juhász, 1927, p. 222). Mănăstirea a fost patronată de o familie, fără să cunoaştem ordinul călugăresc şi localizarea ei mai exactă în spaţiul comitatului Timiş. Geografiile istorice consacrate Banatului medieval au localizat abaţia *Sagio* la Soca (Szóka), (Csánki, II, 1894, p.62; Milleker, 1915, p. 238; Ortvay, 1892, p. 471). Alte opinii au propus identificarea ei la Opatiţa, alţii în apropiere de Sângeorge ori undeva în zona Voitegului, pe malul stâng al Bârzavei. Karácsonyi, 1905, p. 87; Kováts, 1907, p. 72-73 între Voiteg şi Ciacova; Juhász, 1927, p. 213. Cercetările noastre de teren în valea Bârzavei n-au putut identifica locaţia mănăstirii, a cărei amintire a dispărut complet din memoria colectivă dar nici în toponimie n-a lăsat urme.

SASWAR

Existenţa acestei abaţii catolice, al cărei ordin monahal şi patronat rămân necunoscute, este consemnat numai în cunoscuta diplomă a sării dată de regele Andrei al II-lea în anul 1233. Biserica mănăstirii a primit o danie regală o mie de bolovani de sare (*ecclesia de Xassuar mille*; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p.400). Soarta mănăstirii rămâne necunoscută, distrusă probabil, în cursul veacului al XIII-lea, deoarece documentele papale din anii 1333-1334 amintesc o biserică parohială (Juhász, 1927, p.14; Ortvay, 1894, p. 474-475). Puţine informaţii din secolul al XV-lea menţionează piaţa târgului din Saswar într-un schimb cu târgul Chery în anul 1454, iar spre sfârşitul veacului mai apare într-un act din 1490 (Ortvay, 1892, p. 475; Juhász, 1927, p. 210). Actul din 27 iunie 1429, care vorbeşte de refacerea hotarelor moşiei Giarmata, aminteşte de un drum numit de Sasvar (*via que dicitur de Seeswartha*; Ortvay, 1896, p.619). Pornind de la această informaţie mănăstirea a fost localizată în apropiere de Remetea spre dealul Şuşoara (Ortvay, 1892, p. 476; Juhász, 1927, p. 209; Milleker, 1915, p. 236). Juhász aminteşte, fără multe detalii, că fundaţiile bisericii au fost identificate de Eugen Szentkláray (Juhász, 1927, p. 211). Defterele turceşti din anii 1554-1579 confirmă existenţa satului *Šašvar*, din nahia Timişoarei, unde trebuie căutată şi mănăstirea (Engel, 1996, p. 118, localizată la Remetea Mare; Kováts, 1907, p. 72 localizată între Giroda şi Remetea Mare; Csánki, II, 1894, p. 21; Karácsonyi, 1905, p. 86; Borovszky, *Temes*, p. 114, cu aceeaşi localizare la Remetea Mare).

Mănăstirea SĂRACA – vezi ŞEMLACU MIC

SÂNGEORGE

Mănăstirea *Sfântu Gheorghe*

Aşezământul monahal cu hramul *Sfântu Gheorghe* este situat pe cursul mijlociu al Bârzavei, într-o zonă împădurită din câmpia Gătaiei. Este amplasată la marginea estică a satului actual Mănăstire şi la circa 2 km est de satul Sângeorge. Biserica actuală, cu o arhitectură barocă, este plasată în interiorul unui ansamblu de chilii şi construcţii anexe, care o închid într-un careu cu plan dreptunghiular. Planimetric, acestea se grupează pe laturile de nord, sud şi vest ale bisericii, în timp ce frontul estic al mănăstirii este închis printr-un zid (Fig. 20). Biserica barocă a fost construită între anii 1793-1799, după opinia doamnei Ziroević, peste temeliile bisericii medievale a mănăstirii Sfântu Gheorghe (Ziroević, 1984, p.182). Sursele otomane fac dovada existenţei mănăstirii *Sfântu Gheorghe* la mijlocul secolului al XVI-lea. Ea a avut în anii 1566-1567 numai doi călugări, pentru ca între anii 1579-1580 să fie consemnaţi deja patru călugări (Ziroević, 1984, p.185; Engel,1996, p.124 „*Sing'örg manastir*"). Informaţiile despre mănăstire sunt puţine şi sumare. Astfel, în catastiful de mile al Patriarhiei de la Ipek din 1660, egumenul Iosif de la Sângeorge apare între cei ce au făcut donaţii (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.144). Tradiţia consemnată în conscripţia mănăstirilor bănăţene din 1775, fixa data întemeierii mănăstirii Sângeorge în anul 1623 (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.346). Ctitoria mănăstirii este atribuită despotului sârb Ioan Branković (Zeremski, 1907, p. 132; Radonitch, 1919, p. 110; Petković, 1950, p. 112). Nicolae Tincu Velia, reluând informaţii din veacul al XVIII-lea, a susţinut originea românească a mănăstirii medievale Sângeorge (Velia, 1865, p. 65). Momentul construirii bisericii a fost fixat la sfârşitul secolului al XV-lea, sau între anii 1501-1503 (Borovszky, *Temes*, p. 76; Zeremski, 1907, p. 132; Szentkláray, 1908, p.41; Meteş, 1936, p.207-208; Petković, 1950, p. 103; Jovanović, 2000, p. 87-88). Documentele de cancelarie menţionează satul (*villa Sanctus Georgius*) în anul 1319, iar listele parohiilor catolice din anii 1333-1335 la Sângeorge, au consemnat o parohie catolică (Györffy, III, p. 495, ceea ce presupune existenţa aici a unei biserici închinată Sfântului mucenic Gheorghe). Cultul pentru *Sfântu Gheorghe*, perpetuat în credinţa şi tradiţia locală până în veacul al XV-lea, ori începutul veacului următor, se regăseşte în hramul mănăstirii ortodoxe ridicate în această perioadă de la finele veacului al XV-lea.

Cercetările din anul 2004, pe care le-am întreprins cu ocazia lucrărilor de restaurare, au identificat un grup de 6 morminte, fără inventar şi o parte a unei construcţii din lemn ce poate fi datată pe baza ceramicii şi a unei monede de la Rudolf al V-lea (1575-1602) la finele veacului al XVI-lea. Ţeicu, 2005, p. 158.

România, *Sângeorge*, c. Gătaia, j- Timiş

SIRINIA

Mănăstirea „*Sfântu Nicolae”*

Sirinia este un afluent micuţ al Dunării, care se varsă în Depresiunea Liubcova, la vest de aşezările Cozla şi Drencova. Ea apare consemnată în anii 1569-1573 *(Manasitr i Sirinya, Isveti Niqola*) în defterele otomane (Engel, 1996, p. 128). Satul cu acelaşi nume era pustiit în anul 1554, dar erau menţionate în jur satele Drencova, Berzasca şi Debeli Lug, la nord, pe un drum spre Depresiunea Almăjului (Engel, 1996, p.29;45;48). Nu cunoaştem alte informaţii istorice despre mănăstirea Sirinia în cursul Evului Mediu, ori în perioada premodernă. Cercetarea arheologică a identificat planul bisericii mănăstirii păstrat la nivelul fundaţiilor. Ea avut un plan triconc cu dimensiunile de 15/9 m.(Fig. 8C). Pronaosul trapezoidal avea dimensiunile interne de 4,80/4,10/4,40 m şi era despărţit printr-un decroş de absidele laterale ale navei. Nava bisericii a avut o încăpere dreptunghiulară, cu dimensiunile de 4/3,80 m flancată de abside semicirculare pe latura de sud şi nord. Absida altarului a avut o formă identică, semicirculară la interior cât şi la exterior, unită prin două firide laterale de spaţiul navei. Aşezarea perechii de pilaştri, din vestul navei direct pe frontul estic al pronaosului, a determinat apariţia unui spaţiu identic celui creat în faţa altarului. Turla ridicată deasupra traveeii centrale a navei a avut un diametru de circa 3 m şi ea se sprijinea pe arcele care uneau pilaştrii care flancau absidele laterale ale navei. Observaţiile referitoare la construcţia bisericii relevă faptul că s-au utilizat de călugării constructori resursele imediate, oferite de o zonă calcaroasă cum este valea Siriniei. Fundaţia şi zidurile au fost construite din rocă de calcar cioplită, în timp ce pentru bolţi şi pentru tamburul turlei s-a folosit travertin, aflat în imediata vecinătate, spre Cozla. Bolţari tăiaţi din travertin, cu dimensiuni cuprinse între 0,50/0,45/0,15 m şi 0,70/0,40/0,20, s-au găsit în interiorul navei, provenind de la bolţi şi turlă. Fundaţiile bisericii aveau o adâncime de 0,80 m şi o grosime de 1,10 m. Cercetarea arheologică n-a identificat materiale sensibile să ajute la o datare a monumentului, în timp ce zona chiliilor şi necropola au rămas în afara perimetrului investigat din motive obiective. Momentul construcţiei monumentului a fost propus pe baza analogiilor de plan, în cursul secolului al XV-lea, posibil în prima sa jumătate. (Ţeicu, 2003, p. 130). Biserica mănăstirii Sirinia, cu planul său triconc, se înscrie în seria bisericilor ridicate sub influenţa şcolii morave de arhitectură pe malul sudic al Dunării, în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea şi în cursul veacului următor. Documentele de cancelarie relevă pentru prima jumătate a veacului al XV-lea, în zona Drencova, stăpâniri ale nobililor români Nicolae de Bizere şi ale familiei Cerna (Pesty, *Szöreny,* III, p. 61-63). În Depresiunea Liubcova este menţionat la începutul veacului al XV-lea un district românesc (Ţeicu, 1998, p. 447-448).

România, c. *Berzasca*, j. Caraş-Severin

SREDIŞTEA MICĂ

Mănăstirea „*Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril*”

Mănăstirea cu hramul „*Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril*” de la Srediştea Mică este situată la circa 10 km nord–est de Vârşeţ. Ctitorul mănăstirii, după tradiţia sârbească, ar fi Ioan Branković (Radonitch, p.44-45). Nicolae Tincu Velia atribuia românilor, pe baza tradiţiei, ridicarea acestui aşezământ monahal (Tincu-Velia, 1865, p. 178-179; Meteş, 1936, p. 213). Mănăstirea din Srediştea a fost identificată cu mănăstirea *Ţârna* sau *Qirna*, atestată în defterele turceşti din 1566/1567 şi până în 1579. (Ziroević, 1984, p. 188; Engel, 1996, p. 76). Ea a avut în 1566/1567 un număr de trei călugări (Ziroević, p.188). Informaţiile despre ea sunt extrem de sumare în defterele dintre anii 1569-1579 şi mai apoi în catastiful de mile al Patriarhiei din Ipek din anii 1660 şi 1666. (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 145). Într-un document din 1775, *Conscripţia mănăstirilor bănăţene*, din eparhia Vârşeţului, aşezămintele monahale de la Sredişte şi Mesici apar laolaltă, specificându-se anul 1623 ca dată a întemeierii lor (Suciu, Constantinescu, I, p. 344). Mănăstirea ortodoxă de la Sredişte a fost desfiinţată, alături de alte mănăstiri bănăţene, în anul 1777, din ordinul Mariei Tereza (Szentkláray, 1908, p. 56; Meteş, 1936, p. 213). Distrugerea mănăstirii medievale se leagă de atacurile turceşti din anul 1788, ea ruinându-se cu vremea, asemenea multor altor mănăstiri bănăţene din aceeaşi epocă. Momentul apariţiei monumentului, structura planimetrică, în absenţa cercetărilor arheologice rămân complet necunoscute. Documentele de cancelarie din a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea menţionează informaţii despre o aşezare *Zerdahely*, ce poate fi identificată la Srediştea (Pesty, *Krassó*, III, p. 268, 309; Engel, 1996, p. 127; Ţeicu, 1998, p. 399. Mănăstirea a fost ridicată în secolul al XV-lea sau la începutul secolului al XVI-lea într-o zonă de locuire ortodoxă şi românească (Zeremski,1907, p.45; Szentkláray, 1908, p.55-56; Radonitch, 1919a, p. 44; înscriu biserica dispărută în rândul mănăstirilor sârbeşti din Banat, atribuind ctitorirea ei despotului Ioan Branković la sfârşitul secolului al XV-lea; Meteş, 1936, p. 212-213; Petković, 1950, p. 308; Jovanović, 2000, p. 45).

Serbia, *Srediştea Mică* (Malo Srediште)

SVINIŢA

Mănăstirea „*Sfântu Nicolae*”

Aşezământul monahal din Clisura Dunării, cu hramul „*Sfântu Nicolae*”, este cunoscut doar din defterele otomane în intervalul 1569-1579 (Engel, 1996, p. 134). În aceeaşi ani apare, în aceleaşi surse istorice, şi satul Sviniţa cu aşezările din vecinătate Tisoviţa şi Plaviseviţa (Engel, 1996, p.115, 137). Cetatea Sviniţa, care controla intrarea în Cazanele Dunării, a jucat un rol extrem de activ în sistemul defensiv dunărean în veacul al XV-lea (Pesty, 1878, II, p.

512; Ţeicu, 2003 b, p. 126-130). Biserica mănăstirii n-a fost identificată pe teren, probabil că a fost ridicată la gura văii pârâului Sviniţa.
România, *Sviniţa*, j. Mehedinţi

SZÖREG
Abaţia „*Sfântu Filip*"

Abaţia benedictină de la Szöreg, aflată sub patronat regal, era închinată *Sfântului Filip*, cum apare în documentul din anul 1192 (Györffy, 1987, I^3, p. 873; Juhász, 1927, p.23). Amplasată la extremitatea vestică a văii Mureşului, nu departe de confluenţa cu Tisa, ea deschide şirul abaţiilor benedictine fondate de regii arpadieni în cursul veacului al XII-lea în spaţiul diocezei Cenadului.
Începuturile mănăstirii Szöreg au fost legate de biserica bizantină, sugerându-se faptul că iniţial ar fi putut să fie o mănăstire basilită (Juhász, 1927, p. 21-22; Trognayer, 1980, p. 153). Regele Andrei al II-lea, în cunoscuta diplomă a sării din septembrie 1233, a conferit bisericii *Sfântului Filip* din Szöreg numai o cantitate de o mie bolovani de sare (Knauz, I, 1874, p. 294; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 268). Mănăstirea apare implicată într-un conflict pentru un pământ numit *Zobor*. Documentul regelui Bela al IV-lea din 22 noiembrie 1239, prin care s-a soluţionat această dispută, a consemnat cu acel prilej pe *Iacintus*, abatele mănăstirii Sfântu Filip de *Zeurug* şi conventul mănăstirii (Juhász, 1927, p. 218, „ *abbas Monasterii sancti Philippi de Zeurug ... abbas et conventus de Zeurug*"). Abatele *Leontinum* al mănăstirii *Zewrwg* apare într-un act din 1247, după care se aşterne tăcerea izvoarelor istorice, dovada dispariţiei abaţiei benedictine (Györffy, I^3, p.873; Juhász, 1927, p. 26 nota 10). Mănăstirea a căzut pradă violenţelor provocate de revolta cumanilor din 1279-1282, după care n-a mai fost refăcută. Domeniul acesteia a revenit unei familii nobiliare, care organizează acolo o parohie amintită în lista dijmelor papale din anul 1333 (Juhász, 1927, p. 26-27; Csánki, 1890, I, p. 704; Borovszky, *Torontal*, p. 384; David, 1974, p. 60; Hervay, 2001, p. 536-537; Trogmayer, 1995, p. 153-155; Koszta, 2001, p. 52). Cercetările arheologice de la Szöreg au identificat lângă ruinele gotice, vizibile încă la suprafaţă, fundaţiile unei bisericuţe romanice, care nu poate identificată cu biserica mănăstirii Szöreg, datorită dimensiunilor sale mici (Trogmayer, 1980, p. 155).
Ungaria, *Szöreg*

ŞEMLACU MIC
Mănăstirea *Intrarea în biserică a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu*

Aşezământul monahal de la Şemlacu Mic, amplasat pe valea râului Moraviţa, a fost cel mai adesea menţionat în istoriografia bănăţeană sub numele de *Mănăstirea Săraca*, *Mănăstirea Şemliug*, din cauza surselor istorice lacunare a fost încadrată cronologic din secolele XII-XIII până în secolul al XV-lea (Szentkláray, 1908, p. 60-63; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 176; Miloia, p. 85-93; Vlăduceanu, 1947, p.10-11). Un document din anul 1597 preciza că satul

Şemlac se numea şi Moraviţa (Pesty, *Krassó*, IV, 1882, p. 293). Amplasarea mănăstirii în apropierea râului Moraviţa, cât şi numele satului, explică consemnarea ei în izvoarele turceşti din veacul al XVI-lea sub numele de *Mănăstirea Moraviţa*. Defterele din anii 1566-1567 aveau în evidenţă mănăstirea Moraviţa, cu doi călugări şi un venit de 200 de acce (Ziroević, 1984, p. 135). Izvoarele turceşti din anii 1569-1579 atestă aşezământul monahal fără a menţiona hramul acestuia (Engel, 1996, p. 91). *Statistica bisericilor din eparhia Caransebeşului* din 15 ianuarie 1757 a consemnat mănăstirea sub numele Şemlac cu hramul *Intrarea în biserică a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu* (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 221). Tradiţia din veacul al XVIII-lea, potrivit aceleiaşi surse, atribuia ctitoria mănăstirii despoţilor sârbi. Data fondării acesteia, potrivit tradiţiei, a fost anul 1623 aşa cum apare în conscripţia din anul 1775 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 344). Mănăstirea a fost desfiinţată de autorităţile imperiale în anul 1788, iar în anul 1782 a ajuns în proprietatea unui funcţionar sârb din Timişoara (Szentkláray, 1908, p. 62; Meteş, 1936, p. 222; Rusu, 2000, p. 254; Jovanović, 2000, p. 155-156).

Biserica mănăstirii de la Şemlacu Mic se înscrie, alături de mănăstirile de la Baziaş, Mesici şi Voiloviţa, în şirul extrem de restrâns al monumentelor de arhitectură ecleziastică bănăţeană, care au supravieţuit vicisitudinilor epocii moderne, ceea ce le conferă dealtminteri o semnificaţie artistică şi istorică absolut specială. Planul relevă o structură unitară, compusă dintr-o navă flancată de două spaţii dreptunghiulare şi surmontată de o turlă. Un pronaos îngust închide spaţiul vestic al bisericii, în timp ce altarul era realizat sub forma unei abside ample cu traseu semicircular (Fig. 5B). Biserica a avut dimensiunile iniţiale de 15/8 m, din care nartexul măsura 2,80/5,50 m, nava 5/8 m şi absida altarului a avut diametrul de 4,50 m (Miloia, 1931, p. 94; Cantacuzino, 1974, p. 290-301). Cele două perechi de pilaştri, care flanchează absidele de pe latura de nord şi sud a navei, susţin pe pandantivi turla octogonală care încununează nava. Spaţiul dreptunghiular al pronaosului este flancat de două perechi de pilaştri dispuşi pe latura de nord şi sud a acestuia (Fig. 5B şi 20). Structura planimetrică a monumentului, cu soluţiile adoptate la acoperirea spaţiilor, au fost discutate în istoriografie din perspective diverse, care au plasat biserica în seria monumentelor cu plan în formă de „cruce cu braţe libere” ori mai recent, după opinia Terezei Sinigalia, o biserică cu transept (Sinigalia, 1998, p. 29). Pentru încadrarea tipului bisericii cu plan în cruce greacă au optat: Moisescu, 2001, p. 186-187; Rusu, 2000, p. 254; Pârvulescu, 1998, p. 115. Momentul construcţiei bisericii, în condiţiile în care cercetarea arheologică n-a oferit elemente certe de datare, a fost stabilit la începutul veacului al XV-lea sau la mijlocul aceluiaşi veac (Cantacuzino, 1974, p. 308; Moisescu, 2001, p. 186; Sinigalia, 1998, p. 29, la mijlocul secolului al XV-lea). Istoriografia pozitivistă maghiară şi sârbească de la începutul secolului al XIX-lea au adoptat o opinie asemănătoare în privinţa datării monumentului. Pornind de la informaţiile oferite de izvoarele diplomatice maghiare, care confirmau stăpânirea domeniului Erdsmolov (Vârşeţ) în anul

1448 de către despotul Gheorghe Branković, s-a atribuit ctitoria bisericii mănăstirii Şemlac de către feudalul sârb în cursul veacului al XV-lea (Szentkláray, 1908, p.61; Széntklaryi, 1908, p. 60-61; Zeremski, 1907, p. 45; iar mai apoi Radonitch, 1919, p. 110; Petković, 1950, p. 349; Iovanović, 2000, p. 155; Meteş, 1936, p. 215). Se cuvine făcută precizarea că momentul zidirii mănăstirii în secolul al XV-lea şi ctitorirea acestuia de către Gheorghe Branković au fost stabilite printr-o confuzie sau printr-o apropiere forţată, nefirească, între aşezările *Ersumlio,* adică Vârşeţ şi *Mezeusumlio* (Şemlacu Mare) de pe valea Bârzavei, situate la o distanţă de 35 km una de alta. (Szentkláray, 1908, p. 61; Miloia, 1931, p. 98; Sinigalia, 1998, p. 29). Cele două aşezări, cu cetăţi proprii fiecare, au avut o evoluţie istorică distinctă în cadrul comitatului Caraş (Györffy, III, 1987, p. 493, *Erdsumlio*, p. 494, *Mezeusumlio*. Încercarea de a fixa originea mănăstirii în sec. XII-XIII, la Vlăduceanu bunăoară, s-a bazat pe o altă confuzie documentară, atunci când a invocat documentul din 1270, care aminteşte de fapt mănăstirea augustiniană (Vlăduceanu, 1947, p. 13; cu aceleaşi opinii pentru datare în sec. XIII: Drăguţ, 1976, p. 267; Mureşianu, 1976, p. 87). Sigur planul bisericii mănăstirii Moraviţa de la Şemlac denotă evidente legături cu arhitectura ecleziastică sârbească. Ea are similitudini cu monumentele de arhitectură de la mănăstirea Voiloviţa, Mesici şi cu biserica veche a mănăstirii Zlatiţa (Matić, 1973, p. 171; Ţeicu, 2003, p. 148-149). Originea acestui tip de plan al bisericii poate fi căutată şi regăsită la monumentele reprezentative ale şcolii sârbeşti de arhitectură din Raška, la Ziča, Studenica şi Miliševo (Moisescu, 2001, p.187; Sinigalia, 1987, p. 29.)

România, *Şemlacu Mic* (Vársomlyo), j. Timiş

TIMIŞOARA

1. Conventul franciscan

Prezenţa ordinului franciscan la Timişoara confirmată de documentul din 16 ianuarie 1323 din care aflăm că Chanadin, fost preposit de Oradea şi comitele capelei regelui Carol Robert a fost sfinţit episcop la 16 iunie 1323 în biserica *Fericitului Ladislau* a fraţilor predicatori din Timişoara" (DIR, C, XIV, II, p. 64).

2. Conventul dominican

Existenţa unui aşezământ al ordinului dominican la Timişoara a fost confirmată în anul 1329 care era închinat *Sfintei Fecioare Maria* după cum sugerează informaţii din vremea lui Sigismund de Luxemburg (Rusu, 2000, p. 269; Romhány, 2000, p. 69). Călugării dominicani oficiau serviciul divin în aşezământul propriu în anul 1534 (Petrovics, 2001, p. 56-57 atribuie fără argumente patronajul mănăstirii dominicane de la Timişoara *Sfântului Ladislau*).
România, *Timişoara*, j. Timiş

TOTHMONOSTOR

Numele mănăstirii, cunoscut din documente din 1406-1409, aduce în discuţie un aşezământ monahal din comitatul Timiş, al cărui patronat şi întemeietori nu-i cunoaştem (Csánki, II, 1894, p. 68; Milleker, 1915, p. 252). A fost localizată la Horoség, (Banatsko Veliko Selo) lângă Kikinda. Ea a fost recent inclusă în rândul mănăstirilor benedictine din Banat, atestate numai prin toponimie (Hervay, 2001, p. 547).

VĂRĂDIA

Dealul *Chilii*, cu numeroase urme arheologice, inclusiv a celui de-al doilea castru roman de la Vărădia, păstrează amintirea unui foarte vechi aşezământ monahal, pe cursul inferior al Caraşului. Tradiţia istorică din veacul al XVIII-lea, preluată de istoricul bănăţean Nicolae Tincu Velia, susţinea existenţa unui aşezământ monahal ortodox românesc, foarte vechi, pe dealul Chilii de la de la Vărădia (Tincu Velia, 1865, p. 179-183). Un document din 1797, invocat uneori de istoricii români, pare să confirme pe Nicolae Tincu Velia. *Conscripţia poporului de lege ortodoxă răsăriteană neunită din Eparhia Vârşeţului*, din anul 1797, document identificat de Silviu Anuichi la Sremski Karlovici, menţiona la Vărădia „o mică biserică cioplită într-o singură piatră, care întâmplător a fost găsită în anul 1753 şi care, după spusele tuturor… se crede a fi fost o mănăstire" (Munteanu, 1983, p.237, nota 2, cotele din arhiva de la Sremski Karlovici; Mureşian, 1976, p. 72, invocă acelaşi document). Biserica era ruinată la începutul veacului al XVIII-lea, pentru că aici s-au făcut săpături, în anul 1754, pentru dezvelirea şi lărgirea acesteia. Lucrările au fost reluate şi finalizate în anul 1773, când biserica de pe Chilii cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*" a fost sfinţită.(Tincu Velia, 1865, p. 182-183). Biserica de pe Chilii a fost acoperită de capela familiei Baici din Vărădia în anul 1862 şi de extinderile făcute în anul 1872, când o parte a lăcaşului rupestru a fost amenajată în criptă a familiei Baici. (Milleker, 1889, p. 143; Meteş, 1936, p. 224). Cercetarea arheologică derulată pe platoul de la Chilii a consemnat puţine elemente din structura planimetrică a bisericii şi a chiliilor mănăstirii. S-a invocat pentru biserică o navă cu absidele laterale şi cu altar alungit (Munteanu, 1983, p. 232). Zidul, surprins în zona de sud-est, a fost lucrat din piatră de calcar, iar pentru peretele nordic al monumentului s-a presupus, datorită conformaţiei terenului, o amenajare cioplită în stânca nativă (Munteanu, 1983, p. 232). Chiliile s-au aflat amenajate pe peretele de sud al colinei, săpate în roca calcaroasă sub forma unor nişe înguste, prevăzute cu o firidă. Ceramica descoperită pe platou a constituit argumentul invocat pentru datarea bisericii rupestre de la Vărădia la sfârşitul veacului al XI-lea şi începutul secolului al XII-lea. (Munteanu, 1983, p. 234). Defterele otomane din anii 1554-1579 menţionează satul Vărădia, în nahia Vârşeţ (Engel, 1996, p. 145). Aceleaşi surse otomane au luat în evidenţă, pentru anul 1579, o mănăstire cu hramul „*Arhanghelului Mihail*" în nahia Vârşeţului (Engel, 1996, p. 21-22). S-a propus

localizarea ei în zona de locuire românească din jurul Vârşeţului de către Engel Pál. Având în vedere tradiţia istorică, descoperirile arheologice, considerăm plauzibilă identificarea mănăstirii „*Arhanghelul Mihail*", atestată în anul 1579, la Vărădia pe dealul Chilii.
România, *Vărădia*, j. Caraş-Severin

VIROŞ
Mănăstirea cu hramul „*Sfântu Nicolae*"

Documentele otomane au consemnat între anii 1569-1579 o aşezare sub forma *Viriš* şi *Viroš*, în nahia Vârşeţului cu mănăstirea „*Sfântu Nicolae*" (Engel, 1996, p. 147). Ea a avut iniţial, în 1566-1567, un număr de doi călugări şi un venit estimat la 300 de acce ce a rămas neschimbat în următorii 10 ani (Ziroević, 1984, p. 77). Numele aşezării *Viroš*, adică Roşu, identificat cu oarecare dificultate în document, a sugerat o identificare a localităţii cu actuala aşezare Cârvena Crkva din apropiere de Biserica Albă (Bela Crkva). Această opinie a fost propusă de O. Ziroević, p. 77 (Popović, 1955, p. 157 aminteşte pentru anii 1660-1666 două aşezări învecinate Crkvena-Crkva şi Mala Crkvena Crkva). Trebuie însă avut în vedere faptul că în acelaşi interval cronologic, 1554-1579, Crkvena Crkva apare, sub această formă, consemnată în aceleaşi surse turceşti (Engel, 1996, p. 42). De aceea s-a căutat localizarea aşezării Vereş şi a mănăstirii Sfântu Nicolae în zona Vârşeţului, unde există şi un toponim *Kloster* (Engel, 1996, p. 147).

VOILOVIŢA
Mănăstirea „*Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril"*

Mănăstirea Voiloviţa se află situată pe malul fluviului, la circa 4 km de la vărsarea Timişului în Dunăre. Biserica mănăstirii a fost închinată *Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavril* încă de la zidire. Ea apare consemnată cu acest hram în anii 1566-1567 (Ziroević, 1984, p. 79-80). Documentele turceşti menţionează mănăstirea între anii 1569-1579 în nahia Pancevo (Engel, 1996, p. 21). Ea a avut iniţial un număr de trei călugări, pentru ca în anul 1580 să fie consemnaţi aici un număr de 6 călugări. O însemnare din 1542, scrisă de egumenul mănăstirii Voiloviţa, monahul Partenie, constituie cea dintâi atestare a mănăstirii în sursele medievale (Zeremski, 1907, p. 45). Aşezământul a avut în acel moment, conform însemnării monahului Partenie, un număr de 36 de călugări (Matić, 1988, p. 6). Egumenul Sava, din anul 1567, este cunoscut, de asemenea, dintr-o însemnare pe o carte de cult.

Mănăstirea a fost afectată puternic în cursul conflictelor turco-austriece din anii 1716, 1718 şi 1788 (Matić, 1988, p. 79; Meteş, 1936, p. 228). Fundarea mănăstirii, conform tradiţiei consemnate în veacul al XVIII-lea, a avut loc cândva la sfârşitul secolului al XIV-lea sau începutul sec. XV-lea (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 344, conscripţia mănăstirilor in Banat în anul 1775). Ctitor al mănăstirii, conform aceleaşi tradiţii, ar fi fost Ştefan Lazarević, fiul

prinţului Lazar, în anul 1383. O însemnare târzie din 1799 atribuia întemeierea mănăstirii despotului Ştefan Lazarević, în anul 1405 (Szentkláray, 1908, p. 54-55; Matić, 1973, p. 171; Matić, 1988, p. 5; Jovanović, 2000, p. 30-31; Milius, 2003, p. 42). Cercetările arheologice, derulate în anii 1982-1984 la restaurarea mănăstirii, n-au adus informaţiile aşteptate cu privire la momentul fondării mănăstirii (Kostić, 1988, p. 19-20).

O reluare ulterioară a cercetărilor a oferit suportul avansării ipotezei fondării mănăstirii la începutul secolului al XVI-lea (Brmbolić, 1995, p. 84).

Biserica mănăstirii Voiloviţa a fost construită în tradiţia şcolii de arhitectură din Raška, reluând modelele monumentelor emblematice de la Studenica şi Žica. Ea a avut iniţial structura unei biserici sală, flancată de două abside rectangulare laterale, ce aveau rolul unui transept. Dimensiunile bisericii în această etapă erau de 14,40 m/7,80 m (Fig. 9). Altarul a avut un plan dreptunghiular, dezvoltat în prelungirea navei, închis spre răsărit cu o absidă semicirculară. Turla, sprijinită pe o bază pătrată, având o secţiune circulară la interior şi octogonală în afară este amplasată la mijlocul axei longitudinale (Fig. 19). Biserica mănăstirii Voiloviţa îşi găseşte analogii de plan şi structurale cu bisericile mănăstirilor Săraca, Mesici şi biserica din Lipova (Matić, 1988, p. 26; Moisescu, 2000, p. 186, 188). În etape ulterioare, din anii 1752 şi 1836, spaţiul vestic al bisericii mănăstirii Voiloviţa a fost extins şi completat apoi cu un turn-clopotniţă baroc (Matić, 1973, p. 171; Matić, 1988, p. 23; Mileusnić, 1997, p. 42-43).

Serbia, *Pančevo*

VOIVODINŢ

Sat românesc situat pe malul nordic al Caraşului, pe hotar cu Coşteiul. O mănăstire *Viyvidina Biračište* era luată în evidenţele otomane din nahia Vârşeţului în anii 1569-1579 (Engel, 1996, p. 149). Satul Voivodinţ apare în aceeaşi perioadă 1554-1579, consemnat sub aceeaşi formă şi grafie (Engel, 1996, p. 149). O. Ziroević semnala o mănăstire lângă satul Voivodinţ din nahia Vârşeţului, pentru care defterele din 1566-1567 menţionau un egumen şi trei călugări şi o dare de 250 acce (Ziroević, 1984, p. 70). Aceleaşi surse au consemnat, zece ani mai târziu, o stare de lucruri identică. Informaţiile istorice lacunare nu îngăduie avansarea unor ipoteze cu privire la momentul zidirii acestei mănăstiri, într-o zonă de locuire românească, şi nici în ceea ce priveşte pe ctitorii acesteia. Numele satului dovedeşte întemeierea şi stăpânirea acestui sat de către un *voievod*, un reprezentant al elitei româneşti medievale (Achim, 1994, p. 111-113; Drăganu, 1933, p. 256). Cercetările de teren din anul 2004 la Coştei şi Voivodinţi n-au putut identifica, în absenţa unei tradiţii istorice sau a mărturiilor topografiei, locul monumentului de cult. Popović, 1955, p. 100, fără argumente pentru o locuire sârbească.

Serbia, *Vojvodinc*

VRŠAC

Aşezarea de la Vârsac este situată pe o veche arteră de circulaţie care lega sudul Dunării de Câmpia Panonică, ocolind pe la vest Munţii Banatului. S-a propus aici localizarea cetăţii lui Glad (*Castrum Vrscia*) din veacul al X-lea (Bizerea, 1978, p. 2-8; Ţeicu, 1998, p. 393). După invazia tătară, s-a ridicat aici castrul *Erdsumlia* (Györffy, III, 1987, p. 493).

Conventul dominican era cunoscută documentar în anul 1221 şi a supravieţuit năvălirii tătare din 1241. Apare consemnat din nou în anii 1292 şi 1303 (Györffy, III, 1987, p. 494; Mezö, 1996, p. 69-70). Capela mănăstirii închinată *Sfântului Dominic*, adăpostea moaşte. Nu se cunoaşte amplasarea ei în topografia actuală a Vršac-ului.

F. Milleker, un bun cunoscător al topografiei arheologice a Vârşeţului, a menţionat un loc numit *monostirişte* situat la poalele dealului Culă. El menţiona, în acelaşi context, descoperirea unor fundaţii de ziduri în cimitirul ortodox din oraş (Milleker, 1886, p. 48).

Serbia, *Vršac*

ZAKANYMONOSTOR – vezi MĂNĂSTIUR

ZLATIŢA

Mănăstirea „*Sfântu Simion şi Sava*”

Mănăstirea Zlatiţa a fost construită pe o terasă înaltă a Nerei, pe malul drept al acesteia, la circa 3 km vest de mănăstirea Cusici. Actuala biserică a mănăstirii a fost ridicată între anii 1760-1770 cu banii episcopului Ioan Georgevici (Radoslavlevici, 1997, p. 41).

Documentele oferă puţine informaţii despre începuturile mănăstirii, astfel încât istoria ei s-a scris pe baza tradiţiei coagulată îndeobşte în veacul al XVIII-lea, când mănăstirile din Banat au trecut printr-un proces de restructurare şi închidere datorită administraţiei imperiale austriece. Documentul ades invocat, cel din 15 iunie 1757, menţiona mănăstirea Zlatiţa cu hramul „*Sfinţilor Luminători Sârbeşti Simion şi Sava* foarte veche şi gata să cadă”, fiind din vechime metoh al mănăstirii Milisevo (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 238). În cadrul *Conscripţiei mănăstirilor bănăţene* din anul 1775, la rubrica ce menţiona anul fondării călugării au menţionat, pentru toate trei mănăstirile din zonă, Baziaş, Cusici şi Zlatiţa, anul 1496 (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 344). Cele dintâi ştiri care au consemnat mănăstirea Zlatiţa se găsesc în defterele din vremea lui Selim al II-lea, începând cu anul 1566 (Ziroević, 1984, p. 107). Aceleaşi surse aveau în evidenţă între 1569-1579 mănăstirea *Isveti Sava* (Engel, 1996, p.29). Ea a avut trei călugări şi o dare de 650 acce. Mănăstirea era trecută cu aceeaşi sumă şi în recensământul din vremea lui Murat al III-lea (Ziroević, 1984, p.107). Ştiri despre Zlatiţa se regăsesc abia în izvoarele din anul 1798, când mănăstirea a fost incendiată, începând cu anul 1716, în repetate rânduri (Radoslavlević, 1997, p.17-18). O cronică din veacul al XVIII-lea, scrisă de

Vichentie Liustina, aduce informaţii utile privitoare la topografia iniţială a aşezământului monahal de la Zlatiţa (Liuştina, 1798, p. 8).

Despre biserică se menţiona faptul că era de dimensiuni medii, complet pictată la interior. Temelia era din piatră şi zidurile din cărămidă, ceea ce într-adevăr aveau să confirme cercetările arheologice recente din anul 2003. Chiliile erau dispuse într-un cadru pătrat în jurul bisericii. Se menţiona o mică capelă, lângă clopotniţă (Liuştina, 1798, p. 8). Biserica medievală, deşi grav avariată de oameni şi vreme, era încă întreagă în anul 1771, dar în anul 1798 se mai vedeau doar ruinele acesteia (Liuştina, 1798, p. 8-10).

Cercetările de arheologie medievală, derulate de către noi în cursul anului 2003, au identificat ruina bisericii mănăstirii Zlatiţa, situată pe partea care închide lunca Nerei (Fig. 10). Monumentul măsura la exterior 17,50 m/5,20 m). Biserica a avut un pronaos dreptunghiular cu dimensiunile interioare de 3,20 m/4,10 m, iar nava avea lungimea de 7,20 m la interior şi aceeaşi lăţime ca şi pronaosul. Două abside dreptunghiulare, cu dimensiunile interne de 3/2 m flancau nava pe latura de nord şi sud. Altarul avea forma unei abside semicirculare, aşezat pe zidurile estice ale celor două abside. Călugării constructori au adoptat la ridicarea ei o soluţie mai puţin întâlnită până acum la monumentele ecleziastice medievale din Banat. Astfel, fundaţia zidurilor era din piatră, un strat mai gros ori mai subţire peste care se aşezau lespezi lungi de piatră de talie, peste care s-a ridicat zidul de cărămidă şi mortar. La colţurile absidelor, dar şi la pereţii laterali ai navei, s-au utilizat blocuri de calcar ecarisate, între care s-a zidit cu cărămidă (Fig. 10 şi 21). Grosimea zidurilor nu depăşea 0,55 m în elevaţie, iar la fundaţie ele aveau circa 0,75-0,80 m, numai absida altarului zidul avea în fundaţie 0,90-1 m.

Biserica sală de la Zlatiţa, flancată de cele două spaţii laterale cu rostul unui transept, încununată de o turlă, îşi are origini în arhitectura sârbească. În capul de serie al acestui tip de monument se regăseşte biserica Studenica (Deroko, 1962, p.50-53). În arhitectura medievală bănăţeană bisericile mănăstirilor Voiloviţa şi Moraviţa (Şemlacu Mic), ridicate în secolul al XV-lea se înscriu, firesc, în tipologia bisericilor cu transept alături de Zlatiţa. Biserica mănăstirii Zlatiţa a fost zidită în cursul veacului al XV-lea, poate chiar spre sfârşitul acestei perioade (Ţeicu, 2003, p.147).

România, c. *Zlatiţa*, j. Caraş-Severin

A

AKACH

Satul pustiit *Achac*, amintit deja în anii 1318 şi 1385, în apropierea Tisei, în comitatul Cenad, a avut o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal (Györffy, I[3], 1987, p.846). Preotul Ştefan din *Achac, Ach, Akach, Achach,* forme sub care a fost cunoscut numele parohiei, apare între plătitorii de dijme, în anii 1333-1335, din arhidiaconatul de Torontal (DIR, C, XIV, III,

p.226, 235, 243). Biserica din Akach apare menţionată în actele de partaj ale moşiilor din comitatul de Cenad şi Bihor ale nobililor Laurenţiu şi Toma de Tileagd „*dreapta jumătate o moşie numită Akach, începând de la biserica zidită pe acea moşie, aşezată în partea unei fâneţe*" (DRH, C, XIII, p. 119). Identificarea satului pustiit şi a bisericii de acolo s-a făcut în zona Kikinda unde toponimele *Akacspusta*, din apropiere de Beodra, oferă un reper. Csánki, I, 1890, p. 693; Ortvay, II, 1892, p.437-438; Borovszky, *Torontal*, p.381; Čemere, 1998, p. 76 localizată la vest de Novo Miloševo unde se păstrează toponimul *Akačkigrob*. Serbia, *Novo Miloševo*

ACHAD

Villa Achad, atestată deja în anul 1319, a avut o parohie catolică ce făcea parte din Arhidiaconatul de Timiş. Preotul Ioan din *Achad* a plătit între anii 1333-1335 dijmele datorate emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245). Satul a avut o biserică din zid cu hramul *Sfânta Fecioară Maria*. Documentul din 11 iunie 1390 aminteşte biserica satului *Achad*, din Comitatul Timiş, alături de altele din comitatul Cenad, ce au aparţinut nobilului Gall de Omor, consemnate într-un act mai vechi din 1379 (Pesty, *Krassó*, III, p.201). La mijlocul secolului al XVI-lea erau cunoscute două sate *Achad* în nahia Timişoara (*Mali Ačad*; *Veliki Ačad* 1554-1579; Engel, 1996, p.21). Biserica şi satul dispărut Achad sunt localizate în zona Jadani şi Murani (Engel, 1996, p.21). În hotarul satului Murani se afla *Valea Aciad*, care ar pleda pentru localizarea satului dispărut aici (Milleker, 1915, p.155). Csánki, II, 1894, p.22. România, *Murani*

ADRIANFALVA vezi VILLA ADRIANI

ALBA ECCLESIA vezi FIRITEAZ

ALIOŞ

Aşezare situată pe rama de NV a dealurilor Lipovei, pe hotar cu Maşloc. Biserica parohială, înscrisă sub forma *Heleus, Heleusfalua, Elleusfalua*, se regăseşte în listele colectorilor papali din anii 1334-1335 (Mon. Vat., I/1, p. 150, 155, 161). Documentele din anii 1447 şi 1451 atestă aşezarea *Ellywfalwa* şi la 1561 *Elleusmonustra*. Csánki, I, 1890, p. 769; Borovszki, *Temes*, p. 105; Márki, I, 1892, p. 199; Györffy, I^3, 1987, p. 175; Suciu, I, 1967, p. 30. România, *Alioş*, j. Timiş

APACHA vezi OPATIŢA

APATFALVA

Preotul Paul din *Pothfalva* apare consemnat la plata a doua a colectorilor papali din anul 1334 (DIR, C, XIV, p. 237). Aşezarea dispărută a fost localizată

în jurul Cenadului (Györffy, I[3], p. 847). Biserica parohială era închinată *Sfântului Gall*. Această informaţie târzie este cunoscută din documentele papei Eugeniu IV din anii 1432 şi 1434 *ecclesiae parochialis Galli de Apáthfalva*, Cenad d.; Lukcsics, ,II, p. 62, 70). Ortvay, II, 1892, p.426 a localizat parohia dispărută lângă Mako; Györffy, I[3], 1987, p.847, lângă Cenad.

ARAČA

Biserica parohială, cunoscută din listele papale din 1333-1335, se află situată în vestul Banatului în regiunea Tisei, lângă Novi Bečej (Törökbecse). Preotul Martin din *Aracha* a fost menţionat între parohii din arhidiaconatul de Torontal în anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 243). Documentele din veacul al XV-lea au consemnat *oppidum Aracha*, în anul 1441, aflat în stăpânirea despotului Brankovici (Pesty, 1877, p. 20-21; Ortvay, I, 1892, p. 429-430; Szentkláray, 1898, p. 45, Borovsky, *Torontal*, p. 20). Cercetările de arheologie medievală făcute de Nebojša Stanojev au identificat fundaţiile unei biserici-sală peste care s-a ridicat bazilica benedictină spre finele veacului al XIII-lea Structural, ea prezintă un sanctuar, o navă de mici dimensiuni ce avea pe extremitatea vestică o tribună. (Fig. 12). Un turn dreptunghiular închidea spaţiul vestic al bisericii-sală (Stanojev, 2004, fig. 11). Monumentul a fost plasat cronologic în a doua jumătate a veacului al XI-lea. Nu se prezintă argumente solide care să susţină arheologic o datare atât de timpurie. Biserica era dezafectată în momentul ridicării bazilicii benedictine, în vremea regelui Bela al IV-lea, către 1250. La momentul consemnării bisericii parohiale de către colectorii papali, la 1334, a existat la Arača un alt monument al cărui plan şi amplasament nu-l cunoaştem momentan. Serbia, *Novi Bečej*.

ARADAC

Biserica din *Aradac* o cunoaştem numai din lista de socoteli din anul 1333, întocmită de strângătorii dijmelor papale din regatul maghiar. Ea se află la circa 4 km est de Tisa, în apropiere de Becicherecu Mare/Zrenjanin. Lipsesc informaţiile ulterioare cu privire la această parohie din arhidiaconatul de Torontal. Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7; Borovski, *Torontal*, p. 381. Serbia, *Aradac*

ARMADA

Aşezare dispărută din comitatul de Cenad, cu o biserică ce făcea parte din arhidiaconatul de Cenad. Preotul Gheorghe din *Harmad, Harmat* a plătit în anul 1334 şi 1335 patru banali şi respectiv trei banali (DIR, C, XIV, III, p. 239, 242). Toponimul *ARMADA* apărea pe harta lui Mercy din 1723, la Periam, lângă Mureş. Csánki, I, 1890, p. 697; Ortvay, I, 1892, p. 413; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Borovszky, *Torontal*, p. 338; Györffy, I[3], 1987, p. 858; Suciu, II, 1968, p. 338; DTB, I, 1984, p. 23-24. România, *Periam*

ARMENIŞ

Biserica medievală din Armeniş se identifică pe valea Armenişului, la Sat Bătrân. Pe culmea domoală a *Dealului Bisericii*, situată pe malul stâng al pârâului, la circa 2 km vest de Sat Bătrân, se află ruinele unei biserici ce erau vizibile în perioada anilor 1945-1947. S-a măsurat atunci o construcţie cu dimensiunile de 16/10 m, fără a-i putea delimita şi planul (Moga, Gudea, 1975, p. 132). Cercetările noastre au identificat şi urmele unei necropole în jurul bisericuţei (Ţeicu, 2003 a, p. 370). Ruinele bisericii de la Sat Bătrân pot fi atribuite bisericii medievale a satului Armeniş, aflat în stăpânirea familiei nobiliare Fiat de Armeniş, ai cărei membri sunt atestaţi în acte începând din anii 1428-1430 (Pesty, *Szöreny*, II, p. 429; Ţigău, 1996, p. 21-48). România, *Sat Bătrân*, j. Caraş-Severin

AZUNLAKA

Aşezare dispărută de la sudul Mureşului ce a avut o biserică parohială, care făcea parte din arhidiaconatul de Arad. Nicolae, preotul din *Azumlaka*, apare înscris în listele colectorilor papali din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p.224, 238). A fost localizată în hotarul satului Tisa Nouă, lângă Fântânele. Csánki, I, 1890, p. 761; Ortvay, I, 1892, p. 388; Györffy, I[3], 1987, p. 173; Suciu, II, 1968, p. 291; Rusu, Hurezan, 2000, p. 68. România, *Fântânele*, j. Arad

B

BABATO

Aşezare dispărută din zona Tisei, identificată la Elemir, în preajma Becichereculi Mare/ Zrenjanin. Preotul Andrei din *Babata* sau *Babatov*, forma sub care este consemnată parohia în anul 1334, a plătit dările în anii 1333-1334 către trimişii papali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Parohia catolică *Babata*, din arhidiaconatul de Torontal, a fost localizată la Elemir (Čemere, 1998, p. 76), în timp ce istoriografia pozitivistă a căutat-o în apropiere de Aradac, Serbia Ortvay, I, 1892, p. 430; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7. Serbia, *Aradac*

BAI

Aşezarea dispărută *Bai* a fost localizată în câmpia joasă a Bârzavei, în zona Denta - Omor (Györffy, III, 1987, p.478). Parohia catolică din *Bay*, ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiş, este cunoscută din documentele papale din anul 1334. DIR, C, XIV, III, p.234. Csánki, II, 1894, p.98; Milleker, 1915, p.65; Györffy, III, 1987, p. 478.

BAKA

Aşezarea a avut o biserică inclusă în structurile arhidiaconatului de Torontal, menţionată în anii 1333-1335. Preotul Simion din *Boka* a plătit 1 banal

în anii 1333, iar în 1334 suma de 5 groşi şi respectiv 3 groşi la plata a doua. (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Moşia Baka se afla în stăpânirea lui Pavel, zis Magyar, care a solicitat „*o înnoire a semnelor de hotar şi despărţire de moşiile altora*". Domeniul *Borzuatuebaka* se afla la limita dintre comitatul Keve şi Timiş, având hotare aproape de râul Timiş şi Bârzava, unde cele două ape îşi unesc cursul (Ortvay, 1896, p. 56-59; DIR, C, XIV, III, p. 461-463; Györffy, III, 1987, p. 314). Poate fi localizată la sud de Becicherecu Mare (azi Zrenjanin, Serbia), Csánki, II, 1894, p. 117, Szentkláray, I, 1898, p. 45; Milleker, 1915, p. 20; Györffy, III, 1987, p. 314. În epoca turcească (1554-1579) satul s-a menţinut (Engel, 1996, p. 33). DTB, I, A-B, 1984, p. 31 se explică originea numelui dintr-un antroponim.

BANATSKA TOPOLA

Satul este situat în apropiere de Bašahid, la sud de Kikinda, în bazinul râului Bega. Cercetări de suprafaţă au localizat în zona numită *Tursko Sela* resturile unei biserici din zid. Ea se află pe un grund al unui vechi braţ al râului Bega, aflat acum la 4,5 km est de Banatska Topola (Girić, 1996, p. 150). Čemere, 1998, p. 76. Serbia, *Banatska Topola*.

BANÉGHIHAZ

Documentele turceşti au înscris un sat pustiit cu acest nume în anul 1567 (Káldy, 2000, p 190). El se localizează în zona cetăţii medievale de la Galad, lângă Kikinda. Numele satului sugerează prezenţa unei biserici.

BAŠAHID

Aşezarea Bašahid este situată pe de-a lungul drumului ce leagă Kikinda de Becicherecu Mare/Zrenjanin, o arteră importantă de comunicaţie, ce venea din nordul Banatului la Tisa şi Dunăre. Cunoaştem existenţa parohiei catolice *Basorhida*, în anul 1334, din listele trimişilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 235). Informaţiile din veacul al XV-lea o amintesc sub diverse forme: *Bassalhyda, Bazalhida, Bosorhida*, aşezarea ajunsă târg, dar nu aduc în conul de lumină parohia de aici (Csánki, II, 1894, p. 123; Ortvay, I, 1892, p. 432; Milleker, 1915, p. 6; Pesty, 1877, p. 21; Borovszky, *Torontal*, p. 22). Cercetările de teren făcute de Miodrag Girić au stabilit în această zonă două locaţii de biserici. Astfel în punctul *Gavrileva humka* s-au găsit morminte, ţigle şi mortar ce sugerează existenţa unei biserici. Ceramica găsită în zonă a fost datată larg în secolele XII-XIV (Girić, 1996, p. 150). Ele au fost atribuite aşezării medievale Bikać. Celălalt punct este amplasat în zona *Sliopičei breg*, pe marginea de sud-vest a satului. Aici, pe mijlocul unei uliţe se află o movilă cu diametrul de 40 m, înaltă de 2,5 m. Resturile de zidărie, ţiglă precum şi mormintele răvăşite pledează pentru localizarea în această zonă a unei biserici medievale (Girić, 1996, p. 151). Serbia, *Bašaid*.

BEČEJ

Aşezare şi cetate aşezate pe malul Tisei, dispuse într-o zonă care controla o importantă cale de comunicaţie (1440 *oppidum Beche ac castrum in insula eiusdem habitum,* Milleker, 1915, p. 6). Aici a existat o parohie ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal. Preotul Petre din *Beche* se află printre plătitorii dijmei papale în anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 235, 238, 243). Nu avem informaţii despre soarta bisericii în veacul al XV-lea. Ortvay, I, 1892, p. 431; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Torontal*, p. 127; Popović, 1955, p. 91. Serbia, *Bečej*

BECSKEREK

Aşezare situată la est de Tisa, pe cursul râului Bega, la o răscruce de drumuri care străbăteau Banatul, ajunsă în anul 1331 deja *civitas* (Csánki, II, 1894, p. 126). Preotul Ioan din *Bechereky* este cunoscut din lista colectorilor dijmei papale din anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 236-243, menţionată sub forma *Bechekereky* în 1335). Documentele din cursul veacului al XV-lea ignoră existenţa acestei parohii şi a bisericii din arhidiaconatul de Torontal, când aşezarea a ajuns la rangul de *oppidum*. Csánki, II, 1894, p. 126) Ortvay, I, 1892, p. 431; Borovszky, *Torontal*, p. 381; Milleker, 1915, p. 6; Popović, 1955, p. 92-96. Serbia, *Becskerek*, 1959 Zrenjanin

BECICHERECU MIC

Aşezare situată la N-V de Timişoara, pe malul Begăi, învecinându-se cu Beşenova Nouă (Dudeştii Noi). Biserica de aici a făcut parte din structura arhidiaconatului de Timiş, unde o regăsim între anii 1334-1335. Preotul Nicolae din *Pechekereky* a fost menţionat între plătitorii dijmei, la cele două plăţi din 1334 şi la cea din 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Actele din veacul al XV-lea nu aduc informaţii despre această parohie Csánki, II, 1894, p. 26; Ortvay, 1892, p. 431; Szentkláray, 1898, p. 45; Borovszki, *Temes*, p. 57-58; Suciu, I, 1967, p. 66; DTB, I, 1984, p. 59. România, *Becicherecu Mic*, j. Timiş

BELA KRKVA

Numele aşezării din comitatul Caraş, de pe malul sudic al Nerei, se leagă de existenţa unei biserici „albe", de la care şi-a preluat numele. În momentul consemnării documentare, în anul 1355, când a fost amintit *Michael filium K. de Feyereghaz,* biserica era deja construită de mulţi ani (Pesty, *Krassó*, III, p. 30; Györffy, III, 1987, p. 482). Documentul din 12 mai 1370 aminteşte pe Mihail, fiul lui Petru. (*Feyereghaz*; DRH, C, XIII, p. 770). Documentele turceşti din anii 1554-1579 amintesc satul *Obela Čirqiva*, pentru care s-a propus localizarea la Socol - *Ocrugliţa* (Halasi-Kun, 1976, p.295; Engel, 1996, p. 97). Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 82; Milleker, 1915, p. 84; Ţeicu, 1998, p. 299. Serbia, *Bela Krkva*

BELINŢ

Aşezarea, situată între Timiş şi Bega la NV de Lugoj, este atestată în anul 1368 sub forma *Belenche* şi la 1482 sub numele de *Belincz* (Csánki, II, 1894, p. 27; Suciu, I, 1967, p. 69). Cercetările Institutului Social Banat -Crişana au vizat, în cursul anului 1937, şi comuna Belinţ, în urma cărora Ioachim Miloia a identificat ruinele unei biserici sală medievale. (Fig. 14C). Monumentul, cu un altar semicircular nedecroşat, a avut dimensiunile externe de 19/10 m, din care nava măsura lungimea de 14 m la exterior (Miloia, 1938, p. 30, 33). Ruinele bisericii de la Belinţ, în absenţa unor cercetări arheologice, pot fi mai greu datate. Anumite analogii pentru planul bisericii sugerează o datare a acesteia în secolele XIV-XV. Ea a fost, probabil, distrusă în atacurile turceşti de la sfârşitul veacului al XVIII-lea. Satul a supravieţuit perioadei otomane, fiind înscris în defterele otomane dintre anii 1574-1579 (Engel, 1996, p. 27-28). Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 17-18; Borovszky, *Temes*, p. 28; Miloia, 1938, p. 30-33; Stoicescu, 1975, p. 18; DTB, I, 1984, p. 68. România, *Belinţ*, j. Timiş

BELOBREŞCA

Defterele turceşti menţionează în intervalul 1554-1579 două aşezări învecinate cu acest nume: Belobreşca de Sus şi Belobreşca de Jos (Engel, 1996, p.28). În perioada interbelică se mai vedeau încă ruinele unei biserici de piatră, lângă podul de peste *Ţiganska Reka* (Moisi, 1937, p.140). DTB, I, 1984, p. 69. România, *Belobreşca*, j. Caraş-Severin

BEODRA

Aşezare situată la sud de Padej şi Bočar, a fost atestată în 1419 şi 1448 sub forma *Beeldre*, iar la 1462 au fost consemnate două aşezări *Bewldre* (Csánki, II, 1894, p. 126). În zona numită *Korkani* a fost semnalată o ruină de biserică (Čemere, 1998, p. 76). Popović, 1955, p. 90-91. Serbia, *Novo Miloševo*

BEREGSĂUL MIC

Aşezarea, consemnată în anul 1317 sub forma *Villa Nempti*, este situată pe malul drept al Begăi în vecinătatea Beregsăului Mare. Preotul Nicolae din *Nemiti* a plătit decima între anii 1333-1335. Numele parohiei a fost scris sub forma *Neniti, Nempti, Nemeti, Nemti* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). Ea făcea parte din arhidiaconatul de Timiş, „*din partea de dincolo de Timiş*". Un act din 1462 aminteşte numai aşezarea sub forma *Kysberekza* (Csánki, II, 1894, p. 53), iar în documentele turceşti din 1554-1579 apărea din nou sub numele de *Nimit*, la 1723 atestat sub forma *Nemet*, în sec. XIX *Berekszónémeti*. Engel, 1996, p. 94; Borovszky, *Torontal*, p. 25; Milleker, 1915, p. 215. România, *Beregsău Mic*, j. Timiş

BEREGSĂUL MARE

Aşezare din Câmpia Timişoarei, situată la vest de Timişoara, pe malul stâng al Begăi. Ştefan, preotul din *Beregzo*, este consemnat numai în anul 1335 între plătitorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 245 *arhidiaconatu Timisieni ex ista parte Tymisi*). Documentele ulterioare din 1349 amintesc aşezarea aflată în stăpânire nobiliară (*poss Belberekzov*) şi *districtus Beregow* în 1387 (Csánki, II, 1894, p. 27). Borovszky, *Temes*, p. 28-29; Ortvay, 1892, p. 438-439; Szentkláray, I, 1898, p. 38; Suciu, I, 1967, p. 72; Engel, 1996, p. 29. România, *Beregsău Mare*, j. Timiş

BERINI

Aşezare situată pe cursul inferior al Pogănişului, în apropiere de Sacoşu Turcesc şi Cerna. Biserica de aici a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, în anii 1333-1335 a fost consemnat şi preotul Nicolae. Parohia amintită sub numele de *Beren* la 1333 şi 1335, şi *Sereri* în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 240, 244). Actele ulterioare, din 1473 bunăoară, amintesc doar *oppidum Beren* (Csánki, II, 1894, p. 73). Borovszky, *Temes*, p. 99; Ortvay, 1892, p. 459; Szentkláray, I, 1898, p. 40. România, *Berini*, j. Timiş

BERZOVIA – vezi REMETHE

BESENOVA NOUA

Aşezare situată la NV de Timişoara, în apropiere de Becicherecu Mic. Preotul Ştefan de *Ersenis*, în anul 1333, a plătit nouă groşi. Aceeaşi parohie a fost consemnată în anul 1334 de către strângătorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiş, sub forma *Berzenev* şi *Beseno*, iar în anul 1335 sub numele de *Berzenev* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). Documentele secolului al XV-lea nu amintesc biserica acestei aşezări. Györffy, I[3], 1987, p. 848-849; Ortvay, 1898, p. 439; Suciu, I, 1967, p. 212; Engel, 1996, p. 29-30; *Kiš Bišanyiva* la 1554-1579; la 1717 Beschenova, azi *Dudeştii Noi*. j. Timiş

BESENOVA VECHE

Aşezare situată în Câmpia Arancăi, între Sânnicolaul Mare şi Vălcani, ale cărei începuturi, atestate în 1230, se leagă de prezenţa unui centru de putere pecenego-cumane (Csánki, I, 1890, p. 694; Györffy, I[3], 1987, p. 848-849).

Nicolae, preotul de *Eussenis*, a fost amintit între plătitorii decimei papale din arhidiaconatul de Cenad, în anii 1333 şi 1334. (DIR, C, XIV, III, p. 225, 239, 243). Nu se cunosc informaţii despre soarta bisericii acestei aşezări, ajunsă târg şi proprietate nobiliară. Ortvay, I, 1892, p. 410; Szentkláray, I, 1908, p. 31; Borovski, *Temes*, p.120; Suciu, I, 1967, p. 212; DTB, III, 1986, p. 94 Stara Bessenowa la 1826, Ó Besenyö la 1851 şi Dudeştii Vechi din 1965. România, *Dudeştii Vechi*, j. Timiş

BEZ

Biserica din Bez apare pomenită pentru întâia oară într-un act din anul 1329. Nobilii din neamul de Cenad, Grigore, Dionisie, Benedict şi Mihail de *Beez* au vândut lui Petru, prepositul bisericii catedrale din Cenad şi arhidiaconului de Timiş, Ştefan, „*jumătate din moşia lor de moştenire numită Beez, aflătoare în Comitatul Cenad ... în care este zidită o biserică în cinstea fericitului evanghelist Ioan ... dreptul de patronat asupra zisei biserici şi cu jumătate din întreaga pădure numită Palataerde, aşezată lângă Mureş…*" (DIR, C, XIV, II, p. 267; 397). Un document ulterior din 1343 confirma existenţa acestei biserici din zid (*eccl. lapidea in honore S. Johannis ewangeliste*). Györffy, I[3], 1987, p. 849. A fost localizată la sud-vest de Cenad Györffy, I[3], 1987, p. 849; Suciu, II, 1968, p. 296, lângă Pordeanu; Mezö, 1996, p. 106.

BEZDA

Documentele papale din anii 1333-1335 au consemnat sub forma *Beesd, Besd* această parohie catolică din arhidiaconatul dintre Bârzava şi Timiş (DIR, C, XIV, III, p.222, 233, 240, 244). Hramul şi patronatul exercitat pentru această biserică rămân necunoscute. Defterele turceşti din 1554-1579 menţionează pusta *Bezda*, din nahia Ciacova (Engel, 1996, p.30). Satul pustiit se localizează în hotarul localităţii Ghilad, unde se mai păstrează toponimul *Besdin*. Istoriografia mai veche a încercat să localizeze satul şi parohia catolică la Liebling şi Tolvodia. Borovszki, *Temes*, p.64; Orvay, 1892, II, p.459; Szentkláray, I, 1898, p.40; Milleker, 1915, p.163 a identificat-o în hotarul satului Gilad ; DTB, I, 1984, p. 79, originea slavă a numelui aşezării.

BIKAČ

Aşezarea situată la sud de Kikinda, lângă Bašaid, a fost atestată documentar numai în prima jumătate a veacului al XV-lea, în anii 1422 şi 1450 (Csánki, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7). Au fost semnalate aici pe o movilă urmele unei biserici (Čemere, 1998, p. 76). Cercetările lui M. Girić în zona *Gavrilena humka* au localizat ruinele unei biserici ce ar putea aparţine veacului al XIV-lea (Girić, 1996, p. 151). Popović, 1955, p. 96. Serbia

BIZERE

Aşezarea dispărută *Bizere*, de pe malul sudic al Mureşului, a fost localizată la Frumuşeni. Satul a avut o biserică parohială al cărei preot, Toma din *Byzere*, a fost menţionat în anii 1333, 1335 (DIR; C, XIV, III, p. 224, 242). Ea se situa între parohiile arhidiaconatului de Arad din dioceza Cenadului. Trebuie menţionat că în hotarele actuale ale Frumuşeniului s-a aflat în veacul al XIV-lea şi vatra satului medieval *Zeudi*. Această aşezare a avut, la rândul său, o parohie catolică. Literatura istorică a consemnat lungi discuţii cu privire la localizarea mănăstirii şi a satului Bizere. Csánki, I, 1890, p. 767; Márki, I, 1892,

p. 194; Ortvay, I, 1898, p. 389; Drăganu, 1933, p. 237; Györffy, I[3], 1987, p. 173-174; Rusu, Hurezan, 2000, p. 139. România, *Frumuşeni*, j. Arad

BIZERE

Aşezare dispărută a cărei vatră, în secolele XIV-XVI, s-a aflat pe malul drept al Bistrei, la poalele Munţilor Poiana Ruscă, în hotarul actual al satului Obreja. Satul apare consemnat într-un act din 1411 privind delimitarea moşiei Ciuta, de la vărsarea Bistrei („*inter quesdam duos possessiones ultraque Bizere* …" Pesty, *Krassó*, III, p. 274). Documentul din 1448 amintea satul Bizere pe hotar cu Vârciorova, un afluent de pe malul drept al Bistrei, unde s-a aflat vatra satului omonim.

Biserica a fost cercetată în lunca Bistrei, la Obreja - *Sat Bătrân*. A fost o construcţie mononavată, compusă dintr-un naos rectangular cu dimensiunile interioare de 6/6,25 m şi un altar nedecroşat sub forma unei abside semicirculare. Dimensiunile exterioare ale monumentului au fost de 9,90/7,10 m. Zidurile au fost construite din piatră de râu, având în elevaţie o grosime de 0,90 m. Fragilitatea zidurilor a impus, într-o etapă ulterioară, ridicarea contraforţilor (Fig. 14B). În jurul bisericii s-a identificat o necropolă cu două faze de înmormântări, cu inventar funerar extrem de modest (Ţeicu, 2003, p. 106-113). Din punct de vedere tipologic biserica satului Bizere îşi află analogii la monumentele cu altar sub forma unei abside semicirculare nedecroşate în mediul transilvănean din sec. XIV-XV, dar şi în estul regatului maghiar, sau în mediul ortodox de la sudul Dunării (Rusu, 1997, p. 324-325; Moisescu, 2001, p. 176-178; Nemeth, 1997, p. 40-41). Ea a fost atribuită perioadei de început a veacului al XV-lea (Ţeicu, 2003, p. 110). România, *Obreja*, j. Caraş-Severin

BOBDA

Aşezarea este situată pe cursul inferior al Begăi, pe hotar cu Cenei şi Beregsău Mic, fiind atestată în anul 1266 sub forma *Popth*. Documentele papale din anii 1333-1335 amintesc doi preoţi, pe Ştefan din *Popd*, în anii 1333-1334, şi pe preotul Pavel din *Pokd* în anul 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 228, 241, 245). Biserica din Bobda făcea parte din arhidiaconatul de Timiş, (*ex ista parte Tymisi*). La mijlocul veacului al XIII-lea, în 1266, aparţinea de prepositura de Ittebe. (Ortvay, 1898, p. 451). Csánki, II, 1894, p. 56, atestată în 1349 posesiune nobiliară; Szenkláray, I, 1899, p. 39; Borovszky, *Torontal*, p. 103; Suciu, I, 1967, p. 85. România, *Bobda*, j. Timiş

BOLDOGASSONYFALVA

Aşezarea *Boldogassonyfalva* a făcut parte, în anul 1441, între stăpânirile despotului Brancović din Banat (Pesty, 1877, *Brancovics*, p. 20). Numele aşezării sugerează existenţa unui monument închinat *Fecioarei Maria* (Mezö,

1996, p. 209). Aşezarea dispărută şi biserica se localizează în zona Becicherecului Mare/Zrenjanin. La mijlocul secolului al XIX-lea, la Katalinfalva, lângă Becicherecul Mare, toponimul „*templom dúlöben*" perpetua amintirea bisericii cu hramul *Sfânta Maria* (Borovszky, *Torontal*, p. 60). Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7; Mezö, 1996, p. 209. Serbia, *Zrenjanin*

BODUGAZUNHAZA

Aşezare dispărută din comitatul Cenad, amintită în anul 1256 sub această formă, iar în 1285 a fost consemnată *poss. Bodugazzunffalwa* (DIR, C, XIII, II, p. 275; Györffy, I, 1987, p. 849-850). Biserica închinată *Fecioarei Maria*, de la care şi-a preluat numele aşezarea, n-a fost consemnată în documente. Locul *Budavola*, existent încă pe harta Mercy la 1723, păstrează numele aşezării lângă Mureş la Pordeanu (Csánki, I, 1890, p. 694; Suciu, II, 1968, p. 300 la sud-vest de Cenad; Mezö, 1996, p. 206-207).

BODUGAZUNFALVA

Aşezare dispărută de pe cursul mijlociu al râului Bârzava. Amintită în 1330 şi mai apoi în anul 1370 drept loc de târg al zonei (*consuetum forum .. ad possessionem Bodugazunfalva*, Pesty *Krassó*, III, p. 99). Aşezarea a preluat numele *Sfintei Fecioare* de la o biserică care a avut acest hram. Se localizează, după opinia noastră, la Bocşa, pe valea pârâului Moraviţa, unde dealul Godinova păstrează amintirea aşezării pustiite deja în anul 1579. Györffy, III, 1987, p. 479; Halasi, 1985, p. 109-110; Engel, 1996, p. 31; Mezö, 1996, p. 207; Ţeicu, 1998, p. 303. România, *Bocşa*, j. Caraş-Severin

BOK

Documentele papale atestă în anii 133-1334 pe Clement, preotul din *Bok*, între plătitorii de dijme din arhidiaconatul de Arad. Această parohie catolică a fost localizată în jurul Lipovei. Györffy, I[3], 1987, p.173; Csánki, I, 1890, p.766; DIR, C, XIV, III, p. 224, 231 parohia a fost localizată la Turnu, jud. Arad.

BORJAS

Aşezare dispărută de pe malul estic al Tisei, care a avut o parohie catolică ce făcea parte din structurile arhidiaconatului de Torontal. Preotul Petru din *Borjas* figurează în listele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 238). Acte din sec. XIV-XV au menţionat aşezarea sub forma *Boryas* şi *Borgyas*, fără să aducă informaţii despre parohie (Csánki, II, 1894, p. 126). A fost localizată, după un toponim *pusta Borjas*, lângă *Novi Bečej* (*Törökbecse*), pe malul Tisei (Csánki, II, 1894, p. 126; Ortvay, I, 1892, p. 432; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszki, *Torontal*, p. 381; Milleker, 1915, p. 7). Serbia, *Novi Beceĵ*

BUKEN

Villa Buken, aşezare pustiită din jurul Cenadului, a fost consemnată în listele colectorilor papali din anii 1333-1335, din arhidiaconatul Cenadului. Astfel în anul 1333 apare înscris cu 2 groşi *Paulus Sacerdos de villa Buken,* iar în 1335 *Stephan Sacerdos de Bubenfalva* cu 3 cirros (Mon. Vat., I/1, p. 148, 160). Csánki, I, 1890, p. 694; Györffy, I[3], 1987, p. 850.

BULCI

Biserica parohială a avut hramul *Sfânta Maria.* Documentul papal, emis la 25 aprilie 1431, menţionează atât preotul cât şi biserica parohială închinată *Sfintei Marii* de la Bulci, în dioceza Cenadului (*plebanus parrochialis ecclesiae Sancte Marie de Bulch;* Juhász, 1927, p.258; Lukcsics, II, 1938, p. 47). Rusu, Hurezan, 2000, p.71. România, *Bulci*, j. Arad

BUNUGI

Aşezarea dispărută, cu o biserică ce aparţinea de arhidiaconatul de Torontal, este cunoscută numai din lista strângătorilor dijmei papale din anii 1333-1335. Preoţii bisericii au fost Matei de *Bunugi*, la plata din 1333, şi Ioan de *Gunugi* în anul 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 243). Dificil de localizat din cauza informaţiilor lacunare. Ortvay, I, 1892, p. 432 a plasat parohia la Dömögd; Borovszki, *Torontal*, p. 381 discută aceeaşi localizare; aceeaşi localizare au propus şi editorii DIR, C, XIV, III, p. 226, nota 8; Milleker, 1915, p. 7-8 la Kis Bikács.

C

CAPOLNA

Documentele turceşti din anii 1554-1556 au menţionat satul pustiit *Qapolna* şi satul repopulat în anul 1579 (Engel, 1996, p.73). Numele satului confirmă existenţa unei biserici. Satul a fost identificat la Soca, pe valea Bârzavei, lângă Partoş (Engel, 1996, p.73).

CARAN

Târgul medieval Caran se află la 15 km nord de Caransebeş, pe malul sudic al Timişului, în intravilanul satului Căvăran (azi C. Daicoviciu). Locuitorii târgului (*cives et hospites de Karan*) au ridicat o biserică, cândva la sfârşitul veacului al XIV-lea sau la începutul veacului al XV-lea. I. Miloia a pus în evidenţă planul unei biserici sală cu altar pătrat. Nava, sub forma unei săli alungite, a avut în spaţiul de vest un turn clopotniţă. Pe spaţiul exterior al bisericii s-au aflat perechi de contraforturi dispuşi pe latura de vest a navei şi la altar, iar într-o altă etapă de funcţionare au fost dispuse astfel de elemente de susţinere şi la pereţii laterali ai navei (Fig. 6 A-B). Construcţia bisericii poate fi pusă, după opinia noastră, pe seama „oaspeţilor regali", colonizaţi în acest târg

în veacul al XIV-lea. Ea a fost ridicată la finele veacului al XIV-lea sau începutul secolului următor (Miloia, 1930, p. 31-48; Vătăşianu, 1959, p. 258; Ţeicu, 1998, p. 180). Căvăran; România, *Constantin Daicoviciu*, j. Caraş-Severin

CARANSEBEŞ

Aşezarea, situată la confluenţa râului Sebeş cu Timişul, a fost consemnată pe tot parcursul evoluţiei sale de la castru regal la cel de oraş model sub forma de Sebeş. Curioasă rămâne cea dintâi atestare a sa din anul 1290 sub forma Caransebeş (Pesty, *Szöreny*, I, p. 342). *Caran* şi *Sebeş* au rămas două aşezări distincte în sec. XIII-XV din spaţiul Banatului Montan (Miloia, 1931, p. 33; Cotoşman, 1941, p. 3-5; Horvat, 1977, p. 403; Popa, 1989, p. 360-361).

Aşezat în mediul omogen românesc, oraşul Caransebeş a concentrat pe parcursul secolelor XIV-XV majoritatea elitelor româneşti din spaţiul de sud al Banatului, care au adoptat treptat, începând de la mijlocul veacului al XIV-lea confesiunea catolică (Achim, 1996, p. 46-47; Drăganu, 2000, p. 175 şi urm.; Ţeicu, 2003, p. 72 şi urm.). Informaţiile despre biserica parohială din Caransebeş au apărut în listele colectorilor papali din 1333-1335. Ele aduc mărturia existenţei unei structuri a episcopiei Cenadului în spaţiul montan sud bănăţean, a arhidiaconatului de Sebeş, cu un număr foarte restrâns de parohii cât şi date despre biserica parohială catolică din Caransebeş. Petru, preotul din Sebeş, a plătit în 1334 suma de 3 fertuni fără 5 banali, iar la plata a doua din acelaşi an a dat 60 de banali, pentru ca în 1335 să plătească 38 de banali (Mon. Vat., I, 1, p. 148, 153, 159). Un act din 1392 atestă pe preotul Mihai din Caransebeş (Pesty, *Szöreny*, II, p. 206). Informaţiile din documentele din a doua jumătate a veacului al XIV-lea şi a veacului al XV-lea aduc în prim plan activitatea franciscanilor, fără referiri la biserica parohială locală. Efectele Reformei asupra comunităţii catolice se resimt şi la Caransebeş, după cum reiese dintr-un act din 1564, prin care Dieta Transilvaniei a decis utilizarea alternativă a bisericii din oraş de comunitatea catolică şi reformată a calvinilor (Pesty, *Szöreny*, II, p. 208).

Documentele scrise cât şi cele arheologice nu aduc informaţii despre monumente ce pot fi atribuite comunităţii ortodoxe româneşti şi nici despre structuri ecleziastice ortodoxe în sec. XIV-XV. Existenţa unei episcopii ortodoxe româneşti la Caransebeş în veacul al XV-lea, condusă de episcopul Partenie, ipoteză formulată în istoriografia română interbelică a rămas fără suport documentar (Cotoşman, 1941, p. 44; Suciu, 1977, p. 9-10 a demontat încercările mai vechi din istoriografia locală bănăţeană de a dovedi existenţa unei episcopii ortodoxe în sec. XV-XVI). România, *Caransebeş*, j. Caraş-Severin

CARAŞOVA

Benedict, preotul din Caraşova, a plătit în anul 1333 suma de şapte banali, iar în anul următor este consemnat cu patru groşi, pentru ca în anul 1335 să fie consemnat acelaşi preot cu o dare de opt banali (DIR, C, XIV, III, p.227, 235, 244). Parohia *Karasow* făcea parte din arhidiaconatul de Sebeş. Nu se cunoaşte identificarea pe teren a locului bisericii, ea trebuie căutată în interiorul satului actual Caraşova (Györffy, III,1987, p.488; Orvay, II, 1892, p.492).

Arhidiaconatul de Caraş a fost organizat în cursul veacului al XIII-lea, la o dată anterioară anului 1285, în cadrul diocezei Cenadului (Györffy, III, 1987, p. 488). Un act al capitlului din Cenad din 1285 amintea între clerici pe *Symone arhidiacono de Karasu* (Pesty, *Krassó*, III, p. 5). Documentele de cancelarie amintesc, între anii 1323 până în 1338, pe Paul în funcţia de arhidiacon, în anul 1358 acest post fiind ocupat de un anume Martin, iar din perioada anterioară anului 1367, de la 1377 până în 1368, când este sigur atestat pe funcţie Ladislau (Ortvay, I, 1892, p. 382; Szentkláray, I, 1898, p. 166). Centrul acestuia s-a aflat iniţial, în veacul al XIII-lea, pe cursul inferior al Caraşului. România, *Caraşova*, j. Caraş-Severin

CĂPÂLNAŞ

Satul Căpâlnaş, cunoscut în acte la finele veacului al XIV-lea şi mai apoi în veacul al XV-lea, este situat pe cursul Mureşului, în spaţiul nord-estic bănăţean. Numele aşezării sugerează existenţa unei biserici în hotarul său, la începuturile Evului Mediu, care a rămas însă în afara conului de lumină al documentelor medievale. Descoperirile arheologice din vatra satului Căpâlnaş ar putea fi atribuite bisericii parohiale Zadia. România, *Căpâlnaş*, j. Arad

CÂRNECEA

Ruinele unei biserici sală au fost identificate şi cercetate arheologic pe culmea *Dealului Bisericii*. Toponimia şi tradiţia au păstrat amintirea unei bisericii medievale, despre care nu avem informaţii în izvoarele scrise (Ţeicu, 1996, p.56). Monumentul a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-o sală cu dimensiunile exterioare de 9/7,75m şi un altar rectangular care măsura la exterior 6,00/3,75m. Zidurile bisericii, lucrate din piatră calcaroasă şi mortar, aveau o grosime de 1,10 m.

Aprecieri legate de cronologia monumentului de la Cârnecea s-au putut face pe baza raporturilor cu necropola amenajată în jurul bisericii. Aceasta a avut o fază de înmormântări anterioară momentului construcţiei bisericii de zid (Ţeicu, 1996, p.59), care a fost construită spre finele veacului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. Documentele de cancelarie au semnalat, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, stăpâniri cneziale în această zonă piemontană a Caraşului (Holban, 1962, p.97-123). Satul Cârnecea apare consemnat în defterele otomane din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.75). România, *Cârnecea*, j. Caraş-Severin.

CEBZA

Aşezarea este situată pe cursul inferior al Timişului, la nord-vest de Ciacova. Parohia catolică apare consemnată în listele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, p.229, sub forma *Chevzen*, la 1333, *Chewe* şi *Chevze* în 1334 şi 1335). Documentele ulterioare din anii 1395 şi 1401, care confirmau existenţa aşezării, nu aduc informaţii despre soarta parohiei catolice din Cebza. Mult mai târziu, la mijlocul veacului al XVI-lea, aici era în funcţiune o mănăstire ortodoxă. Csánki, II, 1894, p.32; Ortvay, II, 1892, p.474; Engel, 1996, p. 42. România, *Cebza*, j. Timiş

CENAD

Biserica mănăstirii *Sfântul Ioan* din Cenad, ridicată în vremea lui Ahtum, a devenit, conform *Legendei major*, cea dintâi biserică episcopală în care a slujit Gerard. „*iar episcopul, sfătuindu-se cu comitele Chanadin, mută pe acel stareţ grec cu monahii săi la Oroslamos şi dădu mănăstirea lor episcopului şi fraţilor ce erau cu el până care locuiră acolo până ce fu gata mănăstirea fericitului mucenic Gheorghe*" (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 47).

Biserica *Sfântu Gheorghe* din Cenad a fost ridicată din iniţiativa celui dintâi episcop al diocezei Cenadului între anii 1036-1042, având de la bun început rostul unei catedrale episcopale. Informaţiile despre geneza monumentului ne-au fost transmise prin aceeaşi sursă amintită mai înainte, *Legenda major*: „ *ecclesiam catedralemque sub honore sancti Georgii martiris consumasset, nec non monasterium beate Virginis in cotiquo ecclesie sancti Iohannis Baptiste*." (SRH, II, p. 500-501). Biserica episcopală cât şi mănăstirea benedictină au fost zidite cu sprijinul regelui Ştefan şi al reginei Gisela. Catedrala episcopală închinată *Sfântului Gheorghe,* al cărei plan şi dimensiuni rămân încă necunoscute, a fost ridicată în cetatea Cenadului către malul Mureşului (SRH, II, p. 501-504). Ea a suferit modificări după invazia tătară din 1241 care a afectat în mod profund Cenadul (Fuxoffer, I, p. 1997; Szentkláry I, 1898, p. 668; Juhász, 1930, p. 62; Ortvay, I, 1892, p. 411; Borovski, Torontal, p. 82-83).

Un document din 16 octombrie 1345 arată pe Grigore, episcopul de Cenad solicitând indulgenţe de la curia papală, pentru credincioşii care vor cerceta biserica din Cenad, ridicată în cinstea *Sfântului Gheorghe* (DIR, C, XIV, IV, p. 266). Biserica a avut înainte de 1412 un altar închinat *Fecioarei Maria"in ecclesia cathedrali beatissimi dei tironis Georgii Chanadiensis in altari scilicet sanctissime et intemerate virginis matris nostri Salvatoris eadem ecclesia erecto et constructo*" (Ortvay, I, 1896, p. 466).

Biserica închinată Mântuitorului (*ecclese Sancli Salvatoris prepositus)* a apărut în conul de lumină în a doua jumătate a veacului al XIII . Documentele din 1277 şi 1288 aduc informaţii despre biserica capitlului din Cenad închinată *Mântuitorului* (Ortvay, II, 1892, p. 411; Mezö, 1996, p. 194). Documente deja

invocate din secolul al XIV-lea şi din cursul veacului următor fac adeseori referiri la biserica Mântuitorului a capitlului din Cenad (Pesty *Krassó,* III, p. 51; Mon Watt I /IV, p. 135; Ortvay, II, 1892, p. 411).

Documentele din veacul al XIV-lea şi al XV-lea aduc în prim plan pe preoţii parohi, alteori fac trimiteri la veniturile încasate de bisericile *Sfânta Elisabeta, Sanctus Spiritus Sancta Sapientia* din Cenad.

Capelele bisericilor din Cenad apar consemnate în actele papale de la finele veacului al XIV-lea şi începutul veacului următor. Capela închinată *Fecioarei Maria* este cunoscută dintr-un document din 1389, iar capelele închinate *Sfintei Katalin, Elisabeta* şi *Doroteea* sunt înscrise într-un act din 22 aprilie 1431 (Juhász, 1941, p. 87). Au existat înainte de 1433 două capele închinate *Sfântului rege Ladislau* şi *Sfântului Ioan (capella sancti Ladislai regis supra capellam sancti Johannis Baptiste,* Juhász, 1941, p. 87; *in civitate Cenadiensis quoddam hospitale pro pauperibus cum capella Sanctorum Catherinae, Elisabeth et Dorotheae erexit;* Lukcsics, II, p. 46) . Un document târziu din 1494 aduce o informaţie despre capela *Tuturor Sfinţilor*.

Au funcţionat în bisericile din Cenad un număr impresionant de altare, mai bine documentate în veacul al XIV-lea şi în cursul veacului următor. Altarul închinat *Sfântului Albert* a fost consemnat în actele din anii 1393 şi 1422 (Lukcsics, I, p. 102). Regele Ştefan a avut un altar despre a cărui existenţă aflăm dintr-un document din 19 aprilie 1421 (Lukcsics, I, p. 102, 110). Actul papei Bonifacio din 20 februarie 1400 l-a consemnat pe Ladislau fiul lui Iacob „*rectorem altaris sancti Iacobi, siti in ecclesia Cenadiensis*" Mon Vatt, I/IV, p. 169, 280. Un alt document din 26 august 1402 a confirmat menţinerea canonicatului pentru Mihail *„ rector altaris sancte Elisabeth, siti in ecclesie Cenadiensis* (Mon Vat, I/IV, p. 455). Alte altare au fost ridicate pentru *Sfânta Doroteea*, anterior anului 1419 şi *Sfânta Ursula*, consemnat în anul 1427 (Juhász, 1941, p. 88). Sfinţii *Martin, Mihail, Blasiu, Kristof* şi *Gheorghe* au avut altare cunoscute din acte emise în anii 1412, 1418, 1421 şi 1456 (Lukcsics, I, p. 54). Un document din 1412 făcea referire la un altar închinat *Fecioarei Maria* în incinta catedralei episcopale (Ortvay, I, 1896, p. 466). Documente din 1494 aduc confirmarea a două altare închinate *Sfintei Cruci* precum şi *Tuturor Sfinţilor* (Juhász, 1941, p. 89; Katalin, 1974, p.53). Existenţa unui altar închinat la *S.Trinitas* este cunoscută dintr-un document papal din 19 aprilie 1421 (Lukcsics, I, p. 110).

Cenadul, cu zestrea sa de biserici şi mănăstiri ridicate treptat începând din primii ani ai veacului al XI-lea, a rămas pe tot parcursul Evului Mediu centrul spiritual cel mai important al lumii creştine din Banat. El a iradiat cu siguranţă o influenţă nu numai în plan dogmatic şi spiritual, dar în egală măsură şantierele bisericeşti de acolo au exercitat o influenţă şi asupra întregii arhitecturi ecleziastice a Banatului medieval. Se cunosc până la momentul actual extrem de puţine informaţii despre topografia ecleziastică a Cenadului medieval. Un plan din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, recent publicat de Suzana Heitel,

vine să aducă repere importante în această privinţă (Heitel, 2005, p. 16-18). Zona cu monumente ecleziastice se delimitează în spaţiul nord-estic al cetăţii Cenadului. Planurile a două biserici, identificate cu biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* şi biserica mănăstirii benedictine *Sfânta Maria,* sunt amplasate în interiorul cetăţii, în timp ce planul celei de-a treia biserici se află la nord de zidul cetăţii, în exterior (Fig. 1). Biserica exterioară de la Cenad are conturul redat sumar sub forma unei săli dreptunghiulare, închisă spre răsărit cu o absidă poligonală în cinci laturi (Heitel, 2005, p. 15). Trebuie menţionat că planul acestei biserici „rasciene", după cum precizează autorul desenului ,se aliniază cu cele două biserici din cetate. Această biserică cu plan transformat se identifică cu amplasamentul bisericii catedrale *Sfântul Gheorghe* în zona bisericii sârbeşti din Cenad, unde s-au semnalat dealtminteri urme de arhitectură veche (Heitel, 2005, p. 17).

CENEI

Biserica medievală din Cenei este cunoscută din listele de zeciuială din anii 1333-1335, când a fost înscris preotul Anton de *Chene*. Ea făcea parte din arhidiaconatul de Timiş, din decanatul „*de medio Temesy*", delimitat între Timiş şi Bega (DIR, C, XIV, III, p.228, 241, 245). Csánki, II, 1894, p.31; Milleker, 1915, p.173; Ortvay, 1892, p.440; Borovszky, *Torontal*, p. 380. România, *Cenei*, j. Timiş

CHAMA

Aşezarea dispărută *Chama*, localizată în hotarul satului Sânandrei, apărea menţionată în documentele din anii 1333-1335, printre aşezările cu parohii catolice din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Benedict din *Chama* este amintit între parohii din arhidiaconatul de Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 227, 241, 245). Biserica parohială din *Chama* era închinată *Sfintei Elisabeta*, după cum aflăm dintr-un document din 15 iulie 1400 (Mon. Vat. I/IV, p. 225). Defterele turceşti dintre anii 1554-1579 menţionau încă satul *Čoma* din nahia Timişoara (Engel, 1996, p.43), identificat undeva între Sânandrei şi Cerneteaz. Forma sub care apare numele satului denotă un nume sigur românesc ce provine din apelativul ciumă (Drăganu,1933, p.254). Suciu, II, 1968, p. 306; Milleker, 1915, p. 172.

CHERESTUR/KERESZTUR

Satul, situat la sud-est de Beba Veche şi Pordeanu, apare consemnat în anul 1247 între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 861). Actul din 1390 menţionează aşezarea *Kerezthur* (Csánki, I, 1890, p. 698). Numele aşezării denotă existenţa unei biserici închinată sărbătorii *Sfintei Cruci* (Mezö, 1996, p. 114). Borovszky, *Torontal*, p. 99; Suciu, I, 1967, p. 138; David, 1974, p. 56; DTB, II, 1986, p. 45). România, *Cherestur*, j. Timiş

CHERY

Aşezarea dispărută *Chery* este cunoscută iniţial datorită parohiei catolice consemnate în listele papale din anii 1334-1335. Preotul Nicolae din *Chery* a plătit în anul 1334 suma de 28 de groşi, în anul 1335 achitând suma de suma de 48 de banali (DIR, C, XIV, III, p.235, 243). Parohia făcea parte din arhidiaconatul de Sebeş (Ortvay, II, 1892, p.). Aşezarea a ajuns în anul 1403 la rangul de *civitas*, pentru ca în anul 1453 să fie atestat *oppidum Chery*. Documentele din aceeaşi perioadă amintesc în anii 1415 şi 1417, *cives de Chery* şi *hospes de Chery* (Csánki, II, 1894, p.11; 17).

Identificarea acestei aşezări bănăţene, cu o parohie catolică şi o mănăstire franciscană, la începutul veacului al XV-lea, dovadă că se afla într-o zonă cu populaţie „schismatică", a fost vehiculată în diverse zone ale Banatului: Milleker, 1915, p. 148 a propus localizarea pe baza toponimiei la Izvin; Ortvay, I, 1892, p. 490, pe Valea Bistrei; Szentkláray, I, 1898, p. 38 pe Valea Bistrei; în timp ce Engel P. a localizat aşezările *Cserin şi Stari Cerin*, existente încă în anii 1554-1579, la Sacoşu Turcesc; Engel, 1996, p.41.

CHESINŢ

Satul, cunoscut dintr-un act din 1278, este amintit cu o parohie catolică în anul 1334, ce făcea parte din arhidiaconatul de Arad. Toma, parohul din *Kezi*, apărea consemnat în însemnările colectorilor papali din anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p.231, 238; Györffy, I[3], 1987, p.180). Biserica a rămas în zona de umbră a istoriei în veacurile următoare, când satul apare consemnat sporadic în documente. Ortvay, I, 1892, p.395; Rusu, Hurezan, 2000, p.73. România, *Chesinţ*, j. Arad

CHEZEREG

Documentele papale din 1333-1335 cuprind, în rândul parohiilor din arhidiaconatul de Torontal, biserica din *Chezerek* (DIR, C, XIV, III, p. 226-236, 239). Aşezarea dispărută a fost localizată în nord-vestul Banatului, în zona Jimbolia - Zrenžanin (Becicherecu Mare). Csánki, I, 1892, p. 432-433; Szentkláray, I, 1898, p. 45.

CHUKA

Aşezarea pustiită *Chuka* a avut o parohie catolică aparţinând arhidiaconatului de Timiş (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245). Preotul Mihail a fost amintit, între anii 1333-1335, între plătitorii zecielii din arhidiaconatul de dincoace de Timiş. Biserica şi aşezarea, în absenţa unor informaţii istorice concludente, au fost plasate în spaţiul de la nord de Timişoara, unde se păstrează toponimul Cioca/Csáka. Csánki, II, 1894, p. 32; Milleker, 1915, p.174; Ortvay, II, 1892, p.441; Suciu, II, 1968, p. 311.

CIACOVA

Parohia catolică din Ciacova făcea parte din arhidiaconatul de Timiş. Mihail, preotul din *Chak*, a fost consemnat în anul 1333 între plătitorii dijmei datorate papei în decanatul dintre cele două râuri Timiş (DIR, C, XIV, III, p.229), iar în 1334, la cele două plăţi, în arhidiaconatul de dincoace de Timiş (DIR, C, XIV, III, p.233, 242). Numele parohiei apare consemnat sub formele: *Chaag* la 1334, *Chaac, Chak* la 1335. Ciacova a ajuns *oppidum* la începutul secolului al XV-lea (Csánki, II, 1894, p.11). Milleker, 1915, p.153; Orvay, II, 1892, p.473; Borovszki, *Temes*, p. 34; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciu, 1967, p. 146. România, *Ciacova*, j. Timiş

CIAVOŞ

Satul Ciavoş, situat nu departe de râul Timiş, se numără între moşiile familiei nobililor de Cenad. Actul de partaj din 17 decembrie 1256, prin care regele Bela al IV-lea a confirmat înţelegerea convenită între comitele Pancraţiu şi comitele Woffa, cuprinde şi satul Ciavoş *"aproape de râul Timiş", cu moara cu două roţi, locuri de moară, un loc de vamă situat lângă biserică"* (DIR, C, XIII, II, p.22). Biserica din Ciavos, anterioară anului 1256, a fost închinată Sfântului Petru (*medietate tributi a parte ecclesie Sancti Petri cum eadem ecclesia.* (DIR, C, XIII, II, p. 495). Parohia apare menţionată în structura arhidiaconatului de Timiş, în decanatul între Timiş şi Bârzava. Demetrius, *sacerdos de Canas Cana, Chaoas,* a plătit în anul 1333 suma de 14 banali, în anii 1334 şi 1335, câte 11 şi respectiv 21 de banali (DIR, C, XIV, III, p.222, 240, 244; Csánki, II, 1894, p.31; Milleker, 1915, p.175; Ortvay, II, 1892, p.459; Borovszky, *Torontal,* p.35; Suciu, I, 1967, p.270). Pe marginea de sud a drumului Ciavoş - Toager, la circa 2,5 km sud-est de satul Ciavoş se află locul numit *Remetea Mare* care indică prezenţa unei biserici. (Fig. 2). România, *Grăniceri*, j. Timiş

CRUCENI

Numele satului ar pleda pentru existenţa unei biserici închinate sărbătorii *Sfintei Cruci*. Ştiri despre sat există, însă numai din perioada turcească, din anii 1554-1579, când satul *Qiristur* din nahia Ciacova apare în înscrisurile documentelor (Engel, 1996, p. 76; Suciu, I, 1967, p. 177; DTB, II, 1986, p. 147). România, *Cruceni*, j. Timiş

CURTEA

Satul Curtea, cunoscut documentar în anul 1442, se afla situat în nord-estul Banatului, în zona izvoarelor Begăi (Suciu, I, 1967, p. 184). Toponimele *Sat* şi *Dealul bisericii*, aflat în vecinătatea sa, sugerează existenţa unui monument de cult (Ursulescu, 2005, p. 54). România, *Curtea*, j. Timiş

D

DEG

Aşezarea pustiită Deg este localizată undeva lângă Ghiroda şi Remetea Mare, unde apare pe o hartă din 1723, având o parohie catolică (Csánki, II, 1894, p.33; Milleker, 1915, p.177, la Giarmata; Orvay, II, 1892, p.474, între Remetea Mare şi Ghiroda). Preotul Ion din Deg apare, între anii 1333-1335 între parohii din arhidiaconatul de Timiş, ce au plătit zeciuiala (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245 cu formele sub care a fost menţionată: *Dag, Deg, Deeg*; Engel, 1996, p. 45 satul Diġ la 1554-1579, lângă Ghiroda).

DENTA

Aşezarea, situată pe cursul inferior al Bârzavei, era amintită într-un act din anul 1322 între moşiile nobilului Theodor de Voiteg (DIR, C, XIV, II, p. 54). Preotul Petru din Denta a plătit în anul 1334 patru groşi şi trei dinari (DIR, C, XIV, III, p.234). Parohia era înscrisă între bisericile din arhidiaconatul de Caraş. Tradiţia istorică locală identifică urmele bisericii de la Denta în zona *Roigar* (Ilieşiu, III, p.223-224). Borovszki, *Temes*, p.36; Ortvay, II, 1892, p.485; Csánki, II, 1894, p.100; Szentkláray, I, 1898, p. 35; Borovszky, *Temes*, p. 36; Milleker, 1915, p.80; Györffy, III, 1987, p. 480; Ţeicu, 1998, p. 321. România, *Denta*, j. Timiş

DOGNECEA

Valea Aron, situată pe rama sudică a Munceilor Dognecei, păstra încă ruinele unei biserici medievale. O hartă minieră de la finele veacului al XVIII-lea, ataşată la un raport geologic, menţiona ruinele bisericii şi ale unei necropole înconjurătoare. Biserica a putut fi o ctitorie cnezială din sec. XIV-XV, deoarece în zonă se localizează moşia cnezială Secăşeni, atestată în acte de cancelarie între anii 1340-1357 (DHR, C, XII, p. 285-286). Ţeicu, 1998, p. 373. România, *Dognecea*, j. Caraş-Severin

DOLAŢ

Existenţa bisericii catolice din Dolaţ este confirmată în documentele papale din anii 1333-1334, fără să avem informaţii ulterioare privitoare la soarta ei. Preotul din *Doch* a plătit în anul 1333 nouă groşi, iar în anul următor şase (DIR, C, XIV, III, p.223, 233; Ortvay, II, 1892, p.460). Biserica făcea parte din structura decanatului dintre Timiş şi Bârzava. Borovszki, *Torontal*, p.43; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Suciu, I, 1967, p. 205. România, *Dolaţ*, j. Timiş

DUBEGHAZ

Aşezare dispărută al cărei nume indică prezenţa unui monument de cult. Actul din 1256 a consemnat-o între stăpânirile neamului Cenad (Györffy, I^3, p. 855). S-a căutat identificarea ei în preajma Arancai la est de Valcani (David, 1974, p. 54, harta).

DUBOVA

Cercetările arheologice de la Porţile de Fier au identificat o biserică medievală la Dubova, în zona numită *Ulmi*, rămasă din nefericire nepublicată. Dinu V. Rosetti a cercetat nava şi absida altarului de la biserica de zid de aici, al cărei plan şi dimensiuni au rămas inedite. Biserica a fost zidită în secolul al XIII-lea şi a fost dezafectată la începutul veacului al XV-lea (Rosetti, 1972, p.199). Umplutura gropii unui mormânt din interiorul navei a avut fragmente de tencuială cu pictură şi o monedă de la Sigismund de Luxemburg, ceea ce oferă un reper cronologic pentru dezafectarea monumentului (Rosetti, 1972, p.199). Satul Dubova era amintit în defterele turceşti din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.49). România, *Dubova*, j. Mehedinţi

DUBOZ

Parohia catolică din Duboz apare menţionată în anii 1333-1334 între puţinele aşezări cu biserici catolice din arhidiaconatul de Sebeş (DIR, C, XIV, III, p.227, 235). Moşia Duboz era situată pe cursul mijlociu al Pogănişului. Ortvay, I, 1892 p.491; Csánki, II, 1894, p.33; Suciu, I, 1967, p.211. România, *Duboz*, j. Timiş

DUPLJAJA

Documentul din 1471 atestă aşezarea „*Duplaj in comitatu Haram*" (Csánki, II, 1894, p. 100). Cercetări recente de arheologie medievală, conduse de Dj. Janković, au identificat urmele unei biserici şi ale unei necropole din sec. X-XI pe dealul *Grad* (Fig. 14), precum şi la *Veliki Prokop.* Biserica de la *Veliki Prokop* aparţine veacului al XV-lea. Serbia, *Dupljaja*

E

EGYHAZASKER

Aşezarea dispărută, cunoscută uneori sub numele *Egyhazasker*, alteori numai sub forma *Keer, Ker*, a avut o biserică din zid închinată *Sfintei Fecioare*. Aceasta a fost ridicată în veacul al XII-lea ori cel târziu la începutul secolului al XIII-lea, fiind oricum anterioară atestării ei în anul 1247 (Györffy, I^3, 1987, p. 861). Documentul din 17 decembrie 1256 a consemnat satul *Keer* între proprietăţile comitelui Pancraţiu, fiul banului Clemente, aflate în apropierea Tisei (DIR, C, XIII, II, p. 21). Privilegiul regelui Bela al IV-lea din 1247 a fost reconfirmat prin un act al regelui Ladislau din 26 noiembrie 1284, din care aflăm că "*venind cumanii asupra casei sale din Egyhazasker ... au ars curtea sa cu tot satul şi au jefuit alte moşii ale sale aşezate în vecinătate, adică Pasaui, Chaka, Szent Miklos şi Boremlak*" (DIR, C, XIII, II, p. 296). Foarte probabil că

biserica satului să fi fost distrusă în atacurile cumane din 1280, care au ars satul şi curtea nobililor de Cenad, a comitelui Toma, aflată acolo. Un act din 1320 amintea satul sub forma *Egyhazasker* (Csánki, I, 1890, p. 698). Monumentul ridicat de nobilii de Cenad se înscrie, după cum sugerează numele satului, în seria bisericilor rotonde întâlnite în arhitectura romanică din secolele XII-XIII în această zonă a regatului arpadian.

Biserica şi satul pustiit se localizează în apropierea Tisei, în hotarul dintre Padé, astăzi Srpski Padej, unde s-a păstrat toponimul *Kera Bara* şi Tizaszentmiklos. Csánki, I, 1890, p. 698; Györffy, I^3, 1987, p. 861; David, 1964, p. 56. Serbia, *Srpski Padej*

ERMEN

Biserica din Ermen făcea parte din structura arhidiaconatului de Caraş. Preotul Mihail din *Hermen* a plătit în anul 1334 suma de patru groşi (DIR, C, XIV, III, p. 234). Aşezarea dispărută se localizează pe valea Bocorundia, în apropiere de Ferendia (Györffy, III, 1987 p. 481). Pentru alte localizări, în apropiere de Gherman; Pesty *Krassó*, II, 1, p. 144; Milleker, 1915, p. 83. Documentele turceşti au înscris, între Butin şi Cherestur, pe valea Bârzavei, pusta *Yarmin* (Engel, 1996, p. 70). România, *Ferendia*, j. Timiş

ETHRE vezi VETRI

ERDSUMLIA - vezi VÂRSAC

F

FANCHALAKA

Parohia catolică a fost consemnată în documentele papale din anii 1333-1334, în arhidiaconatul dintre Timiş şi Bârzava. Nicolae, preotul din *Fanchalaka*, a plătit în anul 1333 douăzeci de banali, la cele două plăţi din 1333 trei groşi şi respectiv douăzeci şi nouă de groşi (DIR, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244, atestată şi sub formele *Fanchalaka, Falthalaka, Fanchala*). Documentele ulterioare, din veacul al XV-lea, aduc în prim plan numai stăpânirea nobiliară a aşezării. (Csánki, II, 1894, p. 36). Localizarea aşezării şi a parohiei a rămas o problemă deschisă datorită izvoarelor lacunare (Ortvay, 1892, p. 460 o plasează în zona Timişoarei; Milleker, 1915, p. 182; Csánki, II, p. 36 sugerează zona între Voiteg şi Berini; Engel, 1996, p. 146-147, încearcă să identifice satul *Viyšlog*, din anii 1569-1579, cu mai vechiul *Fanchalaka*, la Unip, pe malul sudic al Bârzavei). Satul Unip a fost consemnat însă ca o parohie catolică, alături de *Fanchalaka* în anul 1334 bunăoară, în acelaşi arhidiaconat (Drăganu, 1933, p. 266 cu privire la originea românească a numelui aşezării *Fachal*).

FAZEKAŠ

Aşezarea situată lângă Bočar, la sud-vest de Kikinda, în Banatul sârbesc, a avut o biserică (Čemere, 1998, p. 76).

FEHERVÁRI EGHÁZ

Aşezarea a avut o biserică închinată *Sfântului Ioan* (Csánki, II, 1894, p. 121). A fost amplasată în vecinătatea satului *Halas* din comitatul Keve, în prima jumătate a veacului al XV-lea. Csanki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p.28; Györffy, III, 1987, p. 315 localizează aşezarea dispărută *Halas* în hotarul satului Čenta.

FELEGYHAZ

Aşezare dispărută, atestată în anii 1371-1404, din comitatul Caraş şi mai apoi în comitatul Timiş. Numele aşezării sugerează limpede existenţa unei bisericuţe, anterioară anului 1371 Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 164 propune plasarea ei în zona cursului mijlociu al Bârzavei; Csánki, II, 1894, p. 36; Milleker, 1915, p. 84 caută identificarea ei în sudul Banatului, la Marcovăţ sau Bela Krkva, unde toponimul *Valea Bisericii* ar sugera acest lucru; Milleker, 1929, p. 7; Suciu, II, 1968, p. 326.

FELNAC

Aşezarea este consemnată la începutul secolului al XIV-lea (1308, *Villa Fellak*), parohia catolică fiind confirmată de listele papale din anii 1333-1335 (Györffy, I^3, 1987, p. 176). Preotul Martin din *Fellak* a plătit un fertun şi un banal în anul 1333, apoi 35 de banali, la plata dintâi din 1334 şi 21 de banali la plata a doua din acelaşi an (DIR, C, XIV, III, p. 224, 230, 238). Satul era pustiit la începutul anului 1478, când a fost trecut în stăpânirea nobililor sârbi din familia Jaksić (Ortvay, 1892 p. 192, 193), ceea ce înseamnă că biserica de aici era deja abandonată la acea dată. Documentele turceşti din secolul al XVI-lea nu aduc informaţii cu privire la biserica din Felnac (Engel, 1996, p. 53). Numele satului este un toponim maghiar (DTB, IV, F-G, p. 17). România, *Felnac*, j. Arad

FĒYREGHAZ – 1

Aşezarea dispărută *Feireghaz*, cunoscută documentar începând din anul 1274, în stăpânirea nobililor de Cenad, se localizează în spaţiul nord-vestic al Banatului, nu departe de Tisa, undeva între Oroszlamos şi Kanisa (Csánki, I, 1890, p. 696, existentă încă în anii 1453 şi 1495; Györffy, I^3, 1987, p. 856). Satul apare în documentele otomane din anul 1567 şi 1579. Káldy, 2000, p. 47-48. Numele acestei aşezări din comitatul Cenad se leagă fără îndoială de existenţa unui monument de cult.

FĒYREGHAZ – 2

A existat o altă aşezare, cu acelaşi nume, în comitatul Cenad, cunoscută dintr-un document din anul 1480 (Csánki, I, 1890, p. 696). Ea a fost localizată pe malul sudic al Mureşului, între Satu Mare şi Munar. Documentele otomane din anii 1569-1579 confirmă existenţa satului, sub forma *Felity* (Engel, 1996, p. 52 a identificat aşezarea dispărută la sudul Arancăi, la Pesac).

FEYREGHAZ - vezi BELA ŢÂRKVA

FIBIŞ

Aşezare situată în zona dealurilor Lipovei, în vecinătate cu Seceani şi Fiscut. În anul 1879 a fost semnalată o ruină de biserică atribuită unei mănăstiri. Ea se plasează lângă Apa Neagră spre Seceani (Rusu, 2000, p. 138). România, *Fibiş*, j. Timiş

FIGUD

Aşezarea dispărută *Figud* a fost plasată în zona dintre Aranca şi Mureş, în hotarul satului Sânpetru Mare (Csánki, I, 1890, p. 696; Györffy, I[3], 1987, p. 857). Parohia *Figud*, ce făcea parte din structura arhidiaconatului de Cenad, a fost consemnată în documentele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 240). Un act al papei Bonifaciu, din anul 1397, menţiona pe Nicolae, parohul din *Figud*. Ortvay, 1892, p. 412; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Suciu, I, 1967, p. 329.

FIRIĆ

Aşezarea dispărută Féyreghaz a fost amintită în documentele din anii 1453 şi 1495 (Csánki, I, 1890, p. 696). Numele satului indică prezenţa unei biserici. A fost localizată la Firić în apropiere de Török Kanizsa, azi Novi Kneževac (Čemere, 1998, p. 74). Serbia, *Firic*

FIRITEAZ

Satul Firiteaz, situat la vest de Vinga, apare consemnat în anul 1256 sub forma *Feyereghaz*, între stăpânirile nobililor de Cenad (Csánki, I, 1890, p. 770; Györffy, I[3], 1987, p. 175). Preoţii Dominic şi Nicolaus din *Alba Ecclesia*, ce făcea parte din arhidiaconatul de Arad, au fost consemnaţi în documentele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 231, 237, 247). Documentele ulterioare din sec. XV-XVI, referitoare la aşezare, nu aduc mărturii despre distrugerea şi abandonarea bisericii de la care satul şi-a luat numele (Ortvay, 1892, p. 387-388). Inventarul bisericilor din eparhia Timişoarei din 1758 a consemnat la Firiteaz o biserică din bârne, acoperită cu şindrilă (Suciu, I, 1980, p. 278). Ruina identificată pe marginea vestică a acestuia, cu urme de ziduri şi şanţ de apărare ar putea oferi un reper pentru amplasarea

bisericii din veacul al XIII-lea de la Firiteaz (*Repertoriul Arad*, p. 70; Rusu - Hurezan, 2000, p. 91-92). Toponimia satului păstrează două nume de locuri, *Dealul Cervenca* şi *Cervenca*, care au conotaţii sigur legate de o biserică dispărută (Ilieşiu, II, p. 267). România, *Firiteaz*, j. Arad

FONCHAL

Aşezare dispărută din comitatul Keve, cunoscută iniţial dintr-un document din anul 1400 (Csánki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p. 24). Recent Gy. Györffy a publicat o atestare a aşezării *Fonchal* din comitatul Keve la 1274, în care era menţionată biserica cu hramul „*Tuturor Sfinţilor*" (*eccl. in honore OOSS esset constructa*; Györffy, III, 1987 p. 315). Identificarea pe teren este vagă într-o zonă cuprinsă între Torac şi Pordeanu. Csánki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p. 24; Györffy, III, 1987, p. 315; Mezö, 1996, p. 218.

FRUMUŞENI

Aşezarea este situată pe malul sudic al Mureşului, la circa 15 km SV de Arad. Ea apare menţionată între anii 1080-1090, după cum reiese dintr-un act din 1347 (Györffy, I^3, 1987, p. 186). Aşezarea a fost consemnată în veacul al XIV-lea sub numele de *terra Sceudi* ori *villa Zeudi*, când a avut şi o biserică parohială. Preotul Grigore din *Zewdy* a plătit în anii 1334-1335 dijmele, alături de ceilalţi parohi din arhidiaconatul de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 234, 238, 247). Biserica satului *Zeugy* era închinată *Sfântului Ştefan*, după cum menţionează un act din anul 1402 (Csánki, I, 1890, p. 765 „*Rector parochialis ecclesiae S. Stephani promartyris de Zeugy Cenadiensis diocesis*"). Documentul papei Bonifaciu al IX-lea din 6 august 1402, menţionat mai înainte, preciza că veniturile anuale ale bisericii din Frumuşeni erau de 40 florini aur (Haţegan, 1995, p. 88). Aşezarea amplasată la Mureş, cu port şi loc de târg, se afla în posesia nobiliară a familiei Pousa. Hărţile din 1723 şi 1761 menţionează satul sub forma *Seffdin, Sefedin* (Csánki, I, 1890, p. 765; Ortvay, I, 1892, p. 403; Haţegan, 1995, p. 88; Rusu, Hurezan, 2000, p. 92).România, *Frumuşeni*, j. Arad

G

GABRIAN

Preotul din *Gabrian* a fost menţionat în listele colectorilor dijmelor papale din anii 1333-1334. Iniţial biserica a fost consemnată între parohiile din arhidiaconatul de Caraş şi în anul următor, 1334, între parohiile din arhidiaconatul de Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 229, 232). Györffy Gy. a considerat, pe temeiul informaţiilor din documentele din 1323-1367, că satul *Galmar* poate fi identic cu *Villa Gabrian*, consemnată în actele papale de la 1333-1334 (Györffy, III, 1987, p. 483; cu propunere de localizare pe teren în zona Şemlacu Mare). Documentele otomane din 1569-1579 au avut în evidenţă satul *Niva Sil G'irman*, considerat Galmarul medieval, care a fost plasat

topografic la Gherman. Parohia Gabrian s-ar afla în acest fel la sud de Şemlacu Mare, din zona comitatului Caraş.

Informaţiile sumare despre această parohie din arhidiaconatul de Caraş nu au îngăduit o localizare fermă. Csánki, II, 1894, p. 102 lângă Gherman; Milleker, 1915, p. 89, 184, discută despre *Gabrian*, localizată în zona Oraviţei; Ortvay, 1892, p. 461, 486 propune identificarea parohiei Gabrian cu *Villa Adriani*; Szentkláray, I, 1898, p. 35.

GAD

Parohia catolică a satului Gad, care este aşezat în câmpia joasă unde Timişul Mort se întâlneşte cu Birda, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Preotul Grigore din *Gunad* a fost amintit între plătitorii dijmelor papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, amintită şi sub forma *Suanad, Guad*). Csánki, II, 1894, p. 38; Milleker, 1915, p. 184; Ortvay, 1892, p. 461; Borovszky, *Torontal*, p. 48; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Suciu, I, p. 250. La sud şi sud-vest de sat se află locurile numite *La Ţârvenca, Târvenca,* şi *la Târvenenive*. Zona numită la Ţârvenca este situată la 1 km sud de sat, la Ţârvenenive la circa 2 km sud de sat, iar Ţârvenca este situată lângă drumul Gad-Ciavoş, la circa 3 km sud-vest de Gad (Fig. 3). Zonele amintite indică prezenţa unor monumente de cult în Câmpia Timişului, greu de localizat aşa cum s-a dovedit în cercetările noastre din 2006. România, *Gad*, j. Timiş

GAI

Satul Gaiu Mic este situat la sud-vest de Denta, în Câmpia Joasă a Bârzavei, în timp ce Gaiul Mare este amplasat spre NV, în imediata vecinătate. Biserica din Gai, închinată *Sfintei Fecioare*, a fost consemnată în actul din 26 iulie 1364 (*ecclesia Beate Virginis in villa Gay*; DRH, C, XII, p. 307). Descoperiri arheologice mai vechi făcute pe marginea sudică a satului Gaiu Mic, în vecinătatea cimitirului, pledează pentru identificarea în această zonă a vetrei medievale a satului şi a bisericii cu hramul *Sfânta Maria*. În această zonă sunt semnalate descoperiri monetare de la începutul veacului al XIII-lea. În anul 1903, la circa 400 m sud de Gaiu Mic, în apropierea cimitirului au fost scoase la lumină în anul 1903 două clopote provenind de la o biserică.

Clopotul cel mare are o înălţime de 27,3 cm şi un diametru de 32,6 cm, iar cel mic 31,8 cm înălţime şi un diametru de 23,5 cm, fiind atribuite de F. Milleker secolelor XV-XVI (Milleker, 1915, p. 86; Râmneanţu, 1966, p. 58).

Documentele papale din anii 1333-1335 au menţionat parohia *Bay* din arhidiaconatul de Caraş, pentru care Turchany, bunăoară, a propus localizarea acesteia la Gai. Turchany, 1905, I, p. 220; Györffy, III, 1987, p. 483; Milleker, 1915, p. 86; Ţeicu, 1998, p. 327. Discuţia privind identificarea bisericii nu poate ignora faptul că în hotarul aşezării Gaiu Mare (azi în Serbia) se află toponimul

Crkvina, ce sugerează existenţa unei biserici în acel loc. Suciu, I, 1967, p. 250; Popović1955, p.104. România, *Gaiul Mic*, j. Timiş

GALAD

Preoţii de la biserica din *Galad* au fost amintiţi între plătitorii dijmei papale în anii 1333-1334 din arhidiaconatul de Torontal (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 239, 243). Biserica parohială s-a aflat în preajma mănăstirii cu acelaşi nume, despre care se cunosc atât de puţine şi de târzii mărturii (Juhász, 1927, p. 170). Ea se identifică în spaţiul din nord-vestul Banatului, nu foarte departe de malul estic al Tisei. Toponimul *Klisa*, de lângă Novo Miloševo, oferă un reper pentru localizarea acolo a mănăstirii medievale. Čemere, 1998, p. 76. (Csánki, II, 1894, p. 38 plasată în zona Kikinda; Milleker, 1915, p0. 9 la Bašahid; Juhász, 1927, p. 171 în zona Basahid în locul numit *Galadska*; Ortvay, 1892, p. 433 cu aceeaşi propunere de localizare la *Galadska*; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Popović, 1955, p. 104). Serbia, *Novo Miloševo*

GEDUS

Aşezarea apărea atestată în anul 1231, însă biserica parohială este cunoscută doar din documentele papale din anii 1333-1335. Andrei, preotul din F*elgedus*, este menţionat între plătitorii dijmei papale în anul 1333, pentru ca în anii 1333-1335 să fie amintit Mihail, preotul din *Gedus*, aparţinând arhidiaconatului din Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 242; Györffy, I, 1987, p. 857). Documentele ulterioare, din sec. XIV-XV, nu aduc mărturii în privinţa acestei parohii, iar în veacul al XVI-lea satul era pustiit (Engel, 1996, p. 55). A fost localizat în apropiere de Munar şi Felnac, pe malul sudic al Mureşului (Csánki, I, 1890, p. 696; Györffy, I^3, 1987, p. 857; Ortvay, 1892, p. 412). Un nume de hotar, între Pecica şi Şemlac, pledează pentru localizarea în această zonă a parohiei catolice dispărute *Gedus* (Rusu, Hurezan, 2000, p. 91-96).

GEROLTHAZA

Biserica din *Gerolthaza* este cunoscută numai din documentele papale din anii 1333-1334. Preotul Benedict din *Gerolthaz*, ori *Gerolchfalua*, este consemnat pe listă alături de preoţii din *Bizere* şi Micălaca (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231). S-a propus localizarea bisericii şi a satului dispărut în zona Masloc, pe *Valea Giurocu* (Györffy, I^3, 1987, p. 177; Csánki, I, 1890, p. 771-772; Márki, I, 1892, p. 202, lângă Mureş la Glogovăţ; Ortvay, 1892, p. 393, cu trimitere greşită la Giroda).

GIARMATA

Biserica din Giarmata a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Ioan *Zamar* a dat la plata dintâi din 1334 suma de 3 groşi, la plata a doua acelaşi preot din *Garmat*, forma sub care apare acum numele parohiei, a plătit 7 banali,

iar în 1333 Thomas de *Garmad* a dat 9 banali (Mon.Vat., I, 1, p. 152, 157, 160). Biserica din Giarmata a fost închinată *Sfântului Bartolomeu* (*parochialis ecclesia Sancti Bartolomei apostoli in Garma*), fapt confirmat de un document din 1400 al papei Bonifaciu al IX-lea (Ortvay, I, 1892, p. 443). Aşezarea era situată pe un drum important, ce pornea din Timişoara spre Valea Mureşului (Csánki, II, 1894, p. 39. Borovszki, *Temes*, p. 103-104; Milleker, 1915, p.187; Suciu, I, 1967, p. 261). Numele aşezării provenind din apelativul maghiar „*colonie*", dovedeşte aici prezenţa unei comunităţi de *hospites* (DTB, IV, 1986, p. 90). România, *Giarmata*, j. Timiş

GIERA

Biserica din piatră a satului este cunoscută din actul din anul 1322, alături de bisericile din *Viduor* şi *Gungudeghaza*, de pe moşiile lui Theodor de Voiteg (Ortvay, 1896, p. 31; DIR, C, XIV, II, p. 54). O informaţie utilă privind topografia zonei este oferită de actul din 4 aprilie 1343, care indică amplasarea bisericii închinată *Tuturor Sfinţilor* în partea de apus a satului (*Villa Gewr vocate a parte occidentali in qua est ecclesia lapidea sub titulo omnium sanctorum*; Ortvay, 1896, p. 72; DIR, C, XIV, II, p.287). Ea se înscrie astfel între monumentele ridicate, poate, în deceniul al doilea al secolului al XIV-lea de Teodor de Voiteg pe moşiile sale din zona dintre Timiş şi Bârzava. În hotarul satului Giera toponimele *Săliştea Mare, Săliştea Mică* şi *Idvor* reprezintă repere pentru locuirea medievală Csánki, II,1894, p. 40; Milleker, 1915, p. 188; Ortvay, 1892, p. 463-464; Borovszki, *Torontal*, p. 50 aminteşte de fortificaţia de la *Gradaţ*; Engel, 1996, p. 60; Suciu, I, 1967, p. 261. Cercetările noastre de teren pentru localizarea bisericii la Giera au identificat urme medievale doar în spaţiul fortificaţiei de pământ din punctul *Gradaţ*. România, *Giera*, j. Timiş

GIURGIOVA

Vatra satului medieval Giurgiova s-a aflat pe malul stâng al Caraşului, în zona numită *Sălişte*, unde am identificat ceramică medievală (sec. XIV-XV). Marginea estică a luncii de la Sălişte este închisă de panta unui deal, numit *Calea Bisericii*, unde se află ruinele unei bisericuţe. *Valea Giurgiului* delimitează spre nord acest spaţiu de locuire medievală. Aşezarea este amintită în documentele din sec. XIV-XV, cât şi în cele otomane din anii 1554-1579 (Pesty, *Krassó*, III, p. 308; Csánki, II, 1894, p. 102; Györffy, III, 1987, p. 487; Engel, 1996, p. 60; Ţeicu, 1998, p. 330 şi 310 unde am identificat în această zonă satul dispărut Caraşova Mică). Microtoponimia zonei, *Ogaşul Giurgiului, Cracul Giurgiului*, pledează însă pentru identificarea vetrei satului medieval Giurgiova în această zonă de pe malul stâng al Caraşului. România, *Giurgiova*, j. Caraş-Severin

GLIMBOCA

Documentul din 20 noiembrie 1493 aminteşte pe preotul Oprişa din Glimboca (*Oprişa prezbiter de Glimboca*; Pesty, *Szöreny*, III, p. 113). Nicolae de Bizere, care a avut moşii pe malul drept al Bistrei, printre care şi Glimboca, a rămas dator preotului Oprişa cu doi galbeni. Cercetările de teren nu au identificat monumentul. Tradiţia locală păstra amintirea unei biserici pustiite, pe malul drept al Bistrei în zona numită *Satu Bătrân*, unde acum a fost ridicată o mănăstire nouă (Ţeicu, 1998, p. 330). România, *Glimboca*, j. Caraş-Severin

GORNEA

Cercetările de arheologie medievală au identificat pe o terasă înaltă a Dunării, numită *Ţărcheviste*, o parte dintr-o necropolă din sec. XIV-XV. Investigaţia n-a surprins urma monumentului de cult sugerat de toponim (Uzum, 1975, p. 131 şi urm; Ţeicu, 1998, p. 129). România, *Gornea*, j. Caraş-Severin

GUNGUDYGHAZA

Satul *Gungudyghaza*, împreună cu biserica din piatră, apare în actul de donaţie al nobilului Teodor de Voiteg din anul 1322, împreună cu satele Giera şi *Viduor* (Ortvay, 1896, p. 31; DIR, C, XIV, II, p. 54). Informaţii despre topografia zonei şi hramul bisericii le oferă documentul din 4 aprilie 1394 prin care Ladislau, fiul lui Gall de Omor, a dăruit surorii sale după mama Clara, o jumătate din câteva moşii din comitatul Timiş şi Caraş (DIR, C, XIV, IV, p. 122-123). Biserica de piatră din *Gwngudyghaza*, închinată *Sfântului Iacob*, a fost cedată împreună cu o jumătate din moşiile Giera, pe care se afla o altă biserică de piatră, moşia *Wyodour*, având de asemenea o biserică de piatră, şi o jumătate a moşiei *Chud* situată lângă Dolaţ. Aceste sate şi moşii se află în zona câmpiei joase dintre Timiş şi Bârzava, la vest de Deta. Satul pustiit *Gungudyghaza* trebuie căutat în această zonă dintre Banloc - Giera şi Dolaţ (Csánki, II,1894, p. 39; Milleker, 1915, p. 187-188 identifică greşit această aşezare).

H

HALMOS

Aşezare dispărută din comitatul Arad, amintită în anul 1433 cu o biserică închinată *Sfântului Dumitru* „*ecclesiam parochialem Sancti Demetrii martiri de Halmos*" (Luksics, II, 1938, p. 96). Actul regelui Matei Corvinul din 21 decembrie 1471 aminteşte între moşiile şi satele aparţinătoare de târgul Maşloc (*oppidum Machalaka*) şi moşia *Halmos* (Pesty, *Krassó*, III, p. 428). Biserica parohială *Sanctus Demetrius* din *Halmos* se poate localiza în apropiere de Remetea Mică. Csánki, I, 1890, p. 765; Marki, I, 1892, p. 203; Mezö, 1996, p. 68.

HARAM

Aşezarea situată lângă confluenţa râului Nera cu Dunărea, ce constituia un vechi val de trecere al fluviului, a avut o parohie catolică care a făcut parte din arhidiaconatul de Caraş în veacul al XIV-lea. Preotul Petru din Haram a plătit suma de zece banali în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Actul din 8 noiembrie 1355, prin care se ceda de către Iacob de Ciortea surorii sale Ecaterina a treia parte a moşiei *Guluez*, a înscris printre martori pe *Clemente sacerdote de Haram* (Pesty, *Krassó*, III, p. 30). Franciscanii au ridicat o mănăstire în anii 1366-1368 în această zonă cu populaţie ortodoxă românească (Györffy, III, 1987, p. 487; Ortvay, I, 1892, p. 486-487; Engel, 1996, p. 62; Ţeicu, 1998, p. 336). Serbia, *Stara Palanka*

HARANGUD

Satul dispărut a făcut parte în secolul al XIII-lea din domeniile stăpânite de nobilii de Cenad. Actul din 1256, prin care s-au împărţit moşiile nobililor de Cenad, a lăsat în stăpânirea banului Clemente, printre altele, satul *Haraz* cu *Harangadtue*, situate aproape de Tisa (DIR, C, XIII, II, p. 21). Numele satului se leagă de numele apei Aranca. Biserica din *Harangud* a făcut parte din arhidiaconatul de Cenad, preotul Ioan fiind cunoscut din listele papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237). Satul dispărut şi biserica parohială din dioceza Cenadului se localizează în apropierea confluenţei râului Aranca cu Tisa la Padeja (Csánky, I, 1890, p. 697, localizată lângă Mureş; Ortvay, 1892, I, p. 365; Györffy, I^3, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p.76).

HEGESEGHAZ

Moşia *Hegeseghaz* din comitatul Cenad se afla în stăpânirea lui Valentin, fiul lui Nicolae, în iunie 1339 când s-a cerut ridicarea şi înnoirea semnelor de hotar (DIR, C, XIV, III, p. 499, 505). Numele satului reprezintă confirmarea existenţei unei biserici. A fost localizată la vest de Kikinda, la Idoš. Csánki, I, 1890, p. 697; Györffy, I^3, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p. 76.

HINAND HIUAND vezi IVANDA

HODEGHAZ

Aşezare dispărută atestată în anul 1247 între stăpânirile nobililor din comitatul Cenad, între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I^3, 1987, p. 858, *Hodighaaz*). Informaţii ulterioare din 1360 confirmă aşezarea *Hodeghaz* între stăpânirile nobililor Telegdi şi la 1366 sub numele de *Hudeghaz* (Csánki, I, 1890, p. 697; Borovszki, *Torontal*, p. 56; Györffy, I^3, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p. 76). Numele aşezării reprezintă singurul indiciu referitor la existenţa unei biserici. Borovski, *Torontal*, p. 56; Popović, 1955, p. 115. Satul se numea la 1881 Hodegyhaza, la 1949 Jazovo, Hodić, din 1959 Jazovo. Serbia, *Jazovo*

HODOS

Biserica din Hodos făcea parte în anii 1334-1335 din arhidiaconatul de Sebeş. Preotul Petru din *Hudus* a plătit în anul 1334 suma de 19 banali, iar în anul 1335 a plătit 38 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 235, 238). Documentele din 1369 amintesc moşia Hodoş şi mai apoi în 1428 *castellum Hodos* şi *oppidum Hodos* (Csánki, II, 1894, p. 41; Pesty, *Krassó*, III, p. 427; Ortvay, I, 1892, p. 491-492; Szentkláray, I, 1898, p. 36; DTB, V, 1987, p. 14; Hodoş la 8 km vest de Lugoj; Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 214; Suciu, I, 1967, p. 292). România, *Hodoş*, j. Timiş

HOROSIN

Sat dispărut a cărui parohie a făcut parte din arhidiaconatul „*de medio Temesy*", adică din Timiş şi Bega. Preotul Ioan din *Hurusy, Huruzi, Hurusi, Uruzi,* formele sub care a fost consemnată parohia, a fost înscris între anii 1333-1335 între plătitorii dijmei papale (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 241, 246). Satul se afla la un vad cu punct de vamă, v*illa Oroz cum tributo*, la 1389 (Pesty, *Krassó*, III, p. 177). Satul Horozin a supravieţuit cuceririi turceşti. Documentele otomane din anii 1569-1579 atestau aşezarea în nahia Timişoara (Engel, 1996, p. 64, cu localizare la Sânmihaiul Român/Begaszentmihaly unde se păstra toponimul *Oroscin*; Ortvay, I, 1892, p. 433; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Temes*, p. 285, lângă Şag; Csánki, II, 1894, p. 54; Milleker, 1915, p. 219, lângă Utvin - Şag). Aşezarea dispărută de pe malul Begăi a avut un loc de vamă, în preajma căruia s-a ridicat, probabil, parohia catolică.

HOZLAR HUZLAR vezi OSLAR

HUDURLAC

Nicolae, preotul din *Hudurlak*, a plătit trimişilor papali doar în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 242). Biserica parohială din Hudurlac a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, din decanatul „dintre cele două râuri Timiş" (*ex ista parte Tymisi*). Ţinând seama de această amplasare geografică în cadrul diocezei Cenadului, ea trebuie localizată, după opinia noastră, la nord de Timiş. Toponimul *Hudurliuc*, ce acoperă o zonă împădurită de lângă Ianova, oferă un reper în localizarea acestei parohii (Ortvay, I, 1892, p. 433 a plasat parohia în apropiere de Idvor; Milleker, 1915, p. 42 la Idvor; Editorii DIR, p. 242 în zona Ciacova; Suciu, II, 1968, p. 341 la Jebel; Popović, 1955, p. 112 la Idwarnak (Banatski Dvor). România, *Ianova*, j. Timiş

HURIDA vezi URIDA

HUYNEP HUYNEN vezi UNIP

I

IANCAID

Iancaidul este situat la 15 km NE de Becicherecul Mare (Zrenjanin), în apropierea cursului râului Bega. La începutul veacului al XIV-lea a avut o parohie ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal, din episcopia Cenadului. Preotul Petru din *Hiuankahida* a plătit 9 banali şi în 1334 acelaşi preot din *Iwankahida* a plătit 17 banali la plata dintâi, iar la a doua 25 de banali. În anul 1335 apare scris Pavel din *Hyuoankayda* care a dat 3 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238, 242; Borovszki, *Torontal*, p. 57-58; Milleker, 1915, p. 11; Ortvay, 1892, p. 433; Popović, 1955, p. 115, în 1660 şi 1666 sunt cunoscute trei aşezări: Iankaid, Mutavelijin Jankaid şi Pasin Jankaid; Ursulescu, 1997, p. 9-10). Serbia, *Jankov Most*

IANI

Actul papei Honoriu din 19 iunie 1221, prin care a luat sub autoritatea sa prepositura de la Itebe, după alungarea benedictinilor, a menţionat între stăpânirile acesteia bisericile din *Iani, Popi* şi *Podul lui Ivancea*, dimpreună cu capelele ce ţin de ele (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 178). Biserica şi aşezarea pustiită se pot localiza în zonă în apropiere de Ittebe, Ivanda şi Bobda.

IANOVA

Biserica din Ianova este cunoscută, odată cu aşezarea, din listele papale din anii 1333-1335. Astfel, în anul 1333 *Cyndrinus* din *Jenev* a plătit jumătate de marcă, iar în 1334 şi 1335 preotul *Bodorinus* din *Jeno, Hyeno, Jenev*, formele sub care a fost scris numele satului, a plătit dijmele emisarilor papei (DIR, C, XIV, III, 227, 232, 241, 244). Parohia catolică din Ianova, situată la nordul râului Timiş, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, decanatul „de dincoace de Timiş" (*arhidiaconatu Timisensi ex ista parte Tymisi)*. Ortvay aminteşte un act din 1400 prin care Temesvàri Sebestyén este numit paroh la biserica satului Jenov, închinată *Sfântului mucenic Gheorghe* (Ortvay, I, 1892, p. 444). Documentele din veacul al XV-lea despre această posesiune nobiliară nu aduc informaţii despre soarta bisericii din Ianova (Csánki, II, 1894, p. 43; Borovszky, *Temes*, p. 105; Suciu, I, 1967, p. 301; DTB, V, 1987, p. 27). România, *Ianova*, j. Timiş

IGANTEWSCENGURG

Aşezare dispărută din comitatul Keve, consemnată în documentele din anii 1338 şi 1347. Numele aşezării este în strânsă legătură cu prezenţa unei biserici închinată *Sfântului Gheorghe* (Mezö, 1996, p. 80). Satul pustiit a fost localizat în apropiere de Baka, Sečeanj (Csánki, II, 1894, p. 120; Milleker, 1915, p. 26-27; Györffy, III, 1987, p. 316).

ILANDŽA

Satul Ilandža din Banatul sârbesc este situat la nord de Alibunar şi Seleus. Aşezarea medievală a fost atestată documentar în anul 1375, iar biserica (*ecclesia de Ilonch*) a fost consemnată într-un act din 1385 (Csánki, II, 1894, p. 113; Milleker, 1915, p. 29). Informaţiile ulterioare din anii 1569-1579 menţionează doar aşezarea *Ilanča* aflată în nahia Ciacova, la 1666 Ilanča, la 1723 Ilonza (Engel, 1996, p. 67; Popović, 1955, p. 113). Serbia, *Ilandža*

ILIDIA

Satul, aşezat într-o zonă omogen românească de la poalele Munţilor Aninei, aparţinea domeniului regal în anul 1223, când *possesio Elyed* a fost confirmat între stăpânirile fostei împărătese, Margareta a Bizanţului (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 197; Tăutu, 1956, p. 62-65). Biserica parohială este cunoscută documentar numai din listele papale din anii 1333-1335, când preotul Blasiu de la *Elyad* apare menţionat în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Cercetările arheologice au identificat o biserică-sală, din zid, cu o fortificaţie de pământ în jur, pe dealul *Cetate*, iar pe dealul *Obliţa* o curte feudală în cadrul căreia s-a identificat planul unei rotonde, cu rosturi de capelă de curte (Uzum, Lazarovici, 1971, p. 161; Matei, 1973, p. 317; Ţeicu, 1998, p. 340). (Fig. 13A).

Biserica sală de la *Cetate* a avut un plan întâlnit frecvent în arhitectura romanică, compus dintr-o navă cu dimensiunile interioare de 12,50/7 m şi un altar rectangular, care măsura la interior 4,50/5,30 m. Spaţiul vestic al navei delimita, prin doi stâlpi masivi, o tribună (Fig. 6). Interiorul bisericii de zid a fost decorat cu pictură. Monumentul a fost datat, pe baza inventarului funerar al necropolei din jurul său, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea şi distrugerea sa violentă a avut loc în veacul al XIV-lea (Matei, Uzum, 1972, p. 555-559). Biserica rotondă din cadrul curţii feudale, identificată la Ilidia pe dealul Obliţa, are la bază un plan circular la exterior şi sub forma unui patrulater la interior. A fost decorată pe exterior cu o structură formată din opt desene (Fig. 15A). După opinia noastră, bazată pe inventarul funerar al necropolei din jurul rotondei, aceasta se datează la începutul veacului al XIV-lea, deşi ea a fost în genere atribuită unei epoci mai timpurii din sec. XII-XIII (Ţeicu, 1998, p. 177; pentru alte opinii: Matei, 1973, p. 316-317; Uzum, 1988, p. 42; Vătăşianu, 1987, p. 22; KMTL, 1994, p. 281.

Toponimul Ilidia provine, cel mai probabil, dintr-un antroponim Ilia, Elia, ceea ce, după opinia noastră, poate sugera faptul că iniţial hramul uneia dintre biserici ar fi fost *Sfântu Ilie* (DTB, V, 1987, p. 41-42; Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 96; Milleker, 1915, p. 49; Suciu, I, 1967, p. 306; Györffy, III, 1987, p. 485; Ţeicu, 1998, p. 340). România, *Ilidia*, j. Caraş-Severin

ILLUC

Preotul Benedict din *Illuc*, ce aparţinea de arhidiaconatul de Sebeş, a plătit în anul 1334 suma de 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 235). A fost localizat în

zona de locuire slavă Lupac - Nermed (Ortvay, I, 1892, p. 492, toponimul întâlnit pe harta lui Mercy; Szentkláray, I, 1898, p. 36).

IOBAG

Aşezare dispărută, cu biserică parohială, ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Preotul Egidiu din *Iobag* a plătit în anul 1333 suma de 4 groşi, în 1334 a dat 10 banali, iar în 1335 a plătit 1 groş (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 244). Satul apare scris sub formele: *Jobaag, Jebag, Jobag*. El s-a aflat înainte de anul 1400 în stăpânirea nobilului Nicolae Tretul, care a ridicat fortificaţii la Jebel, Obad şi *Jobag,* pe care a fost obligat să le dărâme, să astupe şanţurile de apărare şi să aducă lemnul la Timişoara. Biserica din *Iobag* apare consemnată în cuprinsul actului din 1402, emis de voievodul Transilvaniei „*castella in Obad et Iobag quod est constructum in circuitu ecclesie*" (Ortvay, 1896, p. 317). Existenţa aşezării apare confirmată în 1458 şi în documentele turceşti din 1554-1579, sub forma *Iobaag* şi *Obag* (Csánki, II, 1894, p. 43; Engel, 1996, p. 97). Aşezarea dispărută a fost localizată lângă Tolvădia (azi Livezile), lângă Giera, Banloc, Dolaţ. (Csánki, II, 1894, p. 43; Suciu, II, 1968, p. 343; editorii DIR, C, XIV, III, p. 223; în apropiere de Obad, de către Ortvay, I, 1892, p. 465; Szentkláray, I, 1898, p. 40 sau a fost identificat de fapt cu Obad de către Milleker, 1915, p. 196 şi Engel, 1996, p. 97). Aşezarea dispărută şi biserica de la Iobag, pot fi localizate mai degrabă la Ghilad, unde tradiţia şi toponimul *Cetate* susţin localizarea.

ITTEBE

Biserica parohială din Ittebe a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal. Preotul Ioan din *Itebew* apare în anii 1333-1335 între parohii care au plătit dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239, 243, scrisă şi sub forma *Hytebev, Itebev*). Aşezarea Itebe, alături de alte moşii s-a aflat în 1319 în stăpânirea castelanului cetăţii Ilidia (Györffy, III, 1987, p. 316; Milleker, 1915, p. 29; Ortvay, I, 1892, p. 434; Juzász, 1927, p. 152; Popović, 1955, p. 114-115). Serbia, *Srpski Itebej*

IVANCH

Aşezarea dispărută din preajma Lipovei a avut o biserică parohială la începutul veacului al XIV-lea (Mon. Vat. I/1, p. 150). Un toponim consemnat pe harta Banatului din 1723 asigură identificarea aşezării dispărute (Györffy, I^3, 1987, p. 179; Rusu, Hurezan, 2000, p. 112).

IVANDA

Aşezarea este situată între Bega Mică şi Timiş, nu departe de Ittebe. Actul papei Honoriu din 19 iunie 1221, prin care lua sub ocrotirea sa nou înfiinţata prepositură, cu canonici mireni la Ittebe, în urma alungării călugărilor benedictini, menţiona între stăpânirile acestei preposituri „*bisericile din Iani, din*

Popi şi din Podul Ivance, dimpreună cu capelele şi cele ce ţin de ele" (DIR, C, veacul XI-XII-XIII, I, p. 178). Biserica de aici apare în documentele papale, din nou, în anii 1333-1335. Mihai preotul din *Hinand* a plătit în anul 1333 suma de 12 banali, iar în anul 1334 suma de 7 banali şi jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 229, 230, 242). Parohia menţionată sub forma *Hinanad, Hinand, Iwanch*, a făcut parte din arhidiaconatul Timişului, decanatul „*dintre cele două râuri Timis*" *(de medio Temisy*). (Csánki, II, 1894, p. 43; Ortvay, I, 1892, p. 476-477; Milleker, 1915, p. 195; Borovszki, *Torontal*, p. 57; Suciu, I, 1967, p. 311; Engel, 1996, p. 68, sat în defeterele din 1554-1579). România, *Ivanda*, j. Timiş

IZVIN

Cele dintâi informaţii cunoscute despre aşezarea situată pe malul nordic al râului Bega se leagă de atestarea bisericii. Preotul Nicolae din *Evsen* a plătit în anul 1333 suma de 27 banali, iar la cele două plăţi din 1334 câte 7 şi respectiv 6 groşi, la plata din anul 1335 acelaşi paroh achitând 8 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 235, 240, 244). Parohia, atestată sub formele *Evsen, Ewun, Ewzin*, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, decanatul din Timiş şi Bârzava, doar în anul 1335 fiind consemnată între parohiile din arhidiaconatul de Sebeş. Cercetările noastre de teren din toamna anului 2004 n-au identificat urmele monumentului medieval (Ortvay, I, 1892, p. 442; Borovszky, *Temes*, p. 87; Milleker, 1915, p. 221; Suciu, I, 1967, p. 312; DTB, V, 1987, p. 58-59). România, *Izvin*, j. Timiş

J

JADANI

Satul Jadani, este aşezat în vecinătate cu Carani, Murani şi Ortişoara. Documentul regelui Andrei al II-lea din 1230 a enumerat *villa Zanad* între moşiile dăruite de rege comitelui Nicolae, fratele episcopului de Strigonia şi apoi confiscate de Bela (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 240). Biserica din Jadani apare consemnată lângă cele din *Kokota, Achad* şi *Satchinez* în arhidiaconatul de Timiş, din decanatul de la nord de Timiş (*ex isto parte Tymisi*). Preotul din Jadani a plătit dijmele emisarilor papali în anii 1334 şi 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 245; Ortvay, I, 1892, p. 457; Borovszky, *Temes*, p. 75; Suciu, I, 1967, p. 167; Engel, 1996, p. 154). România, *Corneşti,* j. Timiş

JEBEL

Parohia Jebel a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Ioan din *Zephel* a plătit 3 groşi în anul 1334 şi la plata a doua din acelaşi an 27 banali, iar în anul 1335 3 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 233, 242, 246). Biserica apare scrisă alături de cele de la Cebza, Rudna, Sânmartin în decanatul „dintre cele două râuri Timiş" (Csánki, II, 1894, p. 64; Ortvay, I, 1892, p. 484; Milleker, 1915, p. 243). România, *Jebel*, j. Timiş

JEL (JIL)

Aşezare dispărută din comitatul Keve, care a avut o parohie catolică ce a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal, în anii 1333-1335. Preotul Dominic din *Fel* a plătit în două rânduri, în anul 1334, dijmele datorate emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 235, 239). Satul mai apare într-un act din 1456 şi este consemnat, sub forma *Jil*, în defterele turceşti din anii 1554-1579 (Csánki, II, 1894, p. 120; Engel, 1996, p. 154). El se localizează pe cursul inferior al Timişului, în apropiere de Opovo, unde toponimul *Želić* mai păstrează amintirea satului pustiit. Milleker, 1915, p.40; Györffy, III, 1987, p.321.

JIMBOLIA

Parohia Jimbolia a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal în anii 1333-1335. Pavel, preotul de *Chumbul*, a plătit în anul 1333 suma de 6 groşi şi un banal, iar la plăţile din 1334 a dat trei groşi şi respectiv 2 groşi. În 1335 a fost scris Ioan, preot în Chumbul, care a plătit 2 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 239, 243). Documentele din veacul al XV-lea şi din perioada turcească nu aduc date despre biserica din Jimbolia (Csánki, II, 1894, p. 32; Ortvay, I, 1892, p. 433; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Torontal*, p. 137; Engel, 1996, p. 43; Suciu, I, 1967, p. 317). Tezaurul de monede de tip Friesach, de la sfârşitul secolului al XII-lea, din vestul european, poate oferi un indiciu pentru prezenţa unei comunităţi de „*hospites*" stabiliţi aici la finele veacului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea (Veltner, 2002, p. 329). România, *Jimbolia*, j. Timiş

JUSKE

Aşezare dispărută, cu biserică parohială ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Nicolae, preotul din *Juske*, a plătit în anul 1334 o sumă de 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 233; Ortvay, I, 1892, p. 444-445 a încercat să identifice această parohie la Jecea, sat aşezat la vest de Becicherecu Mic; Suciu, II, 1968, p. 346 înscrie aşezarea între satele pustiite).

K

KEMENCHE

Satul (*poss Kemeche*) este cunoscut dintr-un act din 1332, iar preotul bisericii parohiale de aici apare între parohii din arhidiaconatul de Cenad în anii 1334-1335 (Györffy, I[3], 1987, p. 860; DIR, C, XIV, III, p. 236, 242). Moşia *Kemeche* a aparţinut încă din veacul al XIII-lea nobililor de Cenad, dar în anul 1326 ajunge în stăpânirea nobilului Teodor de Voiteg. Părţi din moşie s-au aflat mereu în litigiu în cursul veacului al XIV-lea, consemnate în actele din 1336, 1344 şi 1350 (Csánki, I, 1890, p. 698; DIR, C, XIV, III, p. 185, 529; Haţegan, 1995, p. 44-45). Actul de partaj din 10 iunie 1336 menţiona biserica satului şi o stradă a aşezării (Haţegan, 1995, p. 45). Biserica parohială din *Kemenche* a fost ridicată probabil, la începutul veacului al XIV-lea de nobilii de Cenad, fiind închinată *Sfântului Apostol Petru*, după informaţia dintr-un act din 1 decembrie

1400 (*parochialis ecclesia sancti Petri de Kemeche*; Mon. Vat., I/IV, p. 279). Ea a fost înlocuită de o biserică nouă zidită în ultimii ani ai veacului al XIV-lea (Csánki, I, 1890, p. 698);.Juhász, 1927, p. 196, nota 5; Ortvay, I, 1892, p. 414; Szentkláray, I, 1898, p. 32. România, *Cenad*, j. Timiş

KER vezi EGHYHAZASKER

KER I

Sat dispărut ce a avut o biserică parohială cunoscută numai din însemnările colectorilor papali din anii 1333-1335. Ioan, parohul din Ker, apare consemnat în anul 1334 iar la plata din 1335 a fost menţionat preotul Laurenţiu (DIR, C, XIV, III, p. 231, 247). A fost localizat în preajma satului Frumuşeni (Szödi), unde toponimul *Kier*, pe o hartă din 1761, a perpetuat amintirea satului pustiit (Györffy, I[3], 1987, p. 179). Csánki, I, 1890, p. 773; Ortvay, I, 1892, p. 394; Suciu, II, 1968, p. 351; Rusu, Hurezan, 2000, p. 113.

KER II

Biserica din *Ker* (*Keer*) este cunoscută din listele trimişilor papali din anii 1333-1335. Între preoţii din arhidiaconatul de Timiş apărea şi *frater Vitus* din *Ker* la plăţile din 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Satul aflat în stăpânire nobiliară (*possessio Keer vocatum*), în comitatul Timiş, apare consemnat într-un act din 1399, fără informaţii însă despre parohia catolică, care a fost localizată uneori în zona Recaş, alteori la Giarmata. Csánki, II, 1894, p. 45, zona Recaş; Orvay, 1, 1892, p. 446; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszky, *Temes*, p. 285 în zona Recaş; Milleker, 1915, p. 198.

KEREKEGHAZ (ROTUNDA ECCLESIA)

Satul dispărut apare consemnat sub ambele forme în documentele de cancelarie din anii 1333-1343 (Csánki, I, 1890, p. 773; Györffy, I[3], 1987, p. 179). Un monument romanic, o biserică rotondă din sec. XII-XIII, explică etimologia toponimului *Rotunda ecclesia* şi oferă un reper privitor la vechimea acestuia. Ea a fost consemnată documentar în listele papale din anii 1333-1335, privitoare la arhidiaconatul de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 234, 231, 238). Actul din anul 1358 a făcut cunoscut hramul bisericii (*Omnium Sanctorum de Kerekighas*; DRH, C, XI, 1981, p. 234; Mezö, 1996, p. 218). Satul a supravieţuit în perioada otomană, în anii 1554-1579 a apărut în nahia Felnac sub numele *Kirikik* (Engel, 1996, p. 74 plasat lângă Felnac; Ortvay, 1892, p. 402-403; Marki, I, 1892, p. 206 localizată pe baza unui toponim între Bodrog şi Satu Mare; Suciu, II, 1968, p. 395; Haţegan, 1995, p. 49, plasată pe un braţ secat al Mureşului la sud de Pecica, pe malul sudic al râului; Rusu, Hurezan, 2000, p. 127-128).

KERESZTHUR

Numele aşezării *Kereszthur* se regăseşte într-un document din anul 1459, împreună cu cetatea *Chery* şi alte moşii (Csánki, II, 1894, p. 11). Existenţa unei biserici, închinată *Sfintei Cruci*, este pusă în legătură cu numele satului. El a fost plasat lângă Recaş (Mezö, 1996, p. 117).

KEREZTUR (SANCTA CRUX)

Aşezarea dispărută a avut o biserică parohială, ce a făcut parte din arhidiaconatul de Arad. Nicolae, preotul din *Sancta Cruce*, a plătit întâia dată, în 1334, suma de 3 groşi, la plata a doua din 1334 a dat 1 gros şi jumătate iar în 1335 a dat 3 banali. Numele parohiei apare în 1334 sub forma *Sancta Crux* iar în 1335 *Kerestur* (Mon.Vat., I, 1, p. 150, 155, 161). Se regăseşte în cursul veacului următor, la 1418, sub numele *Kereztur* (Csánki, I, 1890, p. 773). Aşezarea a avut o biserică, anterioară anului 1333, închinată sărbătorii *Sfintei Cruci*. Aşezarea şi biserica parohială se identifică pe teren în apropiere de Alios, unde era consemnată pe o hartă la 1723 (Csánki, I, 1890, p. 773: Marki, I, 1892, p. 207; Suciu, II, 1968, p. 351; Györffy, I^3, 1987, p. 179-180; Mezö, 1996, p. 113).

KIKINDA

Cercetări de suprafaţă au localizat în zona *Oliš* urmele unei bisericuţe, în jurul căreia s-a aflat şi o necropolă atribuită secolelor XI-XII (Girić, 1996, p. 148). Ruina bisericuţei este la circa 500 m de şoseaua ce leagă Kikinda de Nakovo (Girić, 1996, p. 148). Serbia, *Kikinda*

KOKOT

Parohia *Kakoda* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Paulus din *Kakot* este cunoscut în anul 1333 cu o plată de 3 groşi, iar în anul 1334-1335 preotul Barabas din *Kokoth* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 245). Documentele ulterioare ignoră viaţa acestei parohii în veacul al XV-XVI. În anii 1554-1579 satul *Qogod* se regăseşte în listele întocmite de otomani (Engel, 1996, p. 77), iar din 1828 numele satului a devenit *Qrezidorf*, în româneşte Ortişoara. Numele satului medieval provine din apelativul românesc Cucută, fiind maghiarizat în documentele de cancelarie (Drăganu, 1933, p. 234; Ortvay, 1892, p. 445-446; Borovszki, *Temes*, p. 84; Milleker, 1915, p. 197; Suciu, II, 1968, p. 21; Stoicescu, 1973, p. 114). România, *Ortişoara*, j. Timiş

KOVIN

Cetate medievală aşezată la un străvechi vad al Dunării, consemnată de *Anonymus* în istoria Dunării de Jos apusene din veacul al X-lea. (Györffy, III, 1987, p. 317). Poziţia strategică deosebită în zona dunăreană i-a conferit un rol întru câtva asemănător cu acela al cetăţii şi aşezării de la Haram în istoria militară şi, în egală măsură, în istoria ecleziastică a spaţiului sud bănăţean. A

existat aici, se pare, o parohie ce aparţinea de Episcopia de Branicevo subordonată, prin edictul împăratului bizantin Vasile al II-lea din 1019, arhiepiscopiei autocefale de Ohrida. (Gyóni, 1947, p. 45-46). Localitatea *Dibiskos*, din edictul imperial din 1019, a fost identificată aici de mai mulţi istorici maghiari şi români (Gyóni, 1947, p. 46; Madgearu, 2001, p. 19). Biserica din sec. X-XI ar trebui căutată la Cuvin – *Grad*, pe promontoriul care domină Valea Dunării şi unde a fost, probabil, şi fortificaţia din aceeaşi perioadă. Cercetările arheologice din anul 1967 au identificat la Cuvin – *Grad* urme de locuire, ceramică, unelte şi cercei de tâmplă cu capetele în „S" din sec. X-XII (Brukner - Medović, 1968, p. 184-188, fig. LXIV-LXV). Recent, în anul 2004, s-au reluat cercetările de către D. Madas. Serbia, *Kovin*

KRISTURI

Actul de punere în stăpânire a moşiilor *Nogermen* şi *Kisermen*, din comitatul Caraş, din 23 noiembrie 1323, menţiona între hotarele acestora *terra Kereztes*, satul dispărut *Galmar* şi râul Bocorundia (Pesty, *Krassó*, III, p. 8). Documentele din 1363, 1371 şi 1378 dovedesc o stăpânire nobiliară a moşiei *Kereztes* (Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 269; Csánki, II, 1894, p. 103; Györffy, III, 1987, p. 486). După instaurarea stăpânirii turceşti asupra Banatului, în anii 1554-1579, în nahia Şemlac apare în evidenţele otomane satul *Qiristur* (Engel, 1996, p. 76). Numele aşezării dispărute aduce dovada sigură a existenţei unei biserici închinată *Sfintei Cruci*. Biserica cu hramul *Sfintei Cruci* şi satul omonim trebuie localizate pe cursul inferior al Moraviţei, la Percosova. Toponimul *Kristuri* şi o ruină de biserică existentă încă până prin 1840, semnalată în răspunsurile la chestionarul lui Pesty Fr., converg pentru localizarea ei acolo (Milleker, 1915, p. 105). Engel P. a fixat în aceeaşi zonă, la Percosova, satul *Qiristur*, din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p. 76). România, *Percosova*, j. Timiş

KRSTUR

Aşezare situată în colţul nord-vestic al Banatului, în apropierea Tisei, consemnată în 1390 sub forma *Pap - Kerestur* Borovszki, *Csanad*, p. 476; Popović, 1955, p. 124; Čemere, 1998, p. 76. Numele aşezării sugerează prezenţa unei biserici în hotarul acesteia. Serbia, *Krstur*

KUCHEGAZ

Aşezare dispărută consemnată împreună cu *Dubeghaz* şi alte moşii în stăpânirea nobililor de Cenad în anul 1256 (Györffy, I[3], 1987, p. 861; David, 1974, p. 56). Numele satului indică prezenţa unei biserici. A fost localizat lângă Beşenova Mare.

KUKENER

Moşia *Kukener*, care purta şi numele unuia din nobilii de Cenad, a fost atestată în actele de stăpânire din anii 1247 şi 1256: *Kewkener alia nomine Woffayllese* (DIR, C, XIII; II, p. 22, 495). Biserica parohială este cunoscută numai din listele papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236). Satul s-a menţinut până la cucerirea turcească din 1552, fiind întâlnit sporadic în acte de cancelarie, fără referinţe la parohia catolică din *Kukener* (Csánki, I, 1890, p. 699; Györffy, I^3 1987, p. 862). A fost identificat în spaţiul din apropiere de Pordeanu Ortvay, I, 1892, p. 415; Suciu, II, 1968, p. 424.

KURTUELUS

Aşezare pustiită în epoca turcească din nahia Timişoara, care a avut în veacul al XIV-lea o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiş (Engel, 1996, p. 82). Preotul Matei din *Kurtuelus* este cunoscut între plătitorii dijmei papale, în anii 1333-1335, din arhidiaconatul de Timiş „*ex ista parte Timisi*" (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). A fost localizată în zona Recaşului (Ortvay, I, 1892, p. 448; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszki, *Temes*, p. 285, la Cenei (Suciu, II, 1968, p. 357) ori lângă Beregsău (Engel, 1996, p. 82).

L

LEC

Aşezare situată în valea Bârzavei la sud de Boka, care a avut o parohie ce a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal. Parohul din *Luas*, înscris cu numele *Chumpo*, a plătit în 1333 suma de 22 banali, iar în anul 1334 apare parohul Mihail cu o dare de 4 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 226, 239). Biserica apare notată lângă parohiile Modos, Torac şi Baka. Csánki, II, 1894, p. 49, 127; Ortvay, 1892, p. 434; Szentkláray, I, 1898, p. 46; Milleker, 1915, p. 31 la Leţ; Popović, 1955, p.126 notează toponimele: *Stari Leć*, *Stara Arača*, Selişte, *Gradaţ*; Čemere, 1998, p.76 aceeaşi localizare la Stari Lec; Engel, 1996, p. 84 sat atestat la 1554 sub forma *Lič*, la 1666 *Lec*, la 1723 *Lecz*, azi Stari Lec în Banatul sârbesc. Serbia, *Starilec*

LIPOVA

Aşezare şi cetate importantă de pe cursul Mureşului, care a avut un statut urban în cursul veacului al XV-lea (Csánki, I, 1890, p. 760; Györffy, I^3, 1987, p. 180-181; Rusu, Hurezan, 1999, p. 56-59).

Biserica parohială din Lipova a făcut parte din structura arhidiaconatului de Arad din episcopia Cenadului. Nicolae, preotul din Lipova, a plătit în anul 1333 o marcă şi 25 de banali, în anul 1334 a dat 32 de groşi şi 1 banal, iar în 1335 a plătit 40 de groşi (DIR, C, XIV, III, p. 224, 238, 247). Un act al papei Bonifaciu al IX-lea din anul 1401 a fost emis pentru Valentin de *Zewdy*, care era paroh la biserica din Lipova ce era închinată, după cum aflăm din acelaşi act,

Sfântului rege Ştefan (Ortvay, 1892, p. 396). Biserica a suferit o refacere menţionată într-un act din 1421, care confirmă şi hramul bisericii („*par. eccl. Sancti regis Stephani refundate Lyppa*"; Lukcsics, I, 1931, p. 108, 148, 151). Preoţi şi canonici din Lipova apar în documente din a doua jumătate a veacului al XV-lea (Ortvay, 1892, p. 396). Rusu, Hurezan, 2000, p. 115; Haţegan, 1995, p. 92-93; Mezö, 1996, p. 128. România, *Lipova*, j. Arad

LOVAS

Aşezarea dispărută *Lovas* a avut o biserică în anul 1274 având hramul *Sfântului Mucenic Gheorghe* (Györffy, I[3], 1987, p. 863 „*ecclesia in honore S. Georgii martiris*"; Mezö, 1996, p. 84). S-a căutat localizarea ei, în contextul informaţiilor istorice sumare, pe cursul inferior al Mureşului la vest de Mako. Györffy, I[3], 1987, p. 863.

LUGOJ

Existenţa unei parohii catolice în mediul românesc din Lugoj este documentată de însemnarea din anul 1333 din listele papale. Preotul Blasiu din *Lucas* apărea înscris între parohii din arhidiaconatul de Sebeş (DIR, C, XIV, III, p. 227). Lugojul a fost o cetate şi un târg important de pe cursul Timişului, cunoscută în 1371 *civitas Lugos* şi la 1376 *castrum Lugos* (Csánki, II, 1894, p. 18; Milleker, 1915, p. 149). Ridicarea cetăţii regale şi prezenţa, probabil, a unei comunităţi de „hospites" explică apariţia parohiei catolice de la Lugoj. Ortvay, I, 1892, p. 493; Suciu, I, 1967, p. 365. România, *Lugoj*, j. Timiş

M

MACEDONIA

Parohia Macedonia a fost înscrisă în listele papale din anul 1334, din decanatul dintre cele două râuri Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 241). Preotul Nicolae din Macedonia apare numai în înscrisurile din anul 1334. Aşezarea, situată pe malul Timişului, a fost o stăpânire a lui Danciu de Macedonia în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Csánki, II, 1894, p. 48; Milleker, 1915, p. 206; Ortvay, I, 1892, p. 478-479; Ilieşiu, III, p. 417; Engel, 1996, p. 87; Suciu, I, 1967, p. 372. Biserica parohială era închinată *Fecioarei Maria*. Nobilul Nicolae de Macedonia a ridicat anterior anului 1422, o capelă situată în preajma bisericii parohiale. Capela a fost închinată *Sfintei Treimi*. Lukcsics, I, 1931, p. 121. România, *Macedonia*, j. Timiş

MAGNA VILLA vezi SATU MARE

MAIUS

Aşezare dispărută de pe cursul mijlociu al Bârzavei, care a fost identificată în zona Bocşa. Preotul Iacob din *Mausfalva* a plătit 5 groşi în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). A făcut parte din arhidiaconatul de Caraş. Documentele turceşti din 1554 au consemnat aşezarea pustiită sub numele *Moyša* (Engel, 1996, p. 91; Csánki, II, 1894, p. 104; Milleker, 1915, p. 112; Ortvay, I, 1892, p. 487-488; Györffy, III, 1987, p. 490.

MARAZ

Aşezare dispărută de pe cursul inferior al râului Timiş, din apropiere de Rudna. Preotul Blasiu din *Maraz* apare înscris între plătitorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiş, între cele două râuri Timiş (*de medio Temisy*), în anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 228, 241, 246). În veacul al XV-lea, începând din 1417, satul este atestat *oppidum*, iar în defterele din 1569-1579 existau două aşezări: *Mali Miraz* şi *Veliqa Miraz*, în nahia Ciacova (Engel, 1996, p. 90 identificată la Rudna) Csánki, II, 1894, p. 18; Milleker, 1915, p. 207; Ortvay, 1892, p. 479; Suciu, II, 1968, p. 366.

MARGITA

Numele satului Margita, din vecinătatea Vârşeţului, dovedeşte că, iniţial satul s-a format lângă o biserică închinată *Sfintei Margareta*. El apare consemnat la 1597 sub forma *Zenth Margita* iar la 1660 cu numele de *Sen Margita* (Pesty, *Krassó*, IV, p. 210; Popović, 1955, p. 127). Defterele turceşti din 1554-1579 au înscris satul în nahia Vârşeţului (Engel, 1996, p. 125). Numele *Sfintei Margareta* se întâlneşte la biserici din regatul arpadian (Mezö, 1996, p. 149). Serbia, *Marghita*

MAŞLOC

Sat situat pe extremitatea nord-vestică a dealurilor Lipovei, pe hotar cu Alioş, Fibiş şi Fiscut, care apărea consemnat în anul 1326 sub forma *possessio Machalaka*. Preotul Martin din Masloc a plătit în 1333 suma de 7 groşi, la plăţile din 1334 câte 12,5 groşi şi respectiv 6 groşi iar în 1335 a dat 5 groşi. Biserica aparţinea arhidiaconatului de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231, 238; 246). Se cunosc informaţii puţine despre soarta parohiei din Masloc, ajuns în 1475 un târg important al zonei. Un document papal din 27 decembrie 1428 îl face cunoscut pe Dionisie „ *rector parochiali ecclesies Stephani de Machalaka, Cenad Diocesis*" (Lukcsics; I, 1931, p. 211). Csánki, I, 1890, p. 765. Ortvay, I, 1892, p. 397-398; Györffy, I^3, 1987, p. 181, Suciu, I, 1967, p. 381. România, *Maşloc*, j. Timiş

MĂNĂSTUR

Documentele papale au consemnat în anii 1333-1335 două aşezări Monostor în arhidiaconatul de Arad (Györffy, I^3, 1987, p. 181-182). Preotul Petru din *Monostar* a plătit în anul 1333 suma de 60 banali, în anul 1334 20

groşi iar în 1335 doar 6 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231, 247). Satul Mănăstur din Câmpia Vingăi, pe valea pârâului Slatina în secolul al XV-lea apare între moşiile din comitatul Timiş (Csánki, II, 1894, p. 51). Două toponime *Mănăştur* se regăsesc pe hărţi din secolul al XIX-lea, în zona dintre Gelu (Ketfel) şi Mănăştur ce pot sugera locaţia bisericii. Borovszky, *Temes*, p. 76; Ortvay, I, 1892, p. 388; Györffy, I, 1987, p. 182; Engel, 1996, p. 91. România, *Mănăstur*, j. Arad

MEHADIA

Ruinele bisericii medievale se află situate la circa 2 km nord de sat, la Ulici, pe malul stâng al râului Belareca. Nicolae Stoica descria ruinele şi descoperirile făcute acolo în *Cronica Mehadiei*, în anul 1829 (Stoica de Haţeg, 1982, p. 56). El a făcut săpături în jurul bisericii, în anul 1815, unde a găsit monede bizantine şi, se pare, mai multe vase de cult (Stoica de Haţeg, 1982, p. 56-57).

Monumentul de la Mehadia mai păstrează o parte din pereţii navei până la înălţimea de 4,20 m, în timp ce zidurile altarului au fost demantelate, rămânând până la înălţimea de 1 m. Cercetarea arheologică din 1985 a identificat sacristia, adosată, într-o etapă ulterioară pe latura de nord a altarului (Fig. 16B) (Ţeicu, 2003, p. 96-97). Tipologic, ea se înscrie în şirul atât de cunoscut al bisericilor sală cu altar pătrat din Transilvania şi Banat, care au cunoscut o foarte lungă vieţuire, tocmai datorită simplităţii lor. Nava bisericii avea dimensiunile interioare de 7,60 m/7,40 m iar altarul, decroşat, măsura 6/5,20 m. Constructorii medievali au utilizat în ziduri piatră de talie, dar şi ţigle şi cărămizi romane, exploatate fără îndoială din castrul roman din vecinătate, de pe malul râului Belareca. Se remarcă, la muchiile navei şi altarului, utilizarea de blocuri ecarisate din calcar, tehnică întâlnită aidoma la donjonul de pe dealul Grad din vecinătate. Un inel cu vultur bicefal, redat pe placa acestuia, găsit la unul din mormintele din jurul bisericii, a reprezentat un reper pentru datarea monumentului de cult de la Mehadia în veacul al XIV-lea (Ţeicu, 2003, p. 97).

Biserica de pe malul Belarecăi se află într-o zonă în care documentele de cancelarie, din a doua jumătate a veacului al XV-lea, atestă o stăpânire cnezială românească. România, *Mehadia*, j. Caraş-Severin

MERA

Aşezare de colonişti menţionată în conflicte patrimoniale din anii 1343 şi 1351. *Villa Mera*, apărea înscrisă în actul din 9 septembrie 1343 în apropiere de Sângeorge, din valea Bârzavei, iar în 1351 *hospites de Mera* au distrus semnele de hotar ale moşiei Ozlar din vecinătate (Ortvay, 1896, p. 74; 79). Satul a avut o parohie ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş şi Bârzava. Pavel, preotul din *Mera*, apare înscris la plăţile din 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240). Documente din anii 1554-1579 confirmă existenţa satului (Csánki, II, 1894, p. 50; Engel, 1996, p. 90). A fost localizat lângă Jebel, unde există un nume de loc

Mira. Engel, 1996, p. 90; Milleker, 1915, p. 210 între Jebel şi Liget - azi Pădureni; Ortvay, 1892, p. 465; Csánki, II, 1894, p. 50. Documente din 1343 şi 1351 sugerează o localizare mai la sud în apropiere de Sângeorge, pe valea Bârzavei.

MEZEUMSULOV

Aşezarea situată în Câmpia Moraviţei, la sud de valea Bârzavei s-a constituit ca un centru de putere al regalităţii arpadiene în veacul al XII-lea (Györffy, III, 1987, p. 493). Au existat aici, spre finele veacului al XII-lea, o mănăstire augustină şi mai multe biserici. Un act al regelui Bela al IV-lea din 1270, cunoscut dintr-un document din 1330, menţiona, cu ocazia delimitării domeniului augustinilor, o capelă închinată Sfintei Marii (*insula in qua capella ad honorem beate Marie virginis .. ab insula ad ecclesiam Sancti Salvatoris*; Knauz, 1874, p. 583). A existat şi o biserică închinată Mântuitorului. Biserica închinată regelui Ştefan din Mezeusumlov apare consemnată în anul 1152 şi a fost uneori atribuită unei mănăstiri. Biserica cu hramul *Sfântului rege Ştefan* a fost ridicată la sfârşitul secolului al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea şi a avut lângă ea, probabil, un capitlu asociat (Györffy, III, 1987, p. 494; Kozta, 2000, p. 50). Ea a rămas un loc important pentru elitele nobiliare din comitatul Caraş, dovadă fiind faptul că aici se ţineau în prima jumătate a veacului al XIV-lea congregaţiile generale ale nobililor din Caraş. Două documente din 1343 şi 1347 au fost emise de vice-comitele de Caraş „*lângă biserica fericitului rege Ştefan*" (DIR, C, XIV, IV, p. 167; 348-349). Biserica parohială a fost înscrisă între puţinele parohii din arhidiaconatul de Caraş în listele trimişilor papali din anii 1333-1335. Benedict, preotul din *Mezeusumlov*, a plătit în anul 1333 suma de 7 banali, iar în 1334 a dat o jumătate de marcă şi 30 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 234; Koszta, 2000, p. 50; Mezö, 1996, p. 129). Aflăm dintr-un document papal din 4 iulie 1432 că biserica parohială era închinată *Sfântului Martin* (*prezbitery plebani ecclesie parochialis S. Martini de Mezewsomlio*; Lukcsics, II, 1938, p. 63). România, *Şemlacu Mare*, j. Timiş

MIGIA

Aşezare dispărută care poate fi localizată datorită toponimiei în hotarul localităţii Sânnicolau Mare. Biserica parohială din *Meeg* este cunoscută dintr-o bulă a papei Bonifaciu al IX-lea din 18 septembrie 1393 (*parochiali ecclesia beate Marie de Meeg Cenadiensis diocesis*. Mon.Vat., I/IV, 1889, p. 223). Satul era pustiit în anul 1554 când este înscris de otomani - pusta *Mig'iya* în nahia Timişoara; în 1666 apare menţionat sub forma *Medj* iar la 1723 sub forma *Motja*. (Engel, 1996, p. 88). Suciu, II, 1968, p. 368 localizat între Besenova şi Sânnicolau Mare unde se păstrează un nume de loc *Medya* Csánki, 1890, p. 700; Borovszky, *Torontal*, p. 99; Kaldi, 2000, p. 33-34. România, *Sânnicolau Mare*, j. Timiş

MIKLOSKEREKY

Biserica din *Mikloskereky* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, în decanatul „dintre cele două râuri Timiş”. Preotul Ştefan din *Mikloskereki* apare înscris în anii 1333-1334, iar în anul 1335 a fost menţionat preotul Blasiu cu 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 228, 242, 246). Un document al papei Bonifaciu din anul 1390 dovedeşte că biserica era închinată *Sfântului Nicolae* (*parochiali ecclesie Sancti Nicolai in Mikloschirken, Cenadiensis diocesis*; Ortvay, 1892, p. 479. A fost identificată în preajma Jebelului. Ortvay, I, 1892, p. 479; editorii DIR, C, XIV, III, p. 246; Milleker, 1915, p. 211; Csánki, II, 1894, p. 45 între Utvin şi Peciul Nou; Engel, 1996, p. 74 în anii 1569-1579 sat în nahia Ceri, între Jebel şi Obad.

MODOŞ

Aşezarea situată pe malul Bârzavei se afla din anul 1323 în stăpânirea lui Andrei şi Paul *dicti Magyar*, iaractul din 1371 confirmă stăpânirea aceleiaşi familii asupra moşiei Modos (Györffy, III, 1987, p. 319; Pesty, *Krassó*, III, p. 103-104). Preotul *Bricciu* din *Modus* a plătit în anii 1333-1334, alături de alţi preoţi din arhidiaconatul de Torontal, dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238). Ortvay, I, 1892, p. 435; Borovszky, *Torontal*, p. 80; Milleker, 1935, p. 4. Serbia, *Jaša Tomić*

MONYOROD

Aşezare dispărută din comitatul Arad ce a avut o biserică parohială la începutul veacului al XIV-lea. Preotul din *Oyonerod* a fost consemnat doar în anul 1333, când a plătit 20 de banali (Mon. Vat., I/1, p. 146). Satul exista în anii 1554-1579, când apărea consemnat în defterele otomane sub forma *Mig' arivda* (Engel, 1996, p. 87). Toponimul *Magyarovda*, cunoscut de pe harta din 1723 în apropiere de Seceani, oferă un reper pentru localizarea parohiei în zona Seceani-Fibiş. Ortvay, I, 1892, p. 401; Márki, I, 1892, p. 210; Györffy, I[3], 1987, p. 182, Engel, 1996, p. 87. România, *Seceani*, j. Timiş

MORAVIŢA

Existenţa unei biserici parohiale în Moraviţa este dovedită de listele papale din anii 1333-1335 din episcopia Cenadului. Preotul Mihail din *Mora* a plătit în anul 1333 o jumătate de fertun, iar în 1334 a fost scris la cele două plăţi cu 4 groşi şi respectiv 14 banali, iar în 1335 doar cu 7 banali. Biserica din *Mora* sau *Mura*, cum apare înscrisă, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş din decanatul din Bârzava şi Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244). Documentele din 1494 au menţionat două aşezări *Magyarmura* şi *Tothmura*, care în 1497 erau pustiite (Csánki, II, 1894, p. 52). Defterele din 1554-1579 au consemnat o aşezare pustiită (Engel, 1996, p. 92). Biserica parohială din *Mura* a fost identificată în zona actualei aşezări Moraviţa. Ortvay, I, 1892, p. 466; Szentkláray, I, 1892, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 108; Milleker, 1915, p. 213;

Suciu, I, 1967, p. 407. Au existat însă dubii pentru această localizare şi s-a propus identificarea aşezării dispărute şi a parohiei în zona dintre Partoş şi Tolvadia, pe cursul inferior al Bârzavei (Csánki, II, 1894, p. 52; Engel, 1996, p. 92). România, *Moraviţa*, j. Timiş

MOŞNIŢA

Preotul Nicolae din *Monisa* a plătit în anul 1333 suma de 11 banali alături de parohii din arhiaconatul de Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 228). Toponimele *Sat Bătrân* şi *Sălişte* din hotarul satului situate la est de Timiş, lângă Timişoara, certifică zona de locuire medievală Milleker, 1915, p. 212; Borovszki, *Temes*, p. 77; Ortvay, I, 1892, p. 479, 480; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciu, I, 1967, p. 409. România, *Moşniţa*, j. Timiş

N

NEMTI – vezi BEREGSĂU MIC

O

OBAD

Biserica satului Obad apare consemnată odată cu aşezarea în documentele papale din anii 1333-1335. Nicolae, preotul din *Huhad*, a plătit în anul 1333 1 fertun, iar la cele două plăţi din 1334 a dat 5 groşi şi respectiv 34 de banali, în 1335 a plătit 4 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244). Numele satului apare consemnat în listele papale din 1333-1335 sub formele: *Huhad, Huhat, Ohod* între parohiile din arhidiaconatul de Timiş, decanatul dintre Timiş şi Bârzava. În actul din 1371 satul este înscris sub forma *Ohhad*. Nicolae Tretul a avut la finele veacului al XIV-lea în stăpânire moşiile Obad, *Jobagy*, Jebel pe care se aflau fortificaţii. Scrisoarea voievodului Transilvaniei Nicolae Chak, din anul 1402, adresată fratelui său, transmite porunca acestuia de a demola castelele lui Nicolae Tretul de la Jebel, Obad şi *Jobagy* (Ortvay, 1896, p. 317-318 „*castella in Obad et in Jobag quod est constructum in circuitu ecclesie*"). Regăsim în informaţii din 1456 şi 1478 predium *Ohath* iar în documentele turceşti din 1554-1579 cetatea *Ohod* (Csánki, II, 1894, p. 54; Engel, 1996, p. 98). Parohia catolică şi aşezarea au fost identificate, de obicei, la Obad, sat din apropiere de Ciacova. Csánki, II, p. 54; Ortvay, I, 1892, p. 462-463; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszki, *Temes*, p. 83-84. Au existat însă şi alte opinii, astfel Milleker, 1915, p. 217-219 a propus o localizare în apropiere de Topolovăţ; Engel, 1996, p. 98 identifica cetatea *Ohad* la Ghilad. România, *Obad*, j. Timiş

OMOR

Satul, *villa Humur*, de pe valea Bârzavei se afla în anul 1319 în stăpânirea nobilului Gall de Omor (Pesty, *Krassó*, III, p. 5). Biserica n-a fost amintită în

listele papale şi cunoaştem parohul satului dintr-un act din 1396. Actul din 13 iunie 1396 arată pe *Nicolaus Plebanus de Homor* aflat în judecată cu Ştefan de Remetea (Pesty, *Krassó*, III, p. 232; Milleker, 1915, p. 118-119; Borovszki, Temes, p. 84; Engel, 1996, p. 99, sat în anii 1554-1579; Suciu, II, 1968, p. 86). Biserica parohială în anul 1432 era închinată *Sfântului Mihail* (Lukcsics, II, 1938, p. 101-102). România, *Roviniţa Mare*, j. Timiş

OMOLICA

Satul Omolica este situat la circa 12 km SE de Pancevo, în bazinul Dunării. Cercetările făcute de Jelena şi Voislav Djordjević au localizat pe malul stâng al pârâului Slatina fundaţiile unei biserici sală înconjurată de o mică necropolă (Djordjević, Radicević, 2005, p. 265-266). Biserica are o structură monovată închisă spre răsărit cu absidă alungită decroşată faţă de pereţii navei. (Fig. 12). Inventarul funerar din jurul bisericii în care s-au regăsit şi monede de la Bella al III-lea (1172-1196) şi Andrei al II-lea (1205-1235) pledează pentru o datare a monumentului, după opinia mea, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Djordjević, Radicević, 2005, p. 266; Djordjević, Radicević, 2006, p. 164. Serbia, *Omolica*

OPATIŢA

Biserica din Opatiţa este cunoscută din listele papale din anii 1333-1335. Nicolae, preotul din *Apacha*, a plătit în 1333 o sumă de 32 banali, la cele două plăţi din 1334 câte 5 şi 10 groşi iar în 1335 a dat 3,5 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 240, 244). Parohia a fost consemnată în anul 1333 în arhidiaconatul de Caraş, iar în anii următori apare între parohiile din decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Documentele din 1373 şi 1494 menţionează o divizare a satului, iar la finele veacului al XV-lea o stăpânire nobiliară asupra acestei moşii de pe valea Bârzavei. Numele satului dovedeşte că a fost iniţial în stăpânirea unei abaţii. (Ortvay, I, 1892, p. 458-459; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 69; Milleker, 1915, p. 59; Suciu, II, 1968, p. 16). Un document din 10 noiembrie 1452 oferă informaţii despre biserica parohială din Opatiţa. Ea se afla la acel moment protejată împotriva incursiunilor turceşti de un gard din lemn, ce necesita reparaţii (…*quaedam ecclesia parochialis sub vocabulo Virginis gloriose fundata, habetque dicta ecclesia a superiore partis in angulis duas sacristias, super quibus olim ad tuendam ecclesiam contra incursione Turcorum muri de lignaminibus aedificati sunt*…; Lukcsics, II, 1938, p. 67).

Cercetările recente de arheologie medievală de la Opatiţa au surprins elemente structurale ale unei fortificaţii de pământ şi lemn, ce constau din două şanţuri de apărare, între care se interpunea un val de pământ şi o palisadă din lemn. S-au cercetat 34 de morminte ale unei necropole cu două etape de funcţionare. N-a fost încă identificată biserica din zid. Ceramica, piesele de metal şi seria monetară găsită acoperă un interval cronologic din veacul al XIII-lea până în veacul al XV-lea. România, *Opatiţa*, j. Timiş

OROSIN

Biserica parohială apare în listele colecţionarilor papali în arhidiaconatul de Torontal. Preotul Ioan din *Huruzi* a plătit în anul 1333 2 groşi, iar în 1334 parohiile *Huruzi, Holasi*, formele sub care apărea înscrisă, a dat 7 şi respectiv 5 banali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 238). Ea apărea lângă bisericile din Jimbolia, Aradac, Becicherecu Mare. Într-un document din 1456 apare *Eghazasorzy* (Milleker, 1915, p.14). Biserica se localizează la Orosi, azi Rusko Selo la sud-vest de Jimbolia, în Serbia. Ortvay, 1892, p. 433; Borovszky, *Torontal,* 381; Popović, 1955, p.136; Milleker, 1915, p. 219, a propus plasarea bisericii parohiale lângă Utvin - Şag. Serbia, *Rusko Selo*,

OROZLAMOS

Informaţii despre biserica parohială din Orozlanus au parvenit abia din prima jumătate a veacului al XV-lea. Documentele papale din 25 octombrie 1437 şi 7 decembrie 1437 aduc în conul de lumină biserica parohială din această aşezare închinată *Fecioarei Maria* (Lukcsics, II, 1938, p. 154-155). Cercetările de arheologie medievală de la Maidan, din anii 2003-2006, conduse de Zvonimir Nedelković sunt extrem de importante pentru cunoaşterea topografiei zonei. Făcute cu mult profesionalism ele au relevat până la momentul actual planurile a două biserici, una atribuită arhitecturii romanice, cealaltă, mai târzie, din secolele XIV-XV precum şi o capelă (Z. Nedelković, comunicare la simpozionul Arheologia Banatului, Pancevo, 7 noiembrie 2006). Serbia, *Banatsko Arandjelovo*

OSLAR

Sat dispărut aflat pe hotar cu *Mera*. Coloniştii din Mera (*hospites de Mera*) s-au aflat în conflict patrimonial, în anul 1351, cu stăpânul din *Ozlar* (Ortvay, 1896, p. 79). Biserica satului *Oslar* este cunoscută din listele trimişilor papali din anii 1333-1335, când parohia a fost atestată sub forma *Ozlar, Nozlar* şi *Huzlar*. Preotul Valentin a fost consemnat la plata dijmelor din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 232, 244). Biserica a fost amintită în decanatul dintre Timiş şi Bârzava (*de arhidiaconatu inter Burza et Tymes* 1333; 1335). Ea se plasează în câmpia din vecinătatea Jebelului. Csánki, II, 1894, p. 55; Engel, 1996, p. 101, pomeneşte de un sat pustiit deja în anii 1554-1579. Ortvay, I, 1892, p. 461-462 lângă Şipet; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 285, lângă Şipet; Milleker, 1915, p. 220 lângă Utvin.

P

PARAZ

Biserica din *Paraz* a făcut parte din arhidiaconatul de Caraş. Preotul Laurenţiu din *villa Paraz* a plătit în 1334 suma de 9,5 banali (Mon.Vat. I/1, p. 153). Aşezarea este cunoscută din nou în 1405 sub forma *Pararazfalva*. Csánki,

II, 1894, p. 105). A fost identificată în zona dintre Bârzava şi Caraş (Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 97; Ortvay, I, 1892, p. 480, fără argumente o localizează la Parţa; Borovszki, *Temes*, p. 89; Milleker, 1915, p. 120 pe valea Bârzavei superioare, pe Semenic la Gărâna; Györffy, III, 1987, p. 492 pe valea Bârzavei.

PARKAZ

Biserica este cunoscută din anul 1334, când Andrei „*plebanus de Parkas*" a plătit 10 banali. Parohia apare consemnată în arhidiaconatul de Timiş, lângă parohiile Ciacova şi Rudna (DIR, C, XIV, III, p. 233). S-au propus mai multe locaţii, având în vedere informaţiile sumare despre parohie: la Partos şi la Percosova. Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 39; Ortvay, I, 1892, p. 466-467; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Milleker, 1915, p. 222; editorii DIR, C, XIV, III, p. 233. Satul *Paqaş* se află înscris, în anii 1554-1579, în evidenţele otomane din nahia Timişoara, în listele de donaţii ale Patriarhiei de Ipek din 1660, 1666 sub forma *Pakas* (Engel, 1996, p. 104). 1717 *Pakaz*, 1723 *Pakas*. Toponimul *Pusta Pakacz* de la Satchinez oferă un reper ferm de localizare a aşezării pustiite şi a bisericii. România, *Satchinez*, j. Timiş

PARTOS

Biserica din Partos apare consemnată o singură dată, în anul 1334, între parohiile din arhidiaconatul de Timiş în decanatul din Timiş şi Bârzava. Albert, preotul din *Partos* a plătit suma de 12 banali (DIR, C, XIV, III, p. 223. La sfârşitul veacului al XV-lea existau două aşezări cu acest nume (Csánki, II, 1894, p. 56). În veacul al XVI-lea exista aici o mănăstire ortodoxă. Borovszki, *Torontal*, p. 104; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 97-98; Ortvay, I, 1892, p. 467; Suciu, II, 1968, p. 27. Zona de locuire medievală se delimitează pe malul drept al râului Timiş unde există numele de locuri *Partoşul Vechi, Selişte, Agriş*. România, *Partoş*, j. Timiş

PECIU NOU

Satul Peciu Nou este amplasat la sud-vest de Timişoara, pe malul vestic al Timişului. Biserica parohială a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Nicolae, preotul din *Veybech* a plătit 24 de banali în 1333, în anul 1333 a dat 8 groşi şi în anul următor a plătit 6 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 246). Numele parohiei apare înscris sub formele: *Veybech, Vybech, Wybech*. Aşezarea a ajuns în 1401 un târg important (*oppidum Vybech*). Milleker, 1915, p. 152; Ortvay, II, 1892, p. 317; Csánki, II, 1894, p. 22, Suciu, II, 1968, p. 33; Engel, 1996, p. 143, sat pustiit (*Uypić*) în anii 1554-1579. România, *Peciul Nou*, j. Timiş

PENTHELE

Actul din 1462 menţiona între moşiile nobililor Hagymós satele *Bezd*, *Penthele*, Gereznad şi *Kiralhalma* (Csánki, II, 1894, p. 28, 56). Un sat pustiit *Pantiliya* se pare că a existat în nahia Ceri la 1569 (Engel, 1996, p. 104).

Numele satului sugerează existenţa unei biserici închinată *Sfântului Pantelimon*. Probabil se poate localiza în spaţiul dintre Bârzava şi Timiş, în apropiere de Ghilad. Csánki, II, 1894, p. 28; Milleker, 1915, p. 223; Mezö, 1996, p. 183 lângă Kikinda.

PERIAM

Biserica parohială din Periam apare consemnată în listele papale din anii 1333-1335 în arhidiaconatul de Cenad. Nicolae, preotul din *Priamus*, a plătit în anul 1333 suma de 72 banali, în anii 1334-1335 apar înscrişi preoţii Nicolae, Ture şi Paul care au plătit 15 banali şi respectiv 32 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 240, 242). Dintr-un document emis de papa Bonifaciu al IX-lea în anul 1391 se cunoaşte că biserica era închinată *Sfântului Mucenic Gheorghe* (*Johannes Rector parochialis ecclesie sancti Georgii de Periamus*; Ortvay, I, 1892, p. 416; Borovszky, *Torontal*, p. 34; Szentkláray, I, 1898, p. 104-105; Suciu, II, 1968, p. 34). România, *Periam*, j. Timiş

PETERDA

Aşezare dispărută din comitatul Timiş, înscrisă cu o parohie catolică în arhidiaconatul de Timiş, lângă parohiile Besenova, Ianova şi Beregsăul Mic. Pavel, preotul din *Peturd*, a plătit în 1334 suma de 2 groşi şi 7 banali la plata a doua, iar în 1335 a dat doi groşi (DIR, X, XIV, III, p. 232, 241, 245). Un act din 1470 atestă două aşezări cu acest nume fără informaţii despre parohie (Csánki, II, p. 57). Ortvay, I, 1892, p. 450-451 identifică parohia dispărută lângă Jimbolia în zona Klari; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Suciu, II, 1968, p. 386; Engel, 1996, p. 106, în anii 1554-1579 satul *Pitirda* făcea parte din nahia Timişoara; Čemere, 1998, p. 76 la Radojevo.

PETRILAC

Aşezarea dispărută *Peturlaka* a avut o biserică situată în arhidiaconatul de Timiş, în decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Preotul Andrei din *Peturlaka* este consemnat lângă parohii din Sculia şi Obad în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Satul este consemnat din 1446, iar defterele otomane din 1554-1579 confirmă existenţa satului înscris sub forma *Pitirlaq* (Engel, 1996, p. 106). A fost identificat la Icloda, lângă Stamora Română, unde se păstrează toponimul *Petriştea* (Engel, 1996, p. 106). Informaţiile extrem de sumare despre această parohie au îngăduit propunerea unor locaţii diferite pentru biserica dispărută: în zona Recaş ori lângă Partoş. Csánki, II, 1894, p. 386; Ortvay, I, 1892, p. 468; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Milleker, 1915, p. 224; Suciu, II, 1968, p. 386.

PETROMAN

Biserica parohială din *Petre* apare în însemnările colectorilor papali din anii 1333-1335. Preotul Petru din *Petree* a plătit în 1333 suma de 45 de banali, iar în 1334 a dat 9 groşi, la plata a doua din 1334 apare înscris preotul Ştefan

din *Petre* cu 23 banali (DIR, C, XIV, III, p. 222, 234, 240). Aşezarea Petroman, de pe cursul mijlociu al Timişului a făcut parte din decanatul dintre Timiş şi Bârzava, fiind înscrisă în liste lângă parohiile Ciavoş, Sânmartin şi Berini. Csánki, II, 1894, p. 57; Borovszky, *Temes*, p. 89; Ortvay, I, 1892, p. 467-468; Suciu, II, 1968, p. 41; Engel, 1996, p. 106 sat existent în anii 1569-1579 în nahia Ciacova, identificat însă lângă Liebling. România, *Petroman*, j. Timiş

PISCHIA

Biserica parohială din Pischia a fost consemnată odată cu satul, situat pe hotarul cu Giarmata, Jadani şi Murani, în listele papale din anii 1333-1335. În anul 1333 a fost înscris preotul Ioan din *Pysky* cu 18 banali, iar în 1335 Lucaciu din Pysky cu 4 banali şi 1 dinar (DIR, C, XIV, III, p. 228, 245). Csánki, II, 1894, p. 57; Milleker, 1915, p. 225; DIR, C, XIV, III, p. 228 a fost inclusă în aşezările dispărute; Ortvay, I, 1892, p. 452; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszky, *Temes*, p. 59; Suciu, II, 1968, p. 44; Engel, 1996, p. 107, satul *Pišqiya* existent în anii 1554-1579. România, *Pischia*, j. Timiş

POPI

Aşezare dispărută din nordul comitatului Keve. Biserica din *Popi* se cunoaşte din actul papei Honoriu din 1221, prin care lua sub protecţia papală prepositura din Ittebe (Györffy, III, 1987, p. 320 „*ecclesia de Popi*"). Aşezarea s-a refăcut după invazia tătară fiind menţionată din 1274 şi până la 1400 când apărea sub forma *Popizenthpeter* (Csánki, II, 1894, p. 120), fără să avem însă dovada supravieţuirii bisericii. A fost localizată în zona dintre Pordeanu şi Torac. Milleker, 1915, p. 38; Györffy, III, 1987, p. 320.

R

RABE

Aşezare situată între Beba Veche şi Maidan (Serbia), ce a făcut parte din moşiile nobililor de Cenad în veacul al XIII-lea. Satul este atestat în 1256 în apropierea Tisei în comitatul Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 867, iar actul de partaj din 1337 înscrie o parte a moşiei în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoniu „*...item pars possessionis Rabee vocate, a parte Orozlamus*" Ortvay, 1896, p. 51). Biserica parohială din Rabe este cunoscută din însemnarea din 1333 din listele papale (DIR, C, XIV, III, p. 225). Csánki, I, 1890, p. 701; Borovszky, *Torontal*, p. 109; Györffy, I[3], 1987, p. 867.

RACOVIŢA

Satul medieval dispărut *Racovita* s-a aflat în Depresiunea Caransebeşului, la nord-est de oraş. A fost consemnat în documente în anul 1458 şi 1475 în stăpânirea lui Iacob de Racovita şi ulterior a fiului său Ladislau, nobili români din districtul Caransebeş (Feneşan, 1981, p. 42; Pesty, *Szöreny*, III, p. 95).

Ruinele bisericii s-au aflat pe o terasă înaltă a Timişului de pe malul estic, lângă valea Cărbunari şi Ţigăneşti. Toponimul *Racoviţa,* de la care provine numele aşezării medievale, delimitează zona joasă dintre văile Cărbunari şi Ţigăneşti. Ruina bisericii a fost distrusă după 1990, încât cercetările din 1991 şi 1995 n-au putut stabili planul bisericii. S-au identificat morminte cu o monedă de la Ludovic I în inventarul funerar, ceea ce reprezintă un reper şi pentru datarea bisericii (Ardeţ, 1996, p. 415-422). O hartă de la finele veacului al XIX-lea avea marcat la *Racoviţa* ruina unei mănăstiri, pe marginea vestică a drumului roman spre Tibiscum (Ţeicu, 1998, p. 364). România, *Caransebeş*, j. Caraş-Severin

RASAN

Aşezare dispărută din comitatul Cenad aflată în 1247 în stăpânirea nobililor de Cenad. Actul de partaj din 17 decembrie 1256 între comitele Pancraţiu şi fiii acestuia, pe de o parte şi comitele Waffa amintea „*satul Rasan cu heleşteul ... între satele aflătoare aproape de Tisa*" rămase în stăpânirea banului Clemente (DIR, C, XIII, II, p. 21; Györffy, I[3], 1987, p. 868). Biserica din *Rasan* apare consemnată în anul 1334 între parohiile din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 236). A fost identificată pe malul estic al Tisei între Čoka şi Ostojičva. Csánki, I, 1890, p. 702; Borovszki, *Torontal,* p. 380; Ortvay, I, 1892, p. 416-417; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Györffy, I[3], 1987, p. 868; Čemere, 1998, p. 76.

RAVNI TOPOLOVAC

Aşezarea este situată în vecinătatea sudică a Begăi, lângă Zitište, în Banatul sârbesc. A fost semnalată aici o ruină de biserică (Čemere, 1998, p. 76).

RECAŞ

Moşia Recaş a ajuns în anul 1359, prin diploma donativă a regelui Ludovic I, în stăpânirea cnezilor români Carapciu Românul (Drăgan, 2000, p. 268). Biserica din Recaş este cunoscută dintr-un act din 24 august 1404, care stipula împărţirea moşiei în patru părţi egale „*possessio Rewkas vocatam in quatuor partes rectas et equales dividendo ... a parte occidentali ex oposito ecclesie parochialis Sancti Spiritus*" (Ortvay, 1896, p. 340). Preotul paroh din Recaş esteconsemnat într-un act din 9 martie 1422 („*discretus vir dominus Demetrius plebanus de Rekas*" (Ortvay, 1896, p. 575; Borovszky, *Temes,* p. 111; Csánki, II, 1894, p. 19; Milleker, 1915, p. 150, 231; Suciu, II, 1968, p. 73). România, *Recaş*, j. Timiş

REMETHE

Documentul din 1414 menţionează biserica din Remethe „*ecclesia sua parochiali in dicta Remethe constructa"* (Ortvay, 1896, p.488-489). Ea apare în contextul deselor conflicte patrimoniale dintre puternica familie Himfy din

Remetea, de pe Valea Bârzavei, şi vecinul de pe malul stâng, nobilii Chep de Gherteniş (Pesty, *Krassó*, II, 2, p.140, cu localizarea greşită în Valea Pogănişului (Turchany, *Krassó*, 1906, p.153, Görffy, III, 1987, p. 479). Informaţii ulterioare nu mai regăsim în documentele cu privire la biserica din Remetea.

Curtea feudală Remetea a fost localizată pe malul nordic al Bârzavei, la Berzovia, în apropiere de hotarul cu Ghertenişul (Ţeicu, 1996, p.37-41). Cercetările de arheologie medievală au adus la suprafaţă planul unei bisericii sală cu sanctuar patrulater (Fig. 15B). Ea a avut o navă de mari dimensiuni, care măsura la interior 11/6,55 m, iar sanctuarul a avut 6,50/4,50m. O sacristie cu dimensiunile de 4,50/4 m era amplasată pe latura nordică a sanctuarului bisericii. Laturile lungi ale navei erau întărite cu contraforturi în timp ce zidul de vest al acesteia era articulat cu două perechi de contraforturi, dispuse în unghi drept (Fig.15B). Zidurile bisericii au fost demantelate până la fundaţii, cel mai grav fiind afectată sacristia şi o parte a sanctuarului. Fundaţiile, cu grosimea de până la 1 m., erau realizate din blocuri de carieră înecate în mortar, în timp ce pentru elevaţie s-a folosit piatră de talie, uneori şi cărămidă şi ţiglă. Ruinele castrului roman de la Berzovia au constituit fără îndoială o carieră pentru constructorii medievali. Ruina monumentului de la Berzovia a păstrat extrem de puţine elemente decorative, care să îngăduie aprecieri cu privire la modul de acoperire al bisericii şi de decor al acesteia. Un fragment de la portalul de vest, cu o nervură rotundă constituie singurul element decorativ descoperit. În jurul bisericii şi în sacristie s-au identificat înmormântări. Necropola a avut o fază de înmormântări anterioară construcţiei bisericii din zid. Analogiile pentru plan, coroborate cu informaţiile despre curtea feudală Remetea a nobililor Himfy, ne-au determinat să atribuim construcţia bisericii de la Remetea în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Prezenţa în imediata vecinătate, la circa 12 km spre est, în Valea Bârzavei, la Cuieşti, a unui aşezământ franciscan a reprezentat în egală măsură şi un centru de influenţă în domeniul arhitecturii ecleziastice. Acest ordin religios a fost şi un foarte mare promovator al unei arhitecturi gotice simplificate în mediul feudal din Transilvania şi Banat (Vătăşianu, 1959, p.149). Puterea şi forţa economică de care se bucura Benedict Himfi şi fraţii săi, după mijlocul veacului al XIV-lea, i-au îngăduit să ridice un monument reprezentativ. (Moisescu, 2001, p.53, fig. 53 cu propunerea de reconstruire pentru biserică).

Biserica, aidoma satului Remetea, a fost probabil distrusă de atacurile turceşti deoarece la mijlocul veacului al XVI-lea satul era pustiit deja (Engel, 1996, p.114). România, *Berzovia*, j. Caraş-Severin

REŞIŢA

O curte feudală, ridicată de cnezii de Ţerova în prima jumătate a veacului al XIV-lea, a fost identificată pe dealul Moroasa, situat pe malul stâng al râului Bârzava, în intravilanul Reşiţei actuale. A fost cercetată o biserică sală din zid. Ea a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-un altar pătrat (3/3 m) şi o navă

cu dimensiunile interioare de 5/6 m. (Fig. 16A). În jurul bisericii s-a cercetat o necropolă cu două faze de înmormântări. Biserica din zid a fost ridicată la mijlocul ori la începutul celei de-a doua jumătăţi a veacului al XIV-lea (Ţeicu, 1996, p. 9). La 58 m nord de biserică s-a aflat un donjon, distrus de amenajările moderne. Documente din anul 1448, emise din porunca lui Iancu de Hunedoara, confirmau o stăpânire mai veche deţinută de cnezii din Ţerova până atunci „*more kenesiali*" (Feneşan, 1979, p. 289-299). Actul regelui Matei Corvin din 31 mai 1464 a întărit din nou stăpânirea ţerovenilor din districtul Bârzava (Ibidem, p. 296). Biserica a fost în funcţiune, după cum sugerea inventarul funerar, până la finele veacului al XV-lea. România, *Reşiţa*, j. Caraş-Severin

REWKANISA

Aşezarea situată pe un important vad al Tisei apare consemnată înainte de 896 şi mai apoi în 1003 în luptele lui Ahtum cu Chanadinus din (SRH, II, p. 491). Datorită poziţiei geografice favorabile, port la Tisa, ea apare în documentele veacului al XIV-lea consemnată ca un târg important din comitatul Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 868). Au fost menţionaţi doi preoţi parohi în *Rewkanisa* între anii 1333-1335. Ladislau de Kanisa este cunoscut din înscrisurile trimişilor papali din 1333 şi Ioan preotul din Rewkanisa în anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237, 242). Descoperiri arheologice mai vechi au semnalat aici morminte din sec. X-XI. Csánki, I, 1890, p. 692; Ortvay, I, 1892, p. 417; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Petrović, 1955, p. 118; Stanojev, 1989, p. 66. Serbia, *Kanîîža*

ROHONCEA

Aşezarea de pe malul Mureşului şi biserica parohială au fost consemnate în listele papale din 1333-1335. În anul 1333 Barnabas, preotul din *Ruhunca*, a plătit 9 banali, iar în anul 1334 a fost înscris Dominic din *Rohuncha* care a plătit 19 banali şi 1 dinar şi respectiv 4 banali, iar în 1335 acelaşi paroh a plătit 1 gros şi 1 banal (DIR, C, XIV, III, p. 225, 240, 242). Documentele din sec. XV amintesc satul sub forma *Rohonch* ori *Rohoncha*, iar la începutul stăpânirii turceşti a fost înscrisă aşezarea *Rohonča* (Csánki, I, 1890, p. 702, Ortvay, 1892, p. 417; Engel, 1996, p. 115). Biserica trebuie căutată pe malul sudic al Mureşului în apropiere de Periam, unde s-au identificat ruinele mănăstirii Rohoncha (Heitel, 2001, p. 274). România, *Periam*, j. Timiş

RUDNA

Aşezarea este situată pe cursul inferior al Timişului, aproape de Ciavoş şi Modoş (Jasa Tomić). Biserica din Rudna este cunoscută numai din listele papale din 1333-1335. Ioan, preotul din *Rudna*, a plătit în 1333 o sumă de 52 banali, iar la cele două plăţi din 1334 câte 31 banali şi respectiv 8 groşi, în 1335 a dat 4 groşi (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 242, 246). Informaţii din documente ulterioare din 1412 şi 1429 atestă Rudna între stăpânirile nobiliare din această

zonă a Banatului. Pesty, *Krassó*, III, p. 234; Ortvay, 1896, p. 409; Milleker, 1915, p. 233; Ortvay, 1892, p. 481; Szentkláray, 1898, p. 41; Engel, 1996, p. 133. România, *Rudna*, j. Timiş

RUSKO SELO – vezi OROSIN

T

TARAŠ

Aşezarea situată pe malul Tisei, la sud de Novi Bečej, în Banatul Sârbesc. Biserica parohială din Taraš a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal şi este cunoscută numai din listele papale. Iacob, preotul din *Tarhus*, a plătit în anul 1334 suma de 3 groşi (Mon. Vat., I/1, p. 153). Documentele din 1422 şi 1439 au consemnat doar aşezarea *Tharhos*. Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 15; Ortvay, I, 1892, p. 435; Popović, 1955, p. 153. Serbia, *Taraš*

TEMERKEN

Aşezare dispărută din apropierea Tisei, aflată în stăpânirea nobililor de Cenad, asupra căreia avea act de stăpânire în anul 1247. Împărţirea domeniului între ramurile nobiliare de Cenad în anul 1256, confirmată de actul regelui Bela din 17 decembrie 1256 a lăsat între altele fiilor banului Clemente „*satele aflătoare aproape de Tisa…de asemenea Temerken cu jumătatea dreaptă a iazului Tisei"* (DIR, C, XIII, II, p.21). Nobilii de Cenad au ridicat o biserică pe moşia Temerken la începutul veacului al XIII-lea sau mai devreme, biserică ce a fost distrusă în revoltele cumane. Actul regelui Ladislau din 26 noiembrie 1284 confirmă pentru comitele Toma, fiul lui Pancraţiu, privilegiul din 1247 distrus de cumanii care „*venind asupra casei sale din Egyhazasker şi voind să-l omoare au ars curtea sa cu tot satul…, iar el fugind a aflat adăpost pe moşia sa numită Temérken şi intrând în biserica aceluiaşi sat a ascuns multe acte şi privilegii înlăuntrul altarului*" (DIR, C, XIII, II, p.266). Aşezarea dispărută şi biserica se localizează pe malul estic al Tisei în apropiere de Čoka şi Sanad, undeva la sud vest de Ostojičeva. Csánki, I, 1890, p.705; Györffy, I^3, 1987, p.874, Čemere, p.72-76; David, 1974, p.60.

TEREMIA MARE

Biserica parohială din Teremia apare consemnată în documentele papale din anii 1333-1335 în arhidiaconatul de Timiş, în decanatul de la nord de Timiş. Toma, preotul din *Teremi*, a plătit în 1333 jumătate de marcă fără 5 banali, în 1334 a dat 7 groşi şi în 1335 a plătit 8 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 232, 245). Csánki, I, 1890, p. 705; Borovszky, *Torontal*, p. 79; Ortvay, I, 1892, p. 440-441; Suciu, II, 1968, p. 188. România, *Teremia Mare*, j. Timiş

TESULD

Existenţa bisericii din *Tesuld* este confirmată de documentele papale din anii 1333-1335. Iacob, preotul din *Tesuld*, a plătit în 1333 suma de 15 banali, iar la cele două plăţi din 1334 a dat 5 groşi şi respectiv 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 241). Biserica parohială din *Tesuld* apare înscrisă în arhidiaconatul de Timiş, „între cele două râuri Timiş" alături de cele din Peciu Nou, Ciacova, Macedonia, Rudna. (Csánki, II, 1894, p. 66, la Utvin; Ortvay, I, 1892, p. 482; Borovszky, *Temes*, p. 118; Suciu, II, 1968, p. 414; Engel, 1996, p. 125 a propus identificarea ei la Chişoda).

TIMIŞOARA

Oraşul, centru comitatului Timiş, devine la începutul domniei regelui Carol Robert, din 1315 până în 1323, reşedinţă regală, ceea ce are consecinţe şi în plan ecleziastic (Borovszki, *Temes*, p. 275-286; Ilieşiu, 1943, p. 10-12). Biserica parohială apare înscrisă în listele papale din anii 1333-1335. În 1333 Ioan „*plebanus et canonicus de Temesvar*" apare înscris lângă canonicii din Cenad (Mon.Vat., I/1, p. 145). Ioan, parohul din Timişoara, a plătit în anul 1334 la cele două plăţi 35 şi respectiv 25 de groşi, iar în anul 1335 este menţionat Ioan decanul de Timişoara (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245; Ortvay, I, 1892, p. 455). Documentul din 16 ianuarie 1323 confirmă existenţa „bisericii fericitului Gheorghe Mucenicul din Timişoara" şi o biserică a fraţilor predicatori franciscani închinată „*Fericitului Ladislau*" (DIR, C, XIV, II, p. 64). O bulă a papei Bonifaciu al IX-lea din 1 iulie 1402 aduce mărturie despre existenţa unor biserici din Timişoara închinate *Sfântului Eligius*, *Sfântului Gheorghe*, şi *Sfintei Fecioare Maria* (Mon.Vat. I/IV, 1889, p. 446). Acelaşi act menţiona la Timişoara capela închinată *Sfintei Margareta* (*nec non sancte Margarete capelis eidem parochiali ecclesie*; Mon.Vat., I/IV, 1889, p. 446. Nici una din bisericile medievale ale oraşului Timişoara n-au fost identificate arheologic. Ortvay, I, 1892, p. 455; Mezö, 1996, p. 59, 251.

TIUATELEKE

Aşezare dispărută a cărei biserică parohială este documentată în listele papale din anii 1333-1335. Preotul Mihail din *Tywanteluky* a plătit în 1333 suma de 21 de banali, iar în 1335 acelaşi paroh din *Tinateleke* a dat 5 banali şi jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 245). Biserica apare înscrisă în arhidiaconatul de Timiş, în decanatul „din partea de dincoace de Timiş" alături de parohiile *Saswar* şi Izvin. S-a propus localizarea ei în apropiere de Izvin ori la Giarmata. Ortvay, I, 1892, p. 483; Csánki, II, 1894, p. 67; Milleker, 1915, p. 250; Suciu, II, 1968, p. 416; Engel, 1996, p. 135, sate pustiite *Telek* la nord-est de Timişoara.

TOLVADIA

Satul Tolvadia este situat pe malul nordic al Bârzavei, pe hotar cu Giera, Dolaţ şi Banloc. Biserica parohială a făcut parte din structura arhidiaconatului de

Timiş, decanatul din Timiş şi Bârzava, în anii 1333-1335. Andrei, parohul din *Tegwid* a plătit 12 groşi în 1333, acelaşi preot a plătit în 1334 câte 4 groşi şi jumătate la prima plată şi 7 groşi şi jumătate la a doua. Numele parohiei apărea în anul 1334 înscris sub forma *Talnod* şi *Tolnoyd* (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 240). Csánki, II, 1894, p. 67; Borovszky, *Torontal*, p. 124; Ortvay, I, 1892, p. 470; Engel, 1996, p. 138, la 1721 Tollwacz, la 1806 Tolvadia, din 1965 Livezile. România, *Tolvadia*

TOMAŠEVAC

Aşezare aflată în Banatul sârbesc, pe cursul inferior al Timişului, fiind situată la sud de Sutieska şi Botoš. Satul este cunoscut din documente din anul 1466, iar în defterele turceşti din 1554-1579 *Tomšofče* a făcut parte din nahia Ciacova (Csánki, II, 1894, p. 66; Engel, 1996, p. 138). Sunt semnalate două biserici în hotarul satului (Čemere, 1998, p. 76). Serbia *Tomaševac*

TORAC

Amplasat pe cursul inferior al râului Bega. Satul se află în vecinătate cu Becicherecul Mare (Zrenjanin) şi Ittebei. Preotul Pavel din *Tharnuk* a plătit în anii 1333-1334 dijmele emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Documente din anii 1400 şi 1401 au consemnat doar aşezarea Torac din comitatul Keve, fără informaţii despre biserică (Csánki, II, 1894, p. 120). Satul exista în anul 1579 (Engel, 1996, p. 135; Milleker, 1915, p. 41; Ortvay, I, 1892, p. 435; Borovszky, *Torontal*, p. 381; Györffy, III, 1987, p. 321). Serbia, *Begeici*.

TOTI

Aşezare dispărută cu parohie catolică din arhidiaconatul de Sebeş. Preot în anul 1333 era Nicolae care a plătit 12 banali iar în 1334 şi 1335 Benedict din *Toti* a plătit 1 gros şi respectiv 7 banali şi jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 235, 244). Documentele din sec. XV amintesc *Toti* în preajma cetăţii *Cheri* (Csanki, II, 1894, p. 68). Aşezarea şi parohia, prin urmare, pot fi localizate pe cursul mijlociu al Timişului, lângă Sârbova. Csánki, II, 1894, p. 68; Ortvay, II, 1892, p. 494, fără o identificare; Milleker, 1915, p. 215 lângă Bazoş, la Liget, azi Pădureni; Engel, 1996, p. 140; Editorii DIR, C, XIV, II, p. 227 identifică lângă Caransebeş.

TOTINA

Parohia *Toti* a făcut parte din arhidiaconatul de Cenad. Preotul Ioan din *Toti* a plătit în anul 1333 suma de 2 groşi, în anul 1334 a plătit 6 banali, iar la plata a doua din acelaşi an 2 banali, în anul 1335 a dat 1 gros şi un banal (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 239, 242). Satul *Totin* exista încă în anii 1569-1579 (Engel, 1996, p 140). A fost localizată în apropiere de Satu Mare (Györffy, I^3, 1987, p. 874; Csánki, I, 1890, p. 706; Ortvay, 1892, p. 420), ori în apropiere de

Sânpetru German, la sud-est de Aranca. Engel, 1996, p. 140, în 1723 a fost consemnată pustă şi la 1890 toponimul *Totina*.

TOVIN

Aşezare dispărută în care a existat o biserică parohială ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Petru din *Tovfev* a plătit în anul 1334 7 banali la prima plată şi 10 banali la plata a doua, iar în anul 1335 a dat 2 groşi şi jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Numele parohiei înscris sub forma *Toufev, Tovfev* şi *Tesev* apare lângă cele din Ianova, Teremia şi Bobda. Documentele din anii 1456, 1462 şi 1477 aduc informaţii despre stăpânirile moşiei *Thofew* (Csánki, II, 1894, p. 67). Defterele turceşti din 1569-1579 confirmă existenţa unui sat *Tofin*, lângă Cenei-Bobda (Engel, 1996, p. 138). În 1761 exista o moşie *Malitovin*. Toponimul *Tovin* de la Checea oferă un reper pentru aşezarea şi biserica parohială dispărută. Engel, 1996, p. 138. Csánki, II, 1894, p. 67; Ortvay, I, 1892, p. 455-456; Milleker, 1915, p. 251; Suciu, II, 1968, p. 411. România, *Checea*, j. Timiş

TURIGHAZ

Numele satului, cunoscut din documente din anii 1454 şi 1465, indică prezenţa unui monument de cult. Documentele sus amintite au consemnat atunci împreună aşezările „*Monostor, Kethfylew, Thwureghaz*" (Csánki, II, 1894, p.68). Satul exista la începutul perioadei otomane din Banat în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.141 *Turig'haz*). Se localizează lângă Vinga, la Mailat.

Ţ

CRVENA CRKVA

Aşezarea *Veresegyhaz*, amintită la 1400, se identifică cu Crvena Crkva, din Valea Nerei (Csánki, II, 1894, p. 121; Milleker, 1915, p. 42). Documentele turceşti din 1554-1579 au menţionat satul *Čirvina Čirqiva* din nahia Caraş-Vicinic (Engel, 1996, p. 42). Serbia, *Crvena Crkva*

CRVENA CRKVA – Vezi Wereseghaz 3

CRVENA CRKVA

Sat cunoscut din defterele otomane de la 1554-1579 în preajma cetăţii Vârsac (Engel, 1996, p. 42).

CRVENA CRKVA

Documentele otomane din 1579 au consemnat satul în nahia Bečej, undeva în preajma Kikindei (Engel, 1996, p. 187).

CRVEKA

Sat dispărut cunoscut din documentele turceşti din anii 1554-1579. A fost plasat în zona Podporani-Jabuka (Engel, 1996, p. 42).

U

UNIP

Aşezarea se află pe malul sudic al Timişului şi a fost consemnată odată cu parohia catolică în anii 1334-1335. Pavel, preotul din *Huynep, Huynen, Wynep*, formele sub care a fost înscris, a plătit în anul 1334 suma de 6 groşi şi respectiv 7 groşi, iar în anul 1335 suma de 10 banali. Biserica din *Unip* făcea parte din decanatul dintre Timiş şi Bârzava (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240, 244). Ortvay, I, 1892, p. 461 aminteşte într-un act din 1477 pe David din *Uynep* cantor la Cenad (Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 117; Suciu, I, 1967, p. 219). România, *Unip*, j. Timiş

URHIDA

Aşezarea pustiită *Urhida* apare consemnată documentar odată cu biserica satului, în anii 1333-1335. Pavel, preotul din *Hurhida*, a plătit trimişilor papali sumele datorate, pentru anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238, 243). Biserica din *Urhida* a aparţinut de arhidiaconatul de Torontal, satul fiind situat în comitatul Keve, după cum aflăm din documentele din anii 1400 şi 1401 (*possessiones Pordean Urhyda et Tarnok appelate in comitatul de Keve*; Ortvay, 1896, p. 309). Satul apare în documentele turceşti doar în anul 1554 în nahia Ciacova (Engel, 1996, p. 144). Aşezarea dispărută şi biserica au fost localizate în preajma localităţilor Pordeanu ori lângă Johanisfeld (Milleker, 1915, p. 42; Ortvay, I, 1892, p. 434 între Pordeanu şi Torac; Szentkláray, I, 1898, p. 46 în aceeaşi zonă; Györffy, III, 1987, p. 321; Engel, p. 144). Ea trebuie căutată în spaţiul de nord-vest al Banatului, unde se aflau parohiile arhidiaconatului de Torontal.

UTVIN

Aşezarea şi biserica din Utvin, situate pe malul Begăi, în imediata apropiere a Timişoarei, apar în lumina documentelor în anii 1333-1335. Iacob, preotul din *Utuen*, se regăseşte între parohii din arhidiaconatul de Timiş „dintre cele două râuri Timiş", care au plătit în anii 1333-1335 dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 242, 246). Numele satului a fost amintit sub forma *Vtuen, Hutuen, Wtuen, Utuen*. Borovszky, *Temes*, p. 87; Milleker, 1915, p. 255; Ortvay, 1892, p. 483; Engel, 1996, p. 144, sat pustiit; Suciu, II, 1968, p. 221. România, *Utvin*, j. Timiş

UTVIN - 1

Aşezare dispărută, aflată probabil în preajma satului Utvin, de pe malul Begăi. Documentele papale din anii 1333, 1335 au consemnat pe Ştefan, preotul din *Hutnen, Utween*, în arhidiaconatul de Timiş, "dintre cele două râuri Timiş" (DIR, C, XIV, III, p. 228, 246). Un sat *Utvinul Mic* (*Kysewthwen*) apărea menţionat într-un act din 1456. (sánki, II, 1894, p. 55; Ortvay, I, 1892, p. 483; Suciu, II, 1968, p. 221.

V

VALEA

Actul care a delimitat moşia Voia sau Valea, din Valea Caraşului, în anul 1377 a dmenţionat, alături de moara de pe Caraş, pământurile arabile şi fâneţe precum şi o biserică construită din piatră şi lemn (*ecclesiam partim in lignis et partim in lapidibus constructa* Pesty, *Krassó*, III, p. 147). Satul pustiit Valea era o posesiune cnezială din districtul Ilidia acaparat cu forţa de marii feudali Ivan Pecenegul, castelanul din Ersumulia şi mai apoi de fraţii Himfy (Holban, 1957, p. 97 şi urm; Ţeicu, 1988, p. 387). Biserica trebuie căutată undeva în hotarele satelor Berlişte-Vrăniuţ-Iertof. Györffy, III, 1987, p.497.

VARIAŞ

Aşezarea situată la hotarul cu Periam şi Sânpetru Mic a avut o parohie catolică la începutul secolului al XIV-lea, care aparţinea de arhidiaconatul de Cenad. Petru, parohul din *Voras*, a plătit în anul 1333 şaisprezece banali, iar în anul 1334 acelaşi preot Petru de *Worias* a plătit 20 de banali şi respectiv 5 banali la plata a doua (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237, 240, 242; (Györffy, I, 1987, p.876). Documentele ulterioare nu aduc informaţii cu privire la soarta bisericii în secolele XIV-XV. Ortvay, 1892, p. 420; Borovsky, *Temes*, p. 124; Engel, 1996, p. 146. Cercetările noastre de teren din anul 2004 n-au identificat urme medievale. România, *Variaş*, j. Timiş

VĂLCANI

Actul regelui Bela al IV-lea din 17 decembrie 1256, prin care confirmă împărţirea moşiilor între comitele Pancraţiu şi Waffa, din neamul de Cenad, aminteşte între stăpânirile acestora satele *Kywolkan* şi *Weghwolkan* (DIR,C, XIII, II, p. 22). Funcţiona deja, în momentul atestării lor în 1274, o biserică închinată *Sfintei Elena*, în Vălcani şi o alta închinată *Sfintei Elisabeta* la *Wegwolkan* (Györffy, I[3], 1987, p.876; Mezö, 1996, p. 89). Preotul paroh din Valcani a fost consemnat doar în anul 1334 la plata dijmelor din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 237; Csánki, I, 1890, p. 706; Borovsky, *Torontal*, p. 137; Ortvay, 1892, p. 421; Suciu, II, 1968, p. 239). România, *Vălcani*, j. Timiş

VÂRŠAC

Biserica parohială din *Sumlov* a făcut parte din arhidiaconatul de Caraş. Mihail, preotul din *Sumlov*, a plătit în anul 1334 suma de 12 banali (Mon. Vat., I/1, p. 153). Un document papal din 7 mai 1429 a consemnat biserica din *Ersomlio* (*ecclesia B. Marie de Ersomella, Senad diocesis*. Lukcsics, I, 1931, p. 237). Toponimia din jurul Vârşeţului sugerează posibile amplasamente pentru mănăstirea dominicană, biserica parohială ori alte monumente de cult medievale rămase necercetate (Milleker, 1886, p. 48).

În cursul anului 1979 Jovan Uzelac a identificat un fragment de zid cu plan semicircular, ce reprezenta absida unei biserici şi resturi de la morminte răvăşite. Acesta reprezintă resturile singurului monument de arhitectură ecleziastică identificat din Vârşeţ.

Documentele cancelariei regale arpadiene atestă târgul şi cetatea sub forma *Erdsumlia*, în timp ce în defterele otomane apare sub forma Šimlik. Györffy, III, 1987, p. 493; Engel, 1996, p. 118). Un document otoman din 1597 preciza că cetatea *Şemlik* se numea cu alt nume *Vârsac* (Györffy, III, 1987, p. 494).

VERESEGYHAZ – (vezi CRVENA CRKVA)

VERESMORTH

Aşezare cu port la Mureş atestată în 1355, a cărei biserică parohială făcea parte din arhidiaconatul de Cenad. A fost localizată pe malul nordic al râului, între Şeitin – Şemlac Györffy, I[3], 1987, p. 877; Rusu - Hurezan, 2000, p. 153; Ortvay, I, 1894, p. 428 la Satu Mare, pe malul sudic al Mureşului.

VETRI

Documentele otomane din anii 1554-1579 au avut în evidenţă satul *Vetri*, care ulterior a pierit (Engel, 1996, p. 147). Preotul paroh Andrei din *Hetre* se regăseşte în anii 1333-1334 între plătitorii dijmelor papale din arhidiaconatul de Timiş (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, cu o localizare greşită în Iugoslavia). Informaţiile extrem de sumare despre această parohie catolică au făcut dificilă identificarea ei pe teren (Milleker, 1915, p. 181, fără precizări; Ortvay, 1892, p. 476 în preajma Jimboliei). Toponimul *Valea Vetri* din hotarul satului Nadăş (Melynadas) sugerează o posibilă localizare a bisericii satului pustiit *Vetri*. Ea se situează, astfel, la NE de Timişoara, pe rama sudică a dealurilor Lipovei.

VIDAEGHAZ

Documentul din 1370 atestă sub forma *Wydaeghaz* o aşezare din comitatul Kewe, cunoscută documentar încă din anul 1319 (Csánki, II, 1894, p. 121; Györffy, III, 1987, p. 321). Numele aşezării poate fi pus într-o relaţie directă cu existenţa unei biserici.. Actul din 5 septembrie 1412 aduce confirmarea unei biserici vechi pe moşia nobililor de Macedonia „*in cuius*

superficie ecclesia lapidea anichilata ex vetustate existere asserta fuisset", Mályusz, III, nr.2623. Aşezarea pustiită a fost localizată pe malul nordic al Timişului, la *Banatski Despotavac,* unde toponimul *Vida* păstrează amintirea aşezării. Györffy, III, 1987, p. 321; Csánki, II, 1894, p. 121, plasată lângă Modoš; Milleker, 1915, p. 42 la Banatski Despotovac; Čemere, 1998, p. 76.

VIDUOR

Satul pustiit *Wyodwar* a făcut parte din stăpânirile lui Teodor de Voiteg, care au fost dăruite notarului special al regelui Gall, fiul lui Nicolae în anul 1322 (DIR, C, XIV, II, p. 54; Orvay, 1896, p. 31). Documentul din 28 august 1322 menţiona aşezările „*Wyodvar, Geur et Gunggudyghaza cum ecclesiis lapideiis*". Biserica de zid a satului *Wyodwar*, având hramul *Sfintei Cruci*, apare consemnată în actul din 23 mai 1329, care a confirmat tranzacţia dintre Teodor de Voiteg şi nobilul Gall pentru suma de o mie de mărci de argint pentru mai multe moşii din comitatele Cenad, Caraş şi Timiş (DIR, C, IV, II, p. 287). Parohia din *Mezeö Wyoduar* a făcut parte din decanatul din Timiş şi Bârzava din arhidiaconatul de Timiş. Preotul paroh din *Viudwar* a fost consemnat în anii 1333-1335 în listele strângătorilor dijmei papale (DIR, C, XIV, III, p. 223, 240, 244, unde apare sub forma *Viwdur, Wyduor*). Biserica împreună cu jumătate de sat au fost dăruite de către Ladislau, fiul lui Gall de Omor, în anul 1343, surorii sale după mamă Clara şi bărbatului acesteia Blasiu fiul lui Posa de Zeer. Actul donaţional menţiona în mod special că lăsa totodată şi „*jumătatea dreptului de stăpânire şi de patronat a susziselor biserici*" (DIR, C, XIV, IV, p. 123).

Parohia menţionată sub formele: *Viwduor, Wyuduor, Vindwar* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş din decanatul dintre Timiş şi Bârzava. Pavel, preotul din *Viduor*, a plătit, în anii 1333-1335, dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244).

Biserica „*Sfânta Cruce*" din Viduvor a fost localizată de Milleker în hotarul satului Banloc, din Câmpia joasă a Bârzavei, unde se păstrează toponimul *IDVOR* (Milleker, 1915, p. 254; Csanki, II, p. 69. Aceeaşi opinie au împărtăşit-o editorii DIR, C, XIV, III, p. 223; Suciu, II, p. 426). S-a încercat localizarea ei în zona Bobda, Ghiroda, Chişoda (Ortvay, I, 1892, p. 463-464).

Documentele otomane au consemnat în anii 1569-1574, în nahia Timişoara, un sat *Idvor* sau *Odvor*, care a fost localizat în apropiere de Banloc la Livezile (Engel, 1996, p. 66). Localizarea bisericii „*Sfânta Cruce*" si a satului pustiit *Viduor*, pe cursul inferior al Bârzavei, în zona Banloc-Livezile, s-a făcut pe temeiul toponimiei. Pledează pentru această localizare şi faptul că biserica de zid din *Viduor* a fost consemnată în documente alături de un alt monument din zid, din satul Giera, din câmpia joasă de la nord de Bârzava. România, *Livezile*, j. Timiş

VILLA ADRIANI

Preotul Ştefan, din *Villa Adriany*, a plătit în anul 1334, la prima plată 3 groşi, la următoarea din acelaşi an 10 banali, iar în anul 1335 a fost consemnat cu 2 groşi şi 3 dinari (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240, 244). Parohia catolică din *Villa Adriany* a făcut parte din arhidiaconatul dintre Timiş şi Bârzava, al diocezei Cenadului. Informaţiile despre aşezare din anii 1356, 1371-1371 şi din prima jumătate a veacului al XV-lea sunt neconcludente în privinţa identificării aşezării şi bisericii, în câmpia dintre Timiş şi Bârzava. Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 3-4; Milleker, 1915, p. 156; Ortvay, 1892, p. 458; Szentkláray, I, 1898, p. 39-40; Suciu, II, 1968, p. 287.

VINGA

Aşezarea, atestată încă din anul 1231, a avut o parohie catolică despre care însă avem informaţii documentare numai din anii 1333-1335 (Csánki, I, 1890, p. 780; Györffy, I[3], 1987, p. 187). Ştefan, preotul din Vinga, a fost consemnat în listele colectorilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 223; 238; 246). Biserica a avut preot pe Mathia în anul 1403. Ortvay, 1892, p. 404). Ortvay, 1896, p. 328; Marky, I, 1892, p. 219; Suciu, II, p.250; Rusu - Hurezan, 2000, p. 152. România, *Vinga*, j. Arad

VODAD

Aşezarea dispărută *Vodad* a avut o parohie catolică, cunoscută din documentele papale din anul 1334. Nicolae, preotul din *Wodad*, a plătit alături de preotul din *Hermen* şi Denta patru groşi (DIR, C, XIV, III, p. 234). Consemnările ulterioare din 1370 (*Villa Vodad*) şi de la începutul veacului al XIV-lea, cât şi cele din documentele otomane când satul era deja pustiit, nu oferă repere pentru fixarea sa fermă în spaţiul fostului arhidiaconat de Caraş. S-a propus localizarea sa în apropiere de Denta, ceea ce ni se pare şi nouă plauzibil (Engel, 1996, p. 145) alte localizări în apropierea Ghertenişului, pe valea mijlocie a Bârzavei (Pesty, Krassó, II, 2, p. 260-261; Ortvay, 1892, p. 490; Csánki, II, 1894, p. 108-109; Milleker, 1915, p. 140-142; Györffy, III, 1987, p. 497; Suciu, 1968, II, p. 424).

VOIA

Aşezarea pustiită *Voia* se poate localiza pe Valea Beregsăului, unde toponimul Voia delimitează o zonă situată în vecinătatea satului Beregsău Mare. Documentele papale din anii 1335 au consemnat între plătitorii dijmei papale pe preotul Gheorghe din *Vaya* (DIR, C, XIV, III, p. 229, 246, amintită şi sub formele *Boya, Waia*). Biserica a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, doar în anul 1335 a fost consemnată în arhidiaconatul dintre cele două Timişuri (Ortvay, 1892, p. 472-473). Satul a supravieţuit până la începutul dominaţiei turceşti, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, fără să ştim însă dacă biserica catolică din *Valea* mai era în funcţiune (Engel, 1996, p. 145; Csánki, II, 1894, p. 69). România, *Beregsăul Mare*, j. Timiş

VONUZ

Biserica satului dispărut *Vonuz* a fost consemnată într-un act din anul 1343 lângă *villa Kerekeghaz* (Györffy, I[3], 1987, p. 877). Ea a fost închinată, conform aceleiaşi surse, *Sfântului Martin*. Documentele turceşti din anii 1554-1579 au înscris un sat pustiit *Sinmartin* în nahia Felnac. Aşezarea *Kerekeghaz*, cea care a avut o biserică rotundă în veacul al XIV-lea, se identifică pe baza toponimiei în apropiere de Felnac, prin urmare, biserica *Sfântu Martin* din Vonuz s-a aflat în acelaşi spaţiu din jurul Felnacului. Csánki, I, 1890, p. 791; Márki, I, 1892, p. 219 a sugerat o localizare în intravilanul Aradului; Suciu, II, 1968, p. 421 a plasat-o în aceeaşi zonă; Engel, 1996, p. 125 lângă *Sânpetru German.*

VOITEG

Parohia catolică din Voiteg a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Mihail din *Veiteh* este cunoscut între plătitorii dijmei în anii 1333-1334 în arhidiaconatul dintre Timiş şi Bârzava (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 240). Moşia Voiteg a făcut parte din stăpânirile lui Theodor de Voiteg, de pe cursul mijlociu al Bârzavei, la începutul veacului al XIV-lea. Borovszky, *Temes*, p. 125; Csánki, II, 1894, p. 70, Ortvay, 1892, p. 470-471; Suciu, II, 1968, p. 256. Vatra unei aşezări din sec. XII-XIV a fost delimitată la „Sălişte". România, *Voiteg*, j. Timiş

VOSVAR

Biserica parohială din *Vosvar* este cunoscută numai din însemnările colectorilor papali din anii 1333-1335. Ea apare consemnată, alături de bisericile din Arača, Torac şi Becicherek, la plăţile din anul 1334 (Mon. Vat., I/1, p. 154, 156). Satul este anterior consemnării sale din 1238 în comitatul Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 876). Trebuie căutată în spaţiul din jurul Becichereculuі Mare. Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 16; Ortvay, I, 1892, p. 435.

VRACEV GAI

W

WERESEGHAZ – 1

Numele aşezării se leagă de prezenţa unei „biserici roşii", a unui monument zidit din cărămidă. Preotul Martin din *Vereseghaz* a plătit dijmele între anii 1333-1334. Biserica a fost consemnată în anul 1335 sub forma *Ruffa Ecclesia*, între parohiile din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 225, 227 şi 243). A fost identificată pe teren în preajma Igrişului (Ortvay, 1892, p. 417-418; Györffy, I[3], 1987, p. 877). Aşezarea s-a pustiit spre sfârşitul veacului al XV-lea şi odată cu ea a dispărut şi biserica (Csánki, I, 1890, p. 706).

Documentele turceşti au consemnat o pustă cu acest nume în anul 1569 în jurul Cenadului. Káldy, 2000, p. 56.

WERESEGHAZ – 2

Documentul din anul 1462 a consemnat în satele nobililor din Beregsău şi aşezarea *Wereseghaz* (Csánki, II, 1894, p. 40, 70; Milleker, 1915, p. 258). Satul a dispărut la mijlocul veacului al XVI-lea, când documentele otomane amintesc între 1569-1579 pusta *Virošhaz* (Engel, 1996, p. 147). Aşezarea şi biserica trebuie căutate în zona Biled, unde toponimul *Rote Flur* pare a păstra amintirea bisericii. Milleker, 1915, p. 258; Engel, 1996, p. 147.

WERESEGHAAZ – 3

Aşezarea *Wereseghaaz* cunoscută dintr-un act din 1400 s-a constituit ori a avut o biserică din cărămidă, existentă anterior momentului atestării. Documentele otomane din anii 1554-1579 fac dovada unei aşezări cu numele *Čirvina Čirgiva* în nahia Ciacova, pentru care s-a propus identificarea ei în hotarul satului Gad, ce păstra încă toponimul *Crevenka*. Engel, 1996, p. 42; Csánki, II, 1894, p. 121; Milleker, 1915, p. 42.

WINWPEP (vezi UNIP)

WOSYAN

Aşezarea dispărută *Wosyan* era situată în apropierea Tisei, în comitatul Cenad, aşa cum precizează un act din 1340 (Györffy, I[3], 1987, p. 876). Biserica din *Wosyan* a fost menţionată în anul 1334. Ea se afla pe una din moşiile nobililor de Cenad. Csánky, I, 1890, p. 706; Györffy, I[3], 1987, p. 876, identificată pe malul Tisei, la Sanad (Szanád). Serbia, *Sanbad*

Z

ZADIA

Aşezare dispărută situată pe extremitatea bănăţeană de răsărit a cursului Mureşului. Documentele târzii din 1427 şi din anii 1479 şi 1483 au adus în conul de lumină cetatea *Zadia* cu satele aparţinătoare (Csánki, I, 1890, p. 762; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 187, 188). Satul a avut o biserică parohială închinată sărbătorii *Tuturor Sfinţilor*, zidită, probabil, cândva imediat după 1350. Documente din februarie 1358, aduc informaţii importante despre situaţia acestei biserici, ridicată în mediul românesc de pe valea Mureşului. Nobilul Nicolae Lackfy afirma, în scrisoarea adresată papei din 24 februarie 1358 că „a pus să se ridice şi a înzestrat cu bunurile sale nişte biserici parohiale în cinstea *Tuturor Sfinţilor* în *Zaad* şi a *Fericitei Maria* în *Arnahigh*, precum şi a

Fericitului Arhanghel Mihail şi a *Fericitului Nicolae* în *Zenthmiclos*, pe pământul său, în mijlocul românilor, printre neamuri nelegiuite, dintre care unii au fost aduşi de curând la credinţa catolică" (DRH, C, XI, 1980, p. 235-236). În aceeaşi perioadă din februarie 1358 el solicita papei printr-un alt act să fie puse cele patru biserici parohiale „*sub <atârnarea> diocezei Transilvaniei sau a celei de Cenad, sau o parte din ele sub atârnarea unei iar alta sub a celeilalte, ţinând seama că ele se mărginesc cu hotarele amândorura*" (DRH, C, XI, 1980, p. 238). Biserica parohială *Zadia* trebuie căutată în preajma cetăţii şi a târgului omonim care au fost localizate în hotarul satului Valea Mare, lângă Căpâlnaş, după unele opinii, chiar la Căpâlnaş. Ruinele de pe dealul *Măgura* de la Valea Mare au fost atribuite cetăţii *Zadia*. Márki, I, 1892, p. 111; Suciu, II, 1968, p. 427; DRH, C, XI, 1980, p. 236, nota 5; Zidurile de la Căpâlnaş, dealul *Cetate* au fost atribuite fortificaţiei medievale *Zadia*. Crişan, 1979, p. 198; Rusu, Hurezan, 1999, p. 66. România, *Căpâlnaş*, j. Arad

ZAMAR vezi GIARMATA

ZANAT

Aşezare (*villa Zanath*) cunoscută în 1247 în stăpânirea nobililor de Cenad (Györffy, I[3], 1987, p. 869). Actul din 17 decembrie 1256, prin care nobilii de Cenad îşi împărţeau domeniile, a menţionat între aşezările din vecinătatea Tisei, care au revenit fiilor banului Kelemen şi *Zanath cum toto sua piscatura* (DIR, C, XIII, II, p. 495). Biserica parohială este cunoscută din înscrisurile trimişilor papali. Andrei, preotul din *Zanas*, a plătit 6 banali (Mon. Vat. I/1, p. 147). Localitatea Sanad se afla pe malul stâng al Tisei, în Serbia, la sud de Novi Knejevac. Csánki, II, 1894, p. 702; Borovszki, *Torontal*, p. 112-113; Ortvay, I, 1892, p. 421; Györffy, I[3], 1987, p. 869. Serbia, *Zanad*

ZĂDĂRENI

Satul, situat la sud de Mureş în apropiere de Bodrogu Vechi, a avut o biserică parohială care a aparţinut în veacul al XIV-lea arhidiaconatului de Arad. Petru, preotul din *Zadorlaka*, a plătit 3 groşi în 1333 şi 10 banali la plata a doua din 1334 (Mon. Vat., I/1, p. 146, 155). Satul consemnat în 1482 cu forma *Zadorlaka* şi în actele otomane din 1554-1579 cu numele *Zadriloq*. Csánki, I, 1890, p. 781; Ortvay, I, 1892, p. 404; Márki, I, 1892, p. 220; Engel, 1996, p. 152; Györffy, I[3], 1987, p. 188; Suciu, I, 1967, p. 271.

ZEGEHAZA

Aşezarea *Zegehaza* apare cunoscută documentar la 1443 sub această formă iar în documentele turceşti din 1554-1579 satul era menţionat cu numele de *Şuhogaz* în zona Timişoarei (Csánki, II, 1894, p. 63; Engel, 1996, p. 133). Numele satului denotă prezenţa unei biserici. A fost localizat lângă Ianova unde un toponim păstra amintirea aşezării. Engel, 1996, p. 133.

ZEKEGHAZ

Aşezarea dispărută *Zekeghaz* din comitatul Cenad a fost consemnată sub această formă la 1450 (Csánki, I, 1890, p. 702). Prezenţa unei biserici este sugerată de numele aşezării localizată lângă Comloşu Mare în nord-vestul Banatului.

ZELDES

Biserica parohială din *Zeldes* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş, fiind cunoscută numai din înscrisurile colectorilor papali din anii 1333-1335. Astfel, în anul 1333, apărea înscris cu 2 groşi Iacob din *Zeldes*, iar în 1334 Filip cu 2 groşi. Ştirile din documente confirmă numai existenţa satului, în 1455 şi în anii 1554-1579. (Csánki, II, 1894, p. 72; Engel, 1996, p. 152). A fost localizat în zona Timişoara-Sânandrei, ceea ce pare probabil, deoarece biserica parohială a fost înscrisă în 1333 lângă cele din Moşniţa şi Sânandrei. Ortvay, I, 1892, p. 471 propune o identificare lângă Hodoni; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciu, II, 1968, p. 430.

ZELE

Listele trimişilor papali din anii 1333-1335 au consemnat în arhidiaconatul de Torontal o parohie cu numele *Zele* şi *Zere*. La plăţile din 1334 apare înscris preotul Bernardus de *Zele* cu o plată de 4 banali, iar la cealaltă plată din acelaşi an apărea numai numele parohiei sub forma *Zere* cu o plată de 11 banali (Mon. Vat., I/1, p. 154, 156). Dificil de localizat datorită informaţiilor extrem de sumare (Ortvay, I, 1892, p.435; Csánki, II, 1894, p. 127; Milleker, 1915, p. 15, probabil în zona Becicherecu Mare/Zrenžanin).

ZENTHADEMETER

Aşezarea *Zenthdemetér* este cunoscută dintr-un act din 1454 între stăpânirile nobililor de Macedonia (Csánki, II, 1894, p. 128, 130). Ea se poate identifica în comitatul Torontal, în zona Becicherecu Mare. (Mezö, 1996, p. 67). Satul a avut fără îndoială o biserică închinată *Sfântului Dumitru*.

ZENTHANTAL

Aşezare dispărută din comitatul Timiş atestată în anul 1392 (Csánki, II, 1894, p. 64). Numele aşezării sugerează existenţa unei biserici închinată *Sfântului Anton* (Suciu, 2, 1968, p. 59; Mezö, 1996, p. 59; Engel, 1996, p. 21 indică în zona Timişoara, pe lângă Topolovăţul Mic, în anii 1554-1579, o aşezare *Antalova Sela* (Antaliva Sila).

ZENTH BENEDUK

Aşezare dispărută din zona văii Caraşului, amintită în anul 1378 cu ocazia procesului pentru moşia *Valea* sau *Potoc*. Ea s-a aflat în stăpânirea nobilului Ioan Pecenegul (Pesty, *Krassó*, III, p. 147-148). Numele satului indică prezenţa unei biserici închinată *Sfântului Benedict*, deci prezenţa unui grup de „*hospites*". S-a propus identificarea ei la Potoc, în apropierea cetăţii Ilidia, dat tot atât de bine poate fi căutată în valea Caraşului, în apropierea moşiei Valea. Suciu, 2, 1968, p. 431; Pesty, *Krassó*, II, p. 204; Mezö, 1996, p. 62.

ZENTHKYRAL

Aşezarea apare în informaţii din anii 1271 şi 1290, confirmate într-un act din 1371 (Györffy, III, p. 495). A fost o colonie de „hospites", fără îndoială, stabiliţi la gurile râului Nera, în hotarul satului actual Vračev Gaj. Dreptul de patronat asupra bisericii în 1433 l-au avut nobilii de Omor (Milleker, 1915, p. 271). Biserica era închinată în anul 1433 *Sfintei Marii*, după cum dovedeşte un act al papei Eugeniu din 13 iulie 1433 (Lukcsics, II, 1938, p. 101 „*supplicat Laurentius de Cholnok de Omor ... ut ecclesias parochiales S. Michaelis de Omor, S. Mariae de Zenthkyral, S. Martini de Sancto Martino dictae diocesis, quarum idem Laurentius patronatus existit ...*"). Csánki, II, 1894, p. 99; Mezö, 1996, p. 126. Toponimul *Ţârkvina* din hotarul satului Vracev Gaj oferă un reper pentru localizarea bisericii medievale, poate de la finele veacului al XII-lea. Popović, 1955, p. 101.

ZENTHKYRAL

Documente din 1422 şi din 1440 au consemnat o aşezare *Zenthkyral* între satele şi moşiile aparţinătoare de cetatea Becse (Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 11). Numele aşezării oferă un argument pentru prezenţa unei biserici închinată *Sfântului rege* Mezö, 1996, p. 127; Popović, 1955, p. 149 identifica aşezarea dispărută lângă *Kumano*. situată la sud de Novi Bečej; Čemere, 1998, p. 76.

ZENTHLELEK

Între satele aparţinând de târgul Recaş (*oppidum Rekas*) în anul 1484 se număra şi satul *Zenthlelek* (Csánki, II, 1894, p. 20). Numele satului indică existenţa unei biserici având hramul *Sfântul Spirit* (*Sanctus Spiritus*). Aşezarea pustiită se localizează în preajma Recaşului (Csánki, II, 1892, p. 20, 86; Suciu, II, 1968, p. 432; Mezö, 1996, p. 142).

ZENTHMICLOS

Aşezare dispărută, menţionată în anul 1358 în stăpânirea familiei nobiliare Lackfi. Documentul din 24 februarie 1358 a consemnat biserica parohială din *Zenthmiclos* alături de bisericile parohiale din *Zadia*, închinată sărbătorii Tuturor Sfinţilor, a celei din *Arnahigh*, a cărei biserici închinată fericitului arhanghel Mihail (DRH, C, XI, 1980, p. 236). Aceste biserici parohiale au fost ridicate şi

înzestrate cu bunuri de Nicolae Lackfy „pe pământul său în mijlocul românilor", cum precizează actul de mai sus. Aşezarea dispărută *Zenthmiclos* a fost localizată, pe bună dreptate, în apropiere de *Zadia*, lângă Căpâlnaş (DRH, C, XI, 1980, p. 236 nota 7). În acelaşi an în septembrie 1358 soţia lui Nicolae Lackfy, Margareta a cumpărat cu suma de 200 mărci o moşie *Zenmiclos* din comitatul Cenad, pustie şi lipsită de locuitori pe care se afla o biserică de piatră închinată fericitului Nicolae (DRH, C, XI, 1980, p. 323-326). Această biserică a fost localizată pe malul nordic al Mureşului între Şemlac şi Pecica (Györffy, I, 1987, p. 872). Aşezarea cu biserica parohială *Zenthmiclos*s-a aflat în zona de sate stăpânite de familia Lackfy în anul 1358, pe valea Mureşului, la hotarul dintre Transilvania şi Banat. Documentul din februarie 1358 menţiona patru biserici parohiale patronate de Nicolae Lackfy se aflau la hotarul diocezei Cenadului cu cea a Transilvaniei şi n-au fost aşezate, până la momentul cererii din februarie 1358, sub oblăduirea nici unui episcop diocezan (DRH, C, XI, 1980, p. 238). La Căpâlnaş sunt semnalate ruine, din care o parte pot aparţine unei biserici medievale. Rusu, Hurezan, 2000, p. 72; Repertoriul Arad, p. 49.

ZENTHMYKLOS

Un act din 5 martie 1404 a consemnat două aşezări, ce purtau numele *Sfântului Nicolae*, din comitatul Caraş confiscate de la fiii lui Dumitru de *Azioagh Zenthmiklos et alia Zenthmyklos vocatarum et earundem pertinenciarum***;** Pesty, *Krassó*, III, p. 243. Într-o scrisoare a banului de Severin, din 26 mai 1440, apare numele unei aşezări *Krasso Szent Miklos* (Pesty, *Krassó*, III, p. 373). Dificil de localizat din cauza informaţiilor sumare din documente. S-a încercat o plasare a lor în zona văii Bârzavei la hotarul dintre comitatele Caraş şi Timiş. Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 211; Csánki, II, 1894, p. 64; Suciu, II, 1968, p. 433; Mezö, 1996, p. 173. Numele aşezărilor presupun existenţa unui monument închinat *Sfântului Nicolae*.

ZENTH MIKLOUS

Aşezarea dispărută, al cărei nume denotă existenţa unei biserici închinată *Sfântului Nicolae*, este cunoscută începând din 1247 în comitatul Cenad, lângă Tisa (Györffy, I[3], 1987, p. 871). Actul de împărţire a moşiilor între nobilii din neamul Cenad din 1256 menţiona *Zenthmiklos* între satele din apropierea Tisei, împreună cu pescăriile ce au revenit fiilor banului („... *item Rasan cum piscatura item Zent Miklos cum sua tota piscatura et Potoktou in longitudine et latitudine*" DIR, C, XIII, II, p. 495). Documentele ulterioare nu aduc informaţii despre biserică. A fost localizată în apropiere de Rasan, lângă Tisa, pe extremitatea sud-vestică a comitatului Cenad, la Tiszaszentmiklos, azi Ostojičevo. Csánki, I, 1890, p. 703, Borovszki, *Torontal*, p. 123; Györffy, I[3], 1987, p. 871; Mezö, 1996, p. 170.

ZENTHMIKLOSHAZA

Aşezarea, cunoscută din informaţii din anii 1406-1409, a avut, fără îndoială, o biserică închinată *Sfântului Nicolae* (Csánki, II, 1894, p. 64; Suciu, 2, 1968, p. 433; Mezö, 1996, p. 173). A fost plasată în zona Comloşu Mare din judeţul Timiş (Engel, 1996, p. 127, un sat pustiit în nahia Timişoara lângă *Banatsko Veliko Selo*).

ZENTHYVAN

Aşezarea situată în apropierea Tisei apare consemnată într-un act din 1411 sub această formă iar la 1431 Belsewzenthyvan, Kylsewzenth Ywan (Csánki, I, 1890, p. 703; Mezö, 1996, p. 95). Numele aşezării indică prezenţa unui monument de cult închinat *Sfântului Ioan Botezătorul*. Borovszki, *Torontal*, p. 133.

ZENTH MARIA vezi SÂNMĂRIE

ZEREP

Aşezare dispărută a cărei biserică parohială a făcut parte din arhidiaconatul de Sebeş. Nicolae, preotul din *Zerep*, a plătit în anul 1333 suma de 2 banali, iar în anul 1335 apare consemnat Albert de *Zerep* cu 9 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 243). Dificil de localizat în spaţiul Banatului montan. Ortvay, I, 1892, p. 494; Szentkláray, I, 1898, p. 36; Milleker, 1915, p. 259.

ZEUDI vezi FRUMUŞENI

ZOMBOR

Satul, cunoscut din acte din anii 1247 şi 1256, a făcut parte din stăpânirile nobililor de Cenad (DIR, C, XIII, II, p. 495; Györffy, I^3, 1987, p. 878). Biserica parohială apare între parohiile din arhidiaconatul de dincolo de Mureş în anul 1334 când Andrei, preotul din *Sombur* a plătit 15 banali (Mon.Vat., I/1, p. 154). Aşezarea a fost identificată pe malul Mureşului la Kiszombor, unde se păstrează un monument cu plan central din veacul al XIII-lea (Csánki, I, 1890, p. 707; Ortvay, 1892, p. 426). Biserica rotondă din Kiszombor are un plan perfect circular la exterior, cu diametrul de 9 m iar în interior a avut o compartimentare în 6 lobi. Diametrul interior al bisericii măsura 5,25 m. (Fig. 13B). Planul iniţial al monumentului a fost uşor modificat în anul 1744, prin adăugarea unei nave care a distrus unul din lobii rotondei. Biserica rotondă din Kiszombor a fost construită, probabil, între anii 1247-1256 de nobilii de Cenad. David, 1974, p.39-46; Gervers-Molnár, 1972, p. 46-47; Vătăşianu, 1966, p.113. Ungaria, *Kiszombor*

ZOMBUR

Biserica din *Zombur* este documentată numai în listele trimişilor papali din 1333-1334. Preotul Ioan din *Zombur* apare înscris între parohii din arhidiaconatul de Timiş în anul 1333 cu o plată de 7 pense fără 6 banali, iar în

anul următor cu 14 groşi şi jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 232). Satul se număra în anul 1421 între posesiunile Episcopiei Cenadului (Csánki, II, 1894, p. 51). A fost identificat în apropierea Timişoarei, lângă Sânandrei. Csánki, II, 1894, p. 51; Suciu, II, 1968, p. 436 în zona Sânandrei, Becicherecu Mic.

ZUMDURE

Biserica de la *Zumdure* apare în componenţa arhidiaconatului de Timiş, în decanatul dintre Timiş şi Bârzava, la începutul veacului al XIV-lea. Pavel, preotul din *Zenderev*, a plătit o jumătate de fertun iar la cele două plăţi din 1334 câte 4 groşi şi jumătate şi respectiv 10 banali (DIR, C, XIV, 3, p.223, 233, 240). Aşezarea, cunoscută din 1327, este atestată sub numele de *Zendereu, Zenderev*,*Zumdure* iar în 1473 era *Haromzendrew*. Csánki, II, 1894, p.12; Suciu II, 1968, p.431. Biserica parohială din *Zumdure* trebuie căutată în valea Bârzavei, lângă Dolaţ, Tolvadia, Opatiţa.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

Fig. 1. Cenad. Planul cetăţii din prima jumătate a sec. XVIII pe care au fost marcate ruinele unora din bisericile şi mănăstirile medievale (după Heitel)
Fig. 2. A. Arača. Planul general al conventului (după Stanojev)
B. Mănăştur. Planul basilicii şi al fortificaţiei *Zakanymonostor* (după A. Rădulescu)
Fig. 3. Baziaş. Plan şi secţiuni ale bisericii mănăstirii
Fig. 4. A. Bezdin. Structura planimetrică a mănăstirii
B. Propunere de reconstituire a planului bazilicii de la mănăstirea Kemenche
Fig. 5. A. Cusici. Biserica cu plan triconc (c. 1400) (după C. Moisescu)
B. Mănăstirea Şemlac. Moraviţa. (după C. Moisescu)
Fig. 6. A-B. Căvăran. Plan şi propunere de reconstituire a bisericii parohiale a târgului Caran. (după C. Moisescu)
C. Caransebeş. Planul conventului franciscan
Fig. 7. Mesici. Plan şi secţiune a bisericii mănăstirii *Sf, Ioan*. (după Milošević – Nenandović)
Fig. 8. Planul bisericilor de la mănăstiri din Clisura Dunării (s. XIV-XV): A. Vodiţa I şi II; B. Mraconia; C. Sirinia
Fig. 9. Voiloviţa. Plan şi secţiune a bisericii (după Matić)
Fig. 10. Zlatiţa. A. Biserica mănăstirii în sec. XV
B. Planul general al mănăstirii cu amplasamentul celor două biserici
Fig. 11. A. Lipova. Planul bisericii; B. Bodrog. Plan şi secţiune a bisericii mănăstirii
Fig. 12. Biserici parohiale: A. Szöreg; B. Arača; C. Svete Vodice; D. Omolice (după Trogmayer, Stanojev, Benjocki, Jovanović)
Fig. 13. Biserici rotonde: A. Ilidia; B. Kiszombor (după David)
Fig. 14. Planurile bisericilor de la : A. Dupljaja; B. Bizere (Obreja); C. Belinţ (după Jankovoć, Miloia)
Fig. 16. A. Reşiţa. Capela de curte a cnezilor de Ţerova;
B. Mehadia. Plan şi propunere de reconstituire
Fig. 15. Bisericile parohiale de la Ilidia şi Remethe (Berzovia)
Fig. 17. Arača
Fig. 18. Mănăstirea Bezdin şi Bodrog
Fig. 19. Mănăstirea Mesici şi Voiloviţa
Fig. 20. Mănăstirea Şemlac şi Sângeorge
Fig. 21. Mănăstirea Zlatiţa şi Baziaş

LISTA PRESUCRTĂRILOR BIBLIOGRAFICE

I. Periodice

Acta MN = *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca
AÉ= *Archaeológiai Értesitö*, Budapesta
AIIC = *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, Cluj-Napoca
An B = *Analele Banatului*, Timişoara
AH = *Archeološki Prelged*, Belgrad
BCMI= *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice,* Bucureşti
BMI = *Buletinul Monumentelor Istorice*, Bucureşti
BMMN = *Buletinul Muzeului Militar Naţional*, Bucureşti
BOR = *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti
BZ=*Byzantinische Zeitschrift,* Berlin -Leipzig
CA = *Cercetări Arheologice*, Bucureşti
CCAR = *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Bucureşti
ESR = *Études slaves et roumaines*, Budapesta
Glasnik MB = *Glasnik muzeja Banata*. Vârsac, Zrenyanin, Pančevo i Kikinda, Pančevo
MB = *Mitropolia Banatului*, Timişoara
MV=*Müemlék Védelem,* Budapesta
Rad MV = *Rad Muzeja Vojvodine*, Novi Sad
Rdi = *Revista de Istorie*, Bucureşti
RI = *Revista istorică*, Serie Nouă, Bucureşti
RIB = *Revista de istorie bisericească,* Craiova
RISB*C* = *Revista InstituluiSocial Banat-Crişana,* Timişoara
RHC = *Revue d'histoire comparée* (NS), Budapesta
RHSEE=*Revue historique du sud-est europenne,* Bucureşti
RESEE = *Revue des Études Sud-Est Européen*, Bucureşti
RMM-MIA = *Revista Muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă*, Bucureşti
SCIVA = *Studii şi cercetări de Istorie Veche şi arheologie*, Bucureşti
SMIM = *Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşti
St IB = *Studii de istorie a Banatului*, Timişoara
St T = *Studii Teologice*, Bucureşti
TRÉT = *Történelmi és Régészeti Értesitő*, Timişoara
TSz = *Történelmi Szemle*, Budapesta
ZbRVI=*Zbornik radova visantinoloskog instituta,*Belgrad
ZfAM = *Zeithschrift für Archäologie des Mittelalters*, _____
ZLU = *Zbornik za Likovne umetnost,*Novi Sad

II. Colecţii de documente, lexicoane şi alte surse

CSÁNKI, 1894 = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak Korában*, Budapesta, I, 1890; II, 1894
DIR, C = *Documente privind istoria României, C, Transilvania, I-IV*, Bucureşti, 1951-1955
DRH,C = *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania, X-XIV*, Bucureşti, 1977- 2002
DTB = V. Frăţilă, V. Goicu, R. Sufleţel, *Dicţionarul toponimic al Banatului*, I-IV, Timişoara, 1984- 1986
FERMENDŽIN, 1892 = Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae, 1892
HURMUZAKI, *DOCUMENTE* = Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, Bucureşti, 1887
KDAS = *A Középkori Dél-Alföld es Szer*, sub red. Tibor Kollár, Szeged, 2000
KMTL = *Korai Magyar Történeti Lexicon* (*9-14 század)*, Budapesta, 1994, sub redacţia lui Kristó Gyula şi Engel Pál, Makk Ferencz
Knauz MEC = Ferdinand Knauz, *Monumenta Ecclesiae Strigonensis*, Strigoniu, 1870
LUKCSICS,1931=Pall Luksics, *XV, száadi pàpàk oklevelei,* Budapesta, I, 1931, II, 1938
Ortvay, *Temes* = T. Ortvay, (red) Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Bratislava, 1896
Pesty, *Krassó*= Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III-IV, 1882-1883
Pesty, *Szöreny* = Pesty Frigyes, *A Szöreny Bánság és Szöreny vármegye története,* III, Budapesta, 1878
SUCIU, CONSTANTINESCU, = I.D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timişoara, 1980
TĂUTU, Acta GP = *Acta Gregori P.P.*, XI (1370-1378)…, Roma, 1966
THALLÓCZY,1907= L.Thallóczy,A.Áldásy, *A.Magyarország és Serbia közti összeköttetések oklevéltára,* 1198-1526, Budapesta 1907

III.

ACHIM, 1996 = Viorel Achim, *Ordinul franciscan în Ţările Române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale, in RI*, VII, 5-6, 1996, p. 391-410
ACHIM, 2000 = Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu*, Bucureşti, 2000
ACHIM, 2002 = Viorel Achim, *Structuri ecleziastice şi politici confesionale în spaţiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea in SMIM*, XX, 2002, p. 115-138

ACHIM, 2005 = Viorel Achim, *Disputa pentru decimele din Terrae christianorum din cuprinsul Episcopiei de Cenad (1468-1469), in RI, SN*, XVI, 1-2, 2005, p. 169-184
ANUICHI, 1962 = Silviu Anuichi, *Patriarhia de Peci (Ypek) între anii 1557-1766. Legăturile ei cu sârbii şi românii din Banat şi Ungaria*, in *St.T*, XV, 7-8, 1962, p. 429-440.
ANUICHI, 1979 = Silviu Anuichi, *Relaţii bisericeşti româno-sârbe în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, in BOR*, XCVII, 7-8, 1979, p. 877-1054
ARADI, 2005 = Csilla Aradi, *Soames aspects of parisch organization in medieval Hungary, in Die Kirche im mittelalterlichen Siedlungsraum. Archäologische Aspekte zu Standort, Architektur und Kirchen organization = BMÖ*, 21, 2005, p. 195-204
ARDEŢ, 1996 = Adrian Ardeţ, *Cercetări arheologice la biserica medievală de la Cărbunari-Ţigăneşti (sec. XIII-XV)*, in *ACTA MN*, 33,1,1996, p. 415-422
BAÁN, 1997 = Istvan Baán, *The Metropolitanate of Tourkia . The organisation of the Bysantine Churche in Hungary in the Middle Ages*, MainzerVeröffentlich ungen zur Bysantinitik, 3,Wiesbaden,1999,p.45-53
BAÁN, 1999 = Istvan Baán, *The Fondation of the Archbishopricof Kalocsa: the byzantine origin of the second archdioceze in Hungary in Early Christianity in Central and East Europe*, ed. P. Urbańczyk, Varşovia, 1997, p. 67-731848
BÀRÀNY, 1845 = Àgoston Bàràny, *Torontàl vàrmegye hajdana ,*Buda, 1845
BÀRÀNY,1848 = Àgoston Bàràny, *Temes vàrmegye emléke,* Nagy Becskereken, 1848
BARBU,1999=Violeta Barbu, *Istoria unei colectii*, „Documenta Romaniae *Historica, „ în SMIM,* 17, 1999, p.39-45
BENJOCKI, 2000 = Nada Benjocki, *Izvešaj o arheološkom istraživaniu na lokalitetu Svete Vodice Kod Perleza* in *Glasnik MB*, 9-10, 2000, p. 5-13
BENJOCKI, 2002 = Nada Benjocki, *Svete Vodice Kod Perleza, in Glasnik MB*, 11-12, 2002, p. 53-103
BEREND, 2001 = Nora Berend, *At the gate of Cristendom, Jews Muslims and Pagans in Medieval Hungary c.1000 - c.1300,* Cambridge Univ.Press, 2001, p.6-41
BIZEREA, 1977 = Marius Bizerea, Flavius Bizerea, *Aşezările din Banat consemnate în registrele diplomelor papale din anii 1332-1337, in St. IB* , 1978, p. 17-25
BLAZOVICH, 1996 = *A Kőrös-Tisa-Maros-Köz Települései a Középkorban*, Szerkesztette Blazovich László, Szeged, 1996
BLĂJAN, DÖRNER, 1978 = Mihai Blăjan, Egon Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldăruşelor de lut (sec. XI-XIII) descoperite pe teritoriul judeţului Arad in Ziridava*, X, 1978, p. 123-137
BOCŞAN, 1996 = Nicolae Bocşan, *Istoriografia bănăţeană între multiculturalism şi identitate naţională*, in *Banatica* XIV, 1996, p. 265-283

BONA, 1989 = Petru Bona, Liviu Groza, *Valorificarea noilor cercetări în domeniul istoriei naţionale*, Caransebeş, 1989, p. 15-19
BONA, 1993 = Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeş*, Reşiţa, 1993, p. 57-103
BOROVSZKI, *Csanád* = Borovszki Samu, *Csanádvármegye története*, Budapesta, 1896, I, II ,1897
BOROVSZKI, *Temes* = Borovszki Samu, *Temes Vármegye*, Budapesta, 1911
BOROVSZKI, *Torontál* = Borovszki Samu, *Torontál Vármegye*, Budapesta, 1911
BŐHM, 1867 = L. Bőhm, *Délmagyarszag vagy az úgynevezet bànsàg külön története, I,* Pesta, 1867
de BOUARD, 1975 = Michel de Bouard, *Manuel d'archeologie médièvale. De la Fouillle a l'histoire*, Paris, 1975
BRATU, 1985 = Anca Bratu, *Biserica reformată Sfânta Fecioară din com. Sântămăîrie Orlea*, in *Pagini de veche artă românească, V*, Bucureşti, 1985, p. 199-232
BRMBOBIĆ, 1995 = Marin Brmbobić, Tamara Tasić, Marina Milius, *Manastir Voilovica: arheolosko-kozervatorski radovi i prezentacia spomenica, în Glasnik MB, VI* , 1995, p. 79-84
BRUKNER, MEDOVIĆ, 1968 = O. Brukner, P. Medović, *Kovin, Grad-Višesloino naselie, in AP*,10, Belgrad, 1968, p. 184-188
BUNEA, 1904 = A. Bunea, *Ierrarchia Românilor din Ardeal şi Ungaria*, Blaj, 1904
BUNITAY, KARÁCSONY, RAPAICSK, 1904 = Bunitay V, Karácsony J, Rapaicsk, *Egyháztörténelmi émlekém, Magyarországon a hitujítás Korából*, II, Budapesta, 1904
CANTACUZINO, 1974 = Gheorghe Cantacuzino, *Date arheologice privind trecutul unei mănăstiri bănăţene, Mănăstirea Săraca din Şemlacu Mic*, in *MB*, 24, 4-6, 1974, p. 299-309
ČEMERE, 1998 = Zoltan Čemere, *Srednjevekovnih katoličkih seoskih ţârkava u Banatu in Glasnik MB*, 1998, p. 69-78
ČEMERE, 2002 = = Zoltan Čemere, *Manastiri severnog Banata in Glasnik MB*, 11/12, 2002, p. 157-168
CONSTANTINESCU, 1984 = Gerard din Cenad, *Armonia lumii sau tălmăcirea cântării celor trei coconi către Insigrim dascălul,* traducere, comentarii de Radu Constantinescu , Bucureşti , 1984, p. 10-62
COTOŞMAN, 1936 = Gheorghe Cotoşman, *O altă mănăstire străveche în Banat în Luceafărul*, II, 6, Timişoara, 1936, p. 297-300
COTOŞMAN, 1941 =Gheorghe Cotoşman, *Episcopia Caransebeşului până în pragul sec. al XIX-lea*, Caransebeş, 1941
COTOŞMAN, 1943 = Gheorghe Cotoşman, *Contribuţii la istoria Banatului Timişan şi al Severinului. Problema continuităţii Episcopia Mehadiei*, Extras *din RIB*, Craiova, 1943, p. 5-39

CRONŢ, 1960 = Gheorghe Cronţ, *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească şi Moldova. Constituirea şi natura juridică a fundaţiilor din Evul Mediu* in *SMIM*, IV, 1960, p. 77-116
CSÁNKI, 1894 = Csánki Dezsö, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak Korában*, Budapesta, I, 1890; II, 1894
CVETKOVA, 1978 = B.A. Cvetkova, *Les Tahrir defterleri comme source pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques, in RESÉE*, 16,1, 1978, P. 91-104
DÁVID, 1974 = Dávid Katalin, *Az Arpád-Kori Csanád vármegye müvészeti topográfia*, Budapesta, 1974
DEROKO, 1962 = Deroko A. , *Monumentalna i decorativa arhitectura u srednemvekovoi Srbiji*, ed.II-a, Belgrad, 1962
DJORDJEVIČ, RADIČEVIĆ , 2005 = Jelena Djordjević, Voislav Djordjević, Dejan Radičević, *New medieval archeaeological reserrches the region of Pančevo in Banatica* XVII, 2005, p. 261-273
DJORDJEVIČ, RADIČEVIĆ , 2006 = Jelena Djordjević, Voislav Djordjević, Dejan Radičević, *Arheološka istrajivania sredovekovne u Omolici: preliminari rezultati, in Glasnik SAD*, 22, 2006, p. 160-166
DRAGOMIR, 1998 = Silviu Dragomir, *Studii de istorie medievală*, Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note Sorin Sipoş, Cluj-Napoca, 1998
DRAGOMIR, 1999 = Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiţă istorică*, ediţie îngrijită de Viorica Goicu, traducere de Simona Goicu, Studiu introductiv de Nicolae Bocşan, Timişoara, 1999
DRĂGANU, 1933 = Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi onomasticii*, Bucureşti, 1933
DRĂGAN, 2000 = Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, Bucureşti, 2000
DUJCEV, 1965 = Iv Dujcev, *Il Francescanismo in Bulgaria nel secoli XIII e XIV*, in *Medioevo bizantino-slavo*, 1, Roma, 1965, p. 386-424
DUZINCHEVICI, 1928 = G. Duzinchevioci, *Propaganda cistercită printre români*, in *CI*, IV, 2, 1928, p.126-138
ENGEL, 1996 = Engel Pál, *A Temesvári és Moldavai Szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged, 1996
ENGEL, 1996 = Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, Budapesta, 1996
ERDELIANOVIĆ, 1992 = Jovan Erdelianović, *Srbi u Banatu*, Novi Sad, 1992
FENEŞAN, 1979 = Costin Feneşan, *Districtul românesc Mehadia la sfârşitul secolului al XIV-lea*, in *Banatica*, 5, 1979, p. 266-273
FERENCZ, 1883 = Varga Ferencz, *A Szegedi Szandzsák és Csongrádmegye* in *TRÉT*, IX, II, 1883, p. 60-66
FERENCZI, BARBU, 1978 = Istvan Ferenczi, Mircea Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci şi împrejurimi,* in *Ziridava*, 10,1978, p. 67-81

FERENCZI, BARBU, 1979 = Istvan Ferenczi, Mircea Barbu, *Săpăturile arheologice de la Bulci (judeţul Arad) în anul 1978. Raport preliminar in Materiale arheologice*, Oradea, 1979, p. 289-290
FICHELLE,1958 = Alfred Fichelle in *Histoire universelle*,III, Paris, 1958, coordonată de René Grousset şi Emile G. Leonard
FODOR, 1997 = Fodor Pál, *Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeirásokban in T.Sz*, 3-4, 1997, p. 313-334
FÜGEDI, 1991 = Erik Fügedi, *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor, in Századok*, 125, 1-2, 1991, p. 36-66
FUXOFFER, 1858 = Damiani Fuxhoffer, *Monasteriologiae Regni Hungariae, I-II, Recognavit ad fidem fontium revocavit et auxit Maurus Czinar*, Pesta 1858-1860
GELZER, 1893 = H. Gelzer, *Ungedrucke und wenig bekante Bistumverzeichinisse der Orientalische kirche*, in *BZ*, 2, 1893, p. 23-46
GEREVICH, 1938 = Tibor Gerevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapesta, 1938
GERVES-MOLNÁR, 1972 = Veronica Gervers-Molnár, *A Közepkori Magyarország rotundài*, Budapesta, 1972
GIRIĆ, 1996 = Milorad Girić, *Severni Banat, sakralni objecti i nekropole* 10-15 veka in *Rad MV*, 37-38, 1995, 1996, p. 139-154
GHEŢIA, 1930 = Ioan Gheţia, *Date referitoare la Comuna Buziaş*, in *An B*, II, 2, 1930, p. 53-57
GHIKA-BUDEŞTI, 1942 = Nicolae Ghica Budeşti, *L'ancien architecture religieuse de la Valachie*, in *BCMI*, XXXV, 1-2, 1942, p. 1-19
GYÖRFFY, 1959 = Gy. Györffy, *Über die Arbeit an der „Historischen georgraphie Ungars zur Zeit der Arpaden*, in *AH*, VI, 1958â9, p. 164-172
GYORFFY, 1990 = Gy. Györffy, *A Case study of historical geography : Hungary in the Arpàdian Age in Settlement and Society in Hungary, edited by Ferencz Glatz, I*, Budapesta, 1990
GIRIĆ 1996 = Milorad Girić, *Severni Banat sacralni objekti i nekropole 10-15 veka* în *Rad MV*, 37-38, 1995,-1996, p. 139-154
GRECEANU, 1976 = Eugenia Greceanu, *Un tip singular al arhitecturii feudale româneşti: Biserica „Adormirea Maicii Domnului" din Lipova, jud. Arad*, in *Muzeul Naţional*, III, 1976, p. 279-289
GRISELINI, 1984 = Francesco Griselini, *Incercare de itorie politică şi natutrală a Banatului Timişoarei*, traducere Costin Feneşan, Timişoara, 1984
GROZA, 2002 = Liviu Groza, *Contribuţii la istoria regimentului de graniţă româno-bănăţean nr. 13 din Caransebeş*, Lugoj, 2002, p.13-22
GROSS, 1996 = Lidia Gross, *Confreeriile medievale în Transilvania,* în Transilvania între medieval şi modern, Cluj Napoca, 1996, p.7-17
GRUIĆ, 1995 = Radoslav Gruić, *Pravoslavna Srpska Crkva*, Beograd, Kalenić, Kragnievac, 1995, ed. II-a

GYÖNI, 1947 = Matias Gyöni, *L'église orientale dans la Hongrie du XIe sciècle,* in *RHC*, XXV,VI,1,1947, p.42-49
HALASI-KUN, 1976 = Tibor Halasi-Kun, *Unindentified medieval settlements in southestern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlió, Castrum Somlió and Maxond*, in *Hungaro-Turcica*. *Studies in honour of Julius Nemét*, Budapesta, 1976
HALASI-KUN, 1985 = Tibor Halasi-Kun, *Krassó county and the ottoman nahyes Bogćsa, Krassova-Bitilnic and Semlic*, in *Archivum ottomanicum*, X, 1985, p. 103-178
HADROVICS, 1947 = Ladislas Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1947
HAŢEGAN 1995 = Ioan Haţegan, *Cultură şi civilizaţie la Mureşul de Jo*s, 1995, Timişoara
HEITEL, 2000 = Zsuzsa Móré Heitel, *Egyházi épitészet a Maros völgy alsó szakaszán* in *KDAS*, Szeged, 2000, p. 593-636
HEITEL, 2001 = Zsuzsa Móré Heitel, *Monostorok a Maros mentén* in *PARADISUM PLANTAVIT. Bencés monostorok a Középkori Magyarországon (Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Pannonhalma, 2001, p. 267-275
HEITEL, 2001 = Zsuzsa Móré Heitel, *Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)*, in *SMIM*, 23, 2005, p. 9-22
HERVAY, 2001 = HERVAY F. LEVENTE, *A Bencések és apátságaik története a középkori Magyaroszágon* in *Bencés monostorok*, 2001, p. 462-547
HUREZAN, RUSU, 2003 = George Pascu Hurezan, Peter Hügel, Adrian Andrei Rusu, I. Burnichioiu, *Frumuşeni, com. Fântânele jud. Arad. Punct Mănăstirea Bizere* in *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, (Bucureşti) 2003, p. 127-128
IAMBOR, 1980= Contribuţii documentare privind unele aşezări româneşti din vestul ţării la începutul feudalismului, in *Acta MN*, 17, 1980, p. 162-163
IAMBOR, MATEI, BEJAN, 1982 = Petru Iambor, Ştefan Matei, Adrian Bejan, *Cercetări arheologice în aşezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974-1975)*, in *Ziridava*, XIV,1982, p. 89-108
ILIEŞIU, 1943 = Nicolae Ilieşiu, *Timişoara. Monografie istorică*, Timişoara, 1943
IORGA, 1929 = Nicolae Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Ediţia a II-a, Bucureşti, 1929
IORGA, 1931 = Nicolae Iorga, *La vie monastique chez les roumaines*. *Elements fondamentaux et influences*., Bucureşti, 1931
IORGA, 1984 = Nicolae Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984
IORGA, 1993 = Nicolae Iorga, *Istoria românilor. Ctitorii*, III,
IŠTVANIĆ, 2004 = Živan Ištvanić, *Vračevgai*, Vračevgai, 2004

JOVANOVIĆ, 1997 = Miodrag Jovanović, *Slikarstvo Temisvarske eparhije*, Novi Sad, 1997
JOVANOVIĆ, 2000 = Miodrag Jovanović, *Srpski manastiri u Banatu*, Novi Sad, 2000
IVIĆ, 1996 = Alexa Ivić, *Istoria srba u Voivodini*, Novi Sad, 1996
JAKO, 1999 = Jakó Zsigmund, *Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania*, I, *SMIM*, 16, 1999, p. 15-26
JUHÁSZ, 1927 = Juhász Koloman, *Die Stifte der Tschanader Diozese im Mittelalter*, Münster,1927
JUHÁSZ, 1930 = Juhász Koloman, *Das Tschanad Tschanad-TemesvarerBistum im Frühen Mittelalter*, 1030-1307, Münster, 1930
KALDY, 2000 = Kaldy Nagy Gyula, *A Csanádi Szandzsák 1567 és 1579*, Szeged, 2000
KALDY, 1982 = Kaldy Nagy Gyula, *A Gyula Szandzsák 1567 és 1579 évi összeirása*, Bekescsaba, 1982
KARÁCSONYI, 1884 = János Karácsonyi, *A zasty és biczerei apátságok ügyében*, in *TRET*, X, III, 1884, p. 128-146
KARÁCSONYI, 1884 a-b = János Karácsony, *A Csanád nemzetség és birtokai Délmagyarországon* in *TRET*, X/I, II, 1884, p. 3-24; 53-63
KARÁCSONYI, 1892 = János Karácsonyi, *A rahonczai monostor* in *TRÉT*,VIII,I,1892, p. 1-10
KARÁCSONYI, 1905 = János Karácsonyi, *Ismeretlen délmagyarországi monostorok* in *TRÉT*, 21,1905, p. 76-88
KMTL, 1994 = *Korai magyar történeti lexikon (9-14 száad),* Budapesta, 1994, sub red. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferencz
KOSZTA, 2000 = László Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a közepkorban*, in *KDAS*, Szeged, 2000, p. 41-80
KOSTIĆ, 1930 = Slobodan Kostić, *Obunova pravoslavnog Srpskog Manastira Kusića u Rumunji*, Timişoara, 1930
KOSTIĆ, 1988 = Zorica Kostić, *Arhaeološka istrajivania u crkvi manastira Voiloviţa* in *Kozervatorko-restaurrotorski radovi na crkvi manastira Voiloviţa*, Pancevo, 1988
KOVÁTS, 1907 = Sándor Kováts, *Délmagyarország Középkori épiteszeti müemlékei* in *TRÉT*, XXIII, 1907, p. 67-83
KRISCHAN, 1999 = Alexander Krischan, *Banatforschung als aufgabe*, München, 1999
KRISTÓ, 1998 = Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapesta, 1988
KRISTÓ, 2000= Gyula Kristó, *A Dél Alföld történeti helye a középkori Magyarországon*, *KDAS*, Szeged, 2000, p. 9-15
LANEVSCHI, 1979 = Gheorghe Lanevschi, *Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureşului*, in *ZIRIDAVA*, XI, 1979, p. 999-1014

LAURENT, 1941= V .Laurent,*La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veile de la quatrieme croisate* , în RHSEE 18, 1941, p. 109, 129
LĂZĂRESCU, 1965 = Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana şi rolul său în cultura veche românească I (până la 1385)*, in *RomanoslavicaI* I, 1965, p. 237-276
LE GOFF, 2003 = Jaques Le Goff, *L' Europe est elle née an Moyen Âge,* Paris , 2003
LIUŠTINA, 1798 = Vichentie Liuština, *O opštejetelnom manastiru Zlatiţii koi se nalazii u Vlaskoiliriskom puku, o negovarnom zacetku i o dogaceaime od 1225 sve do 1797 godine*, Buda, 1798
LUPAŞ, 1929 = Ioan Lupaş, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1929, ed. A II-a
LUPSA, 1929 = Ştefan Lupşa, *Catolicismul şi românii din Ardeal şi Ungaria până la anul 1556*, Cernăuţi, 1929
LUPULOVICI, KRSTICI, 1998 = Vasa Lupulovici, Borislav Krstici, *Manastir Baziaş*, Timişoara, 1988
MADAS, 2002 = Dimitrie Madas, *Nalažista i arheološki localiteti na teritoriji Bele Crkve*, Pancevo, 2002
MADGEARU, 1993 = Alexandru Madgearu, *Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi regele Ştefan I al Ungariei* in *Banatica*, 12,2, 1993, p. 5-12
MADGEARU, 1994 = Alexandru Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheus. Contribuţii la istoria Transilvaniei şi Ungaiei în secolulul al X-lea*, in RI, SN, 194, V, 1-2, p. 147-154
MADGEARU, 2001 = Alexandru Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020* in *SMIM*,19, 2001, p. 9-22
MANCIULEA,1944 = Ştefan Manciulea, *Elemente etnice străine aşezate în Banat între anii 1000-1870* in *Banatul de altădată*, I, Timişoara, 1944, p. 329-389
MÁRKI, 1892 = Márki Sándor, *Aradvármegye es Arad Szabad Királyi város története*, Arad, I, II, 1892
MARKOVIĆ, 1920 = Vasilie Marković, *Pravoslavno monastvo i manastiri u srednovekovno Srbiji*, Sremski Karlovci, 1920
MAROSI, 2001= Marosi Ernő, *Bencés épitkezések a 13. században* in *Bences monostorok*, Pannonhalma, 2001, p. 275-289
MATEI, 1973 = Ştefan Matei, *Câteva consideraţii privind arhitectura romanică în Banat*, in *Banatica*, 2, 1973, p. 311-319
MATEI UZUM , 1972= Stefan Matei, Ilie Uzum,*Date noi asupra bisericii si fortificaţiei de la Ilidia,*în Acta MN, 9,1972,pag.555,559.
MATIĆ, 1973 = Voislav Matić, *Manastir Voilovica*, in *ZLU*, 9, 1973, p. 165-171
METEŞ, 1918 = Ştefan Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria*, Arad, 1918

METEŞ, 1935 = Ştefan Meteş, *Mănăstiri româneşti din Transilvania şi Ungaria*, Sibiu, 1935
MEZÖ,1996 = Andras Mezö, *A templomcím a magyar helységnevekben (IX- XV szàzad),Budapesta,1996*
MIHĂILESCU ,1978 = Vintilă Mihăilescu,*Structura geografică a Munceilor Banatului*, în Studii şi cercetări de geologie, Geografie şi Biologie,Reşiţa ,1978
MILLEKER, 1884 = Felix Milleker, *Az opaticzai zárdamaradvànyok* in *TRÉT*, X, III, 1884, p. 83-84
MILLEKER, 1886 = Felix Milleker, *Versecz Szab. Kir. Város története*, Budapesta, 1886
MILLEKER, 1889 = Bódog Milleker, *Varadia története*, in *TRÉT*, V,4,1889, p.141-162
MILLEKER, 1915 = Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timişoara, 1915
MILLEKER, 1929 = Felix Milleker, *Geschichte des Banater Teiles des unteren Donau Gebites* (*Gegent von Bela Târkva und Vârsac)* Bela Târkva (Weisskirchen), 1929
MILLEKER, 1935 = Felix Milleker, *Geschichte der gemeinde Iaša Tomić* (*Modos, Modosch, im Banat)* Vârsac, 1935
MILLEKER, 2003 = Felix Milleker, *Kratka istoria srba u Banatu*, in *Banatska istorije*, Vârşeţ, 2003, p. 65-113
MILEUSNIĆ, 1997 = Slobodan Mileusnić, *Srednovekoni manastiri Srbije /The medieval monasteries of Serbia*, Novi Sad, 1997
MILEUSNIĆ, 2000 = Slobodan Mileusnić, *Prilozi za biografiu prote dr. Radoslava Gruića*, in *Glosnic SLPT*, 2005, p. 101-108
MILOIA, 1931 = Ioachim Miloia, *„Mănăstirea Săracă", centru de cultură şi artă bănăţeană*, in *An B*, IV, 2-4, 1931, p. 85-105
MILOIA, 1938 = Ioachim Miloia, *Raport istoric* in vol. „*Anchetă monografică în comuna Belinţ*", Timişoara, 1938, p. 30-33
MILOSEVIĆ, NENADOVIĆ, 1954 = Miloje Milosević, Jovan Nenadović, *Arhitektonski objeckti Manastira Mesiča*, in *Rad VM*, 3, 1954, p. 338-344
MOGA – GUDEA, 1975 = Marius Moga, Nicolae Gudea, *Contribuţii la repertoriul Banatului*, in *Tibiscus*, 5, 1979, p. 129-146
MOISI, 1937 = Alexandru Moisi, *Istoria Clisurii*, Oraviţa, 1937
MOISESCU, 1989 = Cristian Moisescu, *Biserica mănăstirii Săraca – secolul al XIV-lea – din Şemlacu Mic (judeţul Timiş). Consideraţii privind arhitectura monumentului, în RMM-MIA*, II, 1989, p. 66-72
MOISESCU, 2001 = Cristian Moisescu, *Arhitectura românească veche*, Bucureşti, 2001
MORAVCSIK, 1967 = Gyula Moravcsik, *The role of the Byzantine Church in medieval Hungary* in *Studia Bizantina*, Budapesta, 1967, p. 327-335
MORAVCSIK, 1970 = Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapesta, 1970

MOTOGNA,1944=VictorMotogna,*Banatul în cele dintâi veacuri ale stăpânirii ungureşti,Banatul de altadată,I,1944,Pag.229,339*
MUNTEAN, 2005 = Vasile Muntean, *Mănăstirile româneşti şi bizantine până la 1600*, in *Bizanţul şi românii : cercetare comparativă privind organizarea mânăstirilor*, Iaşi, 2005, p. 23-90
MUNTEANU, 1978 = Luminiţa Munteanu-Trucă, *Date arheologice preliminare despre Mănăstirea Partoş*, in *MB*, 38,10,12, 1978, p.718-726.
MUNTEANU, 1980 = Luminiţa Munteanu, *Cercetările arheologice de la Mănăstirea Partoş – Campania 1980*, in *MB*,30,10-12,1980, p.747-759
MUNTEANU, 1988 = Luminiţa Munteanu, *Un vechi monument rupestru din Banat*, in *MB*, 38,2, 1988, p.77-81
MUNTEANU, 1997 = Luminiţa Munteanu, *Cronica cercetărilor arheologice 1990-1993 s.v. Mănăstirea Cusici*, in *CA*, X, 1997, p. 431-432
MUREŞIANU, 1976 = Ioan Mureşianu, *Mănăstiri din Banat*, Timişoara, 1976
OICOMONIDES, 1971 = Nicolas Oicomonides, *À propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hongarie au XIe scècle: le métropolite de Turquie* in *RÉSEE*, IX, 3, 1971, p. 527-534
OLTVÁNYI, 1888 = Oltványi Pál, *A magyar Pálos-rend a csanádi püspöki megye területén* in *TRÉT*, III, IV, 1888, p. 105-115
ONCIUL, 1968 = Dimitrie Onciul, *Scrieri istorice*, I-II, ediţie critică îngrijită de Aurelian Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968
ORTMYR,SZENTKARAY,1873,=T.Ortmyr,J.Szentkláray,Történelmi Adattár,1873
ORTVAY, 1892 = Ortvay Tivadar, *Magyaország egyházi földleírása a XIV század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* I (I-II), Budapest, 1891-1892
OSTROGORSKI, 1956 = G.Ostrogorski, *Histoire de l' Etat Byzantin*, Paris, 1956
PACAUT, ROSSIAUD,1982=M.Pacaut, J.Rossiaud, *Epoca romanică*, Bucureşti ,1982
PANAITESCU, 1994 = P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1994
PANAITESCU, 2000 = P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşt. Problemele istoriografiei române*, Bucureşti, 2000
PAPACOSTEA, 1988 = Şerban Papacostea, *Întregiri la cunoaşterea vieţii bisericeşti a românilor în Evul Mediu (secolul XIV)* in *Idem, Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 205-222
PAPACOSTEA, 1988 = Şerban Papacostea, *Geneza statului în Evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988
PĂCURARIU, 1989 = Mircea Păcurariu, *Istoria vieţii bisericeşti a românilor hunedoreni*, in *Episcopia Aradului. Istorie, viaţă culturală, monumente de artă*, Arad, 1989, p. 86-89

PĂCURARIU,1991 = Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Româneşti Române*, Bucureşti 1991, ed. II-a
PESTY, 1877 = Pesty Frigyes, *Brancovics, György rácz despota Birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota Czim*, Budapesta, 1877
PESTY, *Szöreny*, 1878= Pesty Frigyes, *A Szöreny Bànsàg és Szöreny vármegye története,* I-II, Budapesta, 1878
PESTY, *Krassó* = Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, I-II, 1882-1884
PETKOVIĆ, 1950 = Vladimir Petković, *Pregled crvenik spomenika Kroz povestniti srpskog naroda*,Belgrad 1950
PETROVICI, 1970 = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti, 1970
PETROVICS, 2001 = Istvàn Petrovics, *A Duna – Tisza – Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban*, in *Erdély várostörténeti tanulmányok*, Miercurea Ciuc, 2001
POP, 1997 = Ioan-Aurel Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996
POP, 1998 = Ioan Aurel Pop, *Geneza medievală a naţiunilor moderne*, Bucureşti, 1998
POPA, 1989 = Radu Popa, *Caransebeş şi districtul său românesc în secolele X-XIV*, in *SCIVA*, 40,4, 1989, p. 353-370
POPESCU, TUGEARU=Maria Irina Popescu,Liana Tugearu,*Biserica ortodoxă din satul Strei,*în Pagini de veche artă românească, 5, 1985,pag.234,281.
POPOVIĆ, 1955 = Dušan Popović, *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka. Istoria naselia i stanovništva*, Belgrad, 1955
POPOVIĆ, 1991 = Marko Popović, *Les forteresses du systeme defensife byzantin en Serbie an XI – XII siecle*, in Starinar, XLII, 1991, p.164,169 - 185
POPOVIĆ, IVANIŠEVIĆ = M. Popović ,V. Ivanišević, Grad Braničevo u srednemvecu, în Starinar, 39,1988,pag.215,165.
RACKOV = Darinka Rackov, *Manastir Mesić*, Novi Sad
RADOJIČIČ, 1956 = Djordje Radojičič, *Srpsko – rumunski odnosi XIV-XVII veka*, in *GNS*, I, 1956, p. 13-28
RADONITCH, 1919 = Yovan Radonitch, *Histoire des Serbs de Hongrie*, Paris, Barcelona, Dublin, 1919
RADONITCH, 1919a = Yovan Radonitch, *Le Banat*, Paris, Barcelona, Dublin,1919
RADOSAV , 2003 = Doru Radosav, *Cultură şi umanism în Banat. Secol XVII*, Timişoara, 2003
RADOSLAVLEVIĆ, 1993 = Ozren Radoslavlević, *Manastir Cusici*, Bela Crkva, 1993
RADOSLAVLEVIĆ, 1997 = Ozren Radoslavlević, *Manastir Zlatiţa*, Bela Crkva, 1997

RĂDULESCU, 1984 = Alexandru Rădulescu, *Colecţia de **artă veche** a Muzeului Banatului – sursă de informare multidisciplinară*, in *An B, SN* – Etnografie, II, 1984, p. 317-342
RĂDULESCU, 1999 = Alexandru Rădulescu, *Mănăştiurul de Bega (jud. Timiş) – date preliminare (sec. XIV-XVII)* in *St IB*, 19-20, 1999, p. 71-88
RÂMNEANŢU, 1966 = Petre Râmneanţu, _____ in *MB*, 1, 1966, p. 58
REPERTORIU ARAD, 1999 = *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior. Judeţul Arad*, Timişoara, 1999, editat de M. Barbu, P. Hügel, G.P. Hurezan, E.D. Pădurean
ROMHÁNY, 2000 = Beatrix Romhány, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapesta, 2000
ROMHÁNY, 2005 = Beatrix Romhány, *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*, in *Aetas*, 20, 4, 2005, p. 91-101
ROSETTI, 1972 = Dinu V. Rosetti, *Feudalismul dezvoltat şi târziu*, *în Atlasul complex „Porţile de Fier”*, Bucureşti, 1972, p. 199
RUSU, 1997 = Adrian Andrei Rusu, *Ctitori şi biserici din Ţara Haţegului până la 1700*, Satu Mare, 1997
RUSU, 2000 = Adrian Andrei Rusu, *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Cluj-Napoca, 2000, coordonator, A.A. Rusu
RUSU, HUREZAN, 2000 A=Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Arad, 2000
RUSU, HUREZAN, 2005 = Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Frumuşeni*, in *CCAR*, 2005, p. 152
SAVA, 1996 = SAVA, episkop Šumadiski, *Srpski ierarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd-Podgoriţa-Kraguevaţ, 1996
SĂCARĂ, 1974 = Nicolae Săcară, *Mănăstirea Kemenche*, in Tibiscus, 3, 1974, p.165-170
SCHERER, 1983 = Anton Scherer, *Felix Millecher (1858-1942)*, München, 1983
ŠELMIĆ, 1990 = Leposava Šelmić, Branislav Žiković, Mesić. *Les dessines des fresques*, Novi Sad, 1990, p. 6-8
SINIGALIA, 1998 = Tereza Sinigalia, *O ipoteză privitoare la soluţiile planimetrice şi structurale ale bisericii Mănăstirii Săraca*, in *An B*, *Artă, SN,* III, 1998, p. 27-33
STANOJEV, 1989 = Neboiša Stanojev, *Nekropole X-XV veka u Voivodini*, Novi Sad, 1989
STANOJEV, 2004 = Neboiša Stanojev, *Aračа, crkve, nekropola, manastir*, Novi Sad, 2004
STOICA, 1982 = Nicolae Stoica de Haţeg, *Scrieri. Cronica Mehadiei şi a Băilor Herculane*, ed. Damaschin Mioc şi Costin Feneşa, Timişoara, 1982
SUCIU, 1967 = Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, I, 1967; II, 1968

SUCIU, 1976 = Ioan Dimitrie Suciu, *Contribuţii la problema continuităţii: Castrul Timiş* in *R de I*, 7, 1976, p. 1050, 1058
SUCIU, 1977 = Ioan Dimitrie Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977

SZEGEDI, 2002 = Edit Szegedi, *Identităţi premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002
SZENTKLÁRAY, 1898 = Szentkláray Jenő, *A Csanád egyházmegyei plébániàk története*, I, Timişoara, 1898
SZENTKLARAY, 1908= Szentkláray Jenő, *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* in ETTK, XXII, 1, 1908, p. 1-65
ŞTEFĂNESCU, 1981 = I.D. Ştefănescu, *Arta veche a Banatului*, Timişoara, 1981
TAKÁCS, 1993 = Takács Miklos, *Az oroszlánosi monostor oroszlànja*, in *AÉ*, 120, 1993, p. 47-61
TĂUTU, 1956 = Luigi Tăutu, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bisazio*, in *Antemurale*, III, Roma, 1956, p. 51-79
TĂUTU, 1965 = Aloysius L. Tăutu, *Griechische Klöster im Mittelalter Ungarn* in *Acta Historica (Societats Academica Daco-romana)*, München, 1965, p.41-66
TELEGUŢ, ANCUŞA, 1972 = Mircea Teleguţ, Mircea Ancuşa, *O însemnare din 1829 a protopopului Nicolae Stoica despre mânăstirea Mărcunia*, in *MB*, 22, 4-6, 1972, p. 235-236
THALLÓCZY,1907= L.Thallóczy,A.Áldásy, *A.Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltàra,*1198-1526,Budapesta 1907
THEODORESCU, 1974 = Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974
TINCU VELIA, 1865 = Nicolae Tincu Velia, *Istorioară politico-naţională*, Sibiu, 1865
TÓTH, 2000 = Tóth Sándor, *Az aracsi Kő rokonsága*, in *KDAS*, 2000, p. 429-447
TÓTH, 2001 = Tóth Sándor, *A 11-12 századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai*, in *Bencés monostorok*, 2001, p. 229-267
TROGMAYER, 1980 = Trogmayer Ottó, *A Szeged-Szöregi románkori templom feltárása,* in. *MV*, 24, 1980, p. 153-155
TURCUŞ,2001= Şerban Turcuş, *Sfântul Scaun şi românii în secolul al XIII-lea*, Bucureşti 2001
TURCUŞ, 2003 = Şerban Turcuş, Veronica Turcuş, *Ordinul cistercian în Transilvania medievală*, Bucureşti, 2003
ŢEICU, 1996 = Dumitru Ţeicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reşiţa, 1996
ŢEICU, 1998 = Dumitru Ţeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timişoara, 1998
ŢEICU, 2003 = Dumitru Ţeicu, *Studii istorice*, Timişoara, 2003

ŢEICU, 2003 b = Dumitru Ţeicu, *Arhitectura de fortificaţie din secolele XIV-XV din Clisura Dunării* in *BMMN*, I, 2, 2003, p. 126-134
ŢIGĂU, 1996 = Dragoş Lucian Ţigău, *Familia Fiat de Armeniş în secolele XV-XVIII*, in *Banatica*, 14, 1996, p. 21-53
ŢIGĂU, 2000 = Dragoş Lucian Ţigău, *Familia Bizere-Găman în secolele XV-XVII* in *Banatica*, 15/2, 2000, p. 31-68
URSULESCU, 2005 = Petru Ursulescu, *Banatul de nord-est în secolele X-XVI*, Timişoara, 2005
UZUM, 1988 = Ilie Uzum, *Ilidia,o reşedinţă puţin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului, în RMM-MIA*,1019, 2, 1988, p. 39-44
VĂTĂŞIANU, 1959 = Virgil Vătăşianu, *Arta feudală în Ţările Române*, Bucureşti, 1959
VĂTĂŞIANU, 1966 = Virgil Vătăşianu, *Arhitectura şi sculptura romanică în Panonia medievală*, Bucureşti, 1966
VĂTĂŞIANU, 1966 = Virgil Vătăşianu, *Studii de artă veche românească şi universală*, Bucureşti, 1987
VELESCU, CORVĂTESCU, 1972 = Oliver Velescu, Adrian Corvătescu, *Un monument din vestul ţării- mănăstirea Bezdin*, in *BMI*, XLI, 1, 1972, p. 49-58
VELTNER, 2002 = Ana Maria Veltner, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V-XII*, Bucureşti, 2002
VLĂDUCEANU, 1947 = Victor Vlăduceanu, *Mănăstiri bănăţene*, Timişoara, 1947
WADINGUS ,1932 = L Wadingus, *Annales minorum seu trium ordinum a S Francisco institutorum*, IX, (1377-1417), Quarachi, 1932
WAGNER, 1997 = Ernst Wagner, *Register der Zehnten und des Schaffünfzingen als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgen.* in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbon. Festscheift für Attila T. Szabó und Zigmund Jakó*, I, München, 1987
WASILEVSKI ,1964= T.Wasilevski, *Le théme bysanthine de Sirmium-Serbie au XI- XII siécles* ,în ZbRVI, 8, 2, 1964,pag.465,482.
ZDRAVKOVIĆ, 1956 = Jovan Zdravković, *Manastir Mesić*, in *Starinar*, V-VI, 1954-1955, Belgrad, 1956, p. 331-334
ZEREMSKI, 1907 = Ilarion Zeremski, *Srpski manastiri u Banatu postanak prošlost prema Rumunima*, Sremski Karlovţi, 1907
ZIROEVIĆ, 1984 = Olga Ziroević, *Târkve i manastiri na podrućyu Petčke patriaršije do 1683 godine*, Beograd, 1984
ZUB, 1989 = Al Zub, *Istorie şi istorici în România interbelică*, Iaşi,1989